

**„Bądźcie więc naśladowcami Boga,
jako dzieci umiłowane”
(Ef 5, 1)**

Inne ważniejsze monografie autora:

„*Nawracajcie się!*” *Metanoia w Nowym Testamencie*, Katowice 1996 (*Attende Lectioni*, 18).

Mowa w Piśmie Świętym. Biblijna teologia słowa, Kraków 2004.

W serii Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury ukazały się:

1. „*W ciszy i ufności leży wasza siła*” (*Iz 30, 15*). *Nauka Biblii o milczeniu i powściągliwości*, Kraków 2006.
2. „*Przygarniajcie siebie nawzajem*” (*Rz 15, 7*). *Szacunek dla każdego człowieka i wzajemna tolerancja w świetle Biblii*, Kraków 2008.
3. „*Z pracy rąk swoich będziesz pożywał*” (*Ps 128, 2*). *Biblia o godności i wartości ludzkiej pracy*, Kraków 2010.
4. „*Nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy bowiem jesteście jednym w Chrystusie Jezusie*” (*Ga 3, 28*). *Biblia o godności i powołaniu kobiet*, Kraków 2012.
5. „*Pan jest sprawiedliwy, kocha sprawiedliwość*” (*Ps 11, 7*). *Sprawiedliwość – uczciwość – przyzwoitość w Piśmie Świętym*, Kraków 2014.

Książki związane z działalnością Katedry Teologii Biblijnej:

Beskur Z. i in., *Matce Chrystusa*, red. T. M. Dąbek, Kraków 2001.

Stachowski G. i in., „*Bądźcie miłosierni, jak Ojciec wasz jest miłosierny*” (*Łk 6, 36*), red. T. M. Dąbek, Kraków 2002.

Lachowicz O. i in., „*Utwierdzaj swoich braci*” (*Łk 22, 32*), red. T. M. Dąbek, Kraków 2003.

Szarlej J. i in., „*Jawicie się jako źródła światła w świecie*” (*Flp 2, 15*), red. T. M. Dąbek, Kraków 2010.

UNIwersYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II W KRAKOWIE
WYDZIAŁ TEologicZNY
KATEDRA TEologii BIBLIJNEJ

o. Tomasz Maria Dąbek OSB

**„Bądźcie więc
naśladowcami Boga,
jako dzieci umiłowane”
(Ef 5, 1)**

Naśladowanie Boga i Chrystusa
w Piśmie Świętym

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
Wydawnictwo Naukowe

Kraków 2015

Redakcja językowa
Anna Niklewicz
Monika Kucab

Recenzje wydawnicze
dr hab. Waldemar Linke CP (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie)
ks. dr hab. Stanisław Wronka (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie)

Publikacja finansowana ze środków na działalność statutową
Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie
przyznanych przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego na rok 2014.

Superiorum permissu
Szymon Marcin Hiżycki OSB,
opat Opactwa Benedyktynów w Tyńcu
L. dz. 139/2015 z 24 lipca 2015

Copyright 2015 © by Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

ISBN 978-83-7438-476-6 (wersja drukowana)
ISBN 978-83-7438-477-3 (wersja online)
DOI: <http://dx.doi.org/10.15633/9788374384773>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
Wydawnictwo Naukowe
30-348 Kraków, ul. Bobrzyńskiego 10
tel./faks 12 422 60 40
e-mail: wydawnictwo@upjp2.edu.pl

WPROWADZENIE

Współczesna cywilizacja konsumpcyjna prowadzi do wewnętrznego rozbicia człowieka. Obiecuje szczęście, radość, których pragnie każdy, ale te obietnice zwykle nie znajdują pełniejszego pokrycia. Chwilowe przyjemności nie zaspokoją najgłębszych pragnień człowieka, który nie jest tylko konsumentem. Ponowoczesne myślenie kwestionuje wszystkie autorytety, zastane wartości. Próbuje zbudować w ich miejscu coś nowego, ale żadna myśl ani działanie ludzkie nie są zdolne wytworzyć głębszych wartości, jeśli nie zostaną oparte na właściwym obrazie człowieka i świata. Taki obraz przynosi religia oparta na Bożym Objawieniu, uwzględniająca wszelkie prawdziwe ludzkie osiągnięcia i przenosząca je na wyższy poziom oparty na autorytecie Boga, który się objawia, nawiązuje dialog z człowiekiem i chce go prowadzić do pełni życia i szczęścia. Przypomnienie Jego nauki może pomóc odnaleźć drogę tym, którzy chcą jej szukać.

Dlatego właśnie rozważamy biblijne teksty odwołujące się do najgłębszych podstaw godności człowieka powołanego do istnienia na obraz i podobieństwo Boże i wezwanego do udziału w Bożym życiu. Wezwania do naśladowania Boga wskazują drogę odpowiadającą ludzkiej godności i umożliwiającą rozwój tego, co w nim najbardziej wartościowe. Pójście tą drogą rozwija samego nią postępującego, ale też pomaga innym odnaleźć i umocnić to, co decyduje o wartości ich życia.

Boże Objawienie ukazuje człowieka jako istotę stworzoną na obraz i podobieństwo Boże, rozumną, wolną, odpowiedzialną, wezwaną do dialogu z Bogiem, odpowiedzi na Jego słowo wyrażane przez natchnionych ludzi oraz przez Jego działanie dla dobra człowieka i całego stworzenia.

Naśladowanie Chrystusa jest podstawą duchowości chrześcijańskiej. Ma głębokie podstawy biblijne. Opiera się na tajemnicy wcielenia, przyjęcia ludzkiej natury przez Syna Bożego, współistotnego Ojcu, który stał się podobny do nas we wszystkim oprócz grzechu (por. Hbr 4, 15), przyjął ludzkie ograniczenia, wziął na siebie następstwo ludzkich win, by odnowić przyjaźń z Bogiem, umożliwić słabym ludziom powrót do Niego, obdarzyć ich siłą do pokonania własnej słabości.

Jednak wezwania do naśladowania Boga zostały skierowane do ludzi już na pierwszym etapie Bożego objawienia. Zastanowimy się więc nad tekstami wyrażającymi najpierw ideę świętości Izraela na wzór świętości Boga, określającymi wymagania stawiane Izraelitom jako ludowi Bożemu oraz indywidualnym osobom, które mają odpowiedzieć na miłość Boga okazaną przez wyzwolenie Izraela z niewoli egipskiej oraz opiekę nad narodem i każdym człowiekiem. Bóg określa, jakie postępowanie ludzi jest właściwym naśladowaniem Jego samego oraz jakie będą następstwa pełnienia lub lekceważenia Jego woli. Prorocy wzywają do odpowiedzi na Bożą wierność, księgi poetyckie i mądrościowe również wiele mówią o naśladowaniu Boga, otwieraniu się na Jego mądrość lub też o żalnym losie tych, którzy wybierają głupotę, a lekceważą szacunek wobec Boga – bojaźń Bożą stanowiącą uznanie swej pozycji wobec Niego i podstawę do wzrastania w Jego miłości.

W Nowym Testamencie w następstwie zbawczego dzieła Chrystusa ci, którzy je przyjmują, stają się nowymi ludźmi, nowym stworzeniem na Jego obraz. Odnawiają, oczyszczają w sobie Boży obraz zniekształcony przez grzech. Chrystus wzywa do naśladowania Ojca – Jego doskonałości, czyli przede wszystkim miłosierdzia. Powołuje uczniów, by szli za Nim, uczyli się od Niego i naśladowali Go, przekazywali naukę oraz sposób życia wynikający z Jego nauczania i przykładu. On jest blisko każdego człowieka, ale szczególnie utożsamia się ze słabymi ludźmi, lekceważonymi przez tych, którzy uważają się za mądrych, zaradnych, przekonani, że dadzą sobie radę w każdej sytuacji.

Przytoczymy biblijne wypowiedzi o uczniu jako naśladowcy mistrza – wyraz mądrości wynikającej z podstawowego ludzkiego doświadczenia, popartej autorytetem Wcielonego Syna Bożego, „czyniącego postępy w mądrości jako człowiek” (por. Łk 2, 52). Wiele o naśladowaniu Boga, Chrystusa, Jego uczniów oraz dobrych przykładów, jakie dają ludzie, pisał św. Paweł. Podobne pouczenia są zawarte także w innych tekstach apostoelskich. Pokazują one również następstwa wierności Bogu, naśladowania Go w naszym ziemskim życiu – wieczne trwanie z Nim w Jego chwale i radości.

Cytaty biblijne będą podawane na ogół na podstawie piątego wydania Biblii Tysiąclecia, niekiedy, co zostanie zaznaczone, może to być inny przekład albo własna propozycja autora.

STARY TESTAMENT

1. Człowiek obrazem Boga

Księga Rodzaju zawiera dwa opisy stworzenia człowieka. W obu tekstach zwrócono uwagę na szczególnie bliski związek człowieka z Bogiem, bliższy niż innych bytów stworzonych: żywych i nieożywionych. Oba opisy dotyczą stworzenia mężczyzny i kobiety. Dwie osoby różnej płci posiadają taką samą godność i mają tworzyć wspólnotę, pomagać sobie nawzajem.

W pierwszym opisie, będącym efektem późniejszego etapu redakcji, autor najpierw mówi, że Bóg stworzył człowieka na swój obraz i podobieństwo, by panował nad całym stworzeniem:

A wreszcie rzekł Bóg: Uczynimy człowieka na Nasz obraz, podobnego Nam [בְּצַלְמֵנוּ כְּדְמוּתֵנוּ] – bʿšalmēnū kīdʿmūtēnū]. Niech panuje nad rybami morskimi, nad ptactwem podniebnym, nad bydłem, nad ziemią i nad wszystkimi zwierzętami pełzającymi po ziemi!

Stworzył więc Bóg człowieka na swój obraz,
na obraz Boży go stworzył;
stworzył mężczyznę i niewiastę.

Po czym Bóg im błogosławił, mówiąc do nich: Bądźcie płodni i rozmnażajcie się, abyście zaludnili ziemię i uczynili ją sobie poddaną (Rdz 1, 26–28).

Natchniony autor zastosował terminy bliskoznaczne: שֵׁלֶם – šelem – zwykle oznacza posąg; דְמוּת – dʿmūt – rzecz podobną z wyglądu, choć nie identyczną¹. Te dwa określenia tworzą charakterystyczny dla Semitów

¹ Por. *Księga Rodzaju*, cz. 1, *Rozdziały 1–11*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz J. Lemański, Częstochowa 2013, s. 166n, 182–187 (Nowy Komentarz Biblijny. Stary Testament [dalej: NKB.ST], I, 1); *Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. S. Łach, Poznań 1962, s. 192–194 (Pismo Święte Starego Testamentu [dalej: PŚST], I, 1); *Genesis*, introduction, translation and notes by E. A. Speiser, Garden City (NY) 1964, s. 7 (The Anchor Yale Bible Commentaries [dalej: AB], 1); G. J. Wenham, *Genesis 1–15*, Dallas (TX) 1991, s. 26–33 (Word Biblical Commentary [dalej: WBC], 1); M. Gołębiowski, *Człowiek obrazem i podobieństwem Boga*, „Ateneum Kapłańskie” [dalej: AK] 79 (1987) t. 109 z. 2 (471), s. 264–278, zwłaszcza s. 273n; A. Bonora, *Człowiek obrazem Boga w Starym Testamencie*, tłum J. Warzecha, „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny”, wersja polska [dalej: Comp] 2 (1982) nr 2, s. 3–15, zwłaszcza

paralelizm – nie dwa różne znaczenia, jak uważało wielu ojców i teologów Wschodu² stosujących metody interpretacji właściwe raczej Grekom niż Semitom. Gerhard von Rad, wyjaśniając te określenia, pisze, że w zestawieniu „obraz” (statua, rzeźba) i „podobieństwo” (równość, podobnie jak...) drugie określenie interpretuje pierwsze, podkreśla pojęcie odpowiedniości. Oba odnoszą się nie tylko do strony duchowej, ale też, a może przede wszystkim, do wspaniałości jej kształtów. Natchniony autor nie mówi bezpośrednio, na czym to podobieństwo polega, lecz raczej pokazuje, po co zostało ludziom dane³.

Podobieństwo do Boga zobowiązuje człowieka do naśladowania Go, stawania się świętym na Jego wzór⁴. Rozważymy to szerzej w następnym rozdziale, teraz zaś zastanowimy się, co jeszcze wynika z podobieństwa człowieka do Boga.

W drugim opisie stworzenia człowieka odpowiednikiem Bożego obrazu i podobieństwa jest „tchnienie życia” (נְשַׁמַּת חַיִּים) – nišmaṭ ḥajjîm, Rdz 2, 7), szczególnie dar Boży, coś od Niego samego. Bóg jest Dawcą życia, które jest całkowicie do Niego zależne, ale tylko przy stworzeniu człowieka tchnął w niego życie osobiście⁵.

s. 4; J. K. Pytel, *Człowiek obrazem Boga w Nowym Testamencie*, ComP 2 (1982) nr 2 (8), s. 16–23, zwłaszcza s. 16–18; K. Gryz, *Antropologia przebóstwienia. Obraz człowieka w teologii prawosławnej*, Kraków 2009, s. 156n; J. Chmiel, *Człowiek obrazem Boga. U podstaw antropologii biblijnej*, „Znak” 29 (1977) nr 4 (274), s. 363–370, zwłaszcza s. 365n; J. Synowiec, *Początki świata i ludzkości według Księgi Rodzaju*, Kraków 2001³, s. 38. Zapisy serii ujednolicono zgodnie z zasadami wydawniczymi WN UPJPII.

² Por. P. Evdokimov, *Prawosławie*, tłum. J. Klinger, Warszawa 1964, s. 93–95.

³ Por. G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, tłum. B. Widła, Warszawa 1986, s. 122.

⁴ Por. M. Wojciechowski, *Etyka Biblii*, Kraków 2009, s. 149n; J. Synowiec, *Początki świata i ludzkości według Księgi Rodzaju*, dz. cyt., s. 45n.

⁵ Por. *Księga Rodzaju*, cz. 1, *Rozdziały 1–11*, dz. cyt., s. 220n; M. Gołębiewski, *Człowiek obrazem i podobieństwem Boga*, dz. cyt., s. 273n; *Księga Hioba. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. C. Jakubiec, Poznań–Warszawa 1974, s. 24–26 (PŚST VII, 1); G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 126; G. J. Wenham, *Genesis 1–15*, dz. cyt., s. 60n; E. Świerczek, *Na początku stworzenia. Egzegetyczno-teologiczna interpretacja Rdz 1–3*, Kraków 1992, s. 30n (Biblia dla Wszystkich). Tytuł „Bóg żywy” występuje np. w Pwt 5, 26; Joz 3, 10; 1 Sm 17, 26. 36; 2 Krl 19, 4. 16; Ps 42, 3; 84, 3; Iz 37, 4. 17; Jr 23, 36; Mt 16, 16; 26, 63; 2 Kor 3, 3; 6, 16; 1 Tes 1, 9; 1 Tm 3, 15; 4, 10; Hbr 9, 14; Ap 7, 2. Jedna z formuł przysięg Izraelitów brzmiała: „Na życie Jahwe”; por. J. Woźniak, *Prehistoria przysięgi ֹהַיַּהְוֵה*, [w:] *Studium Scripturae anima the-*

Ponieważ Bóg „stworzył mężczyznę i niewiastę”, niewiasta tak samo jak mężczyzna jest stworzona na Boży obraz i podobieństwo⁶. To ono jest podstawą godności człowieka – w równym stopniu mężczyzny i kobiety. Można powiedzieć, że człowiek to osobliwość – jeden w dwojakiej postaci⁷. Dla ludzi starożytnych więź między oryginalną rzeczywistością a jej obrazem była o wiele ściślejsza niż dla nas. Nam obraz kojarzy się przede wszystkim z zewnętrznym podobieństwem. Natomiast dla ludzi, w których środowisku powstawała Biblia, była to również głęboka więź wewnętrzna⁸. Obraz i podobieństwo Boże pokazują wyjątkowość człowieka na tle świata i jego wielką godność. Wiązą się też z umiejętnością wchodzenia w głębokie osobowe relacje. Bóg nie tworzy ludzi jako niewolników (do pracy), lecz podobnych do Niego (z pierwszego opisu stworzenia wynika, że pracuje i odpoczywa: Rdz 2, 2n), zdolnych do dialogu z Nim i wezwanych do partnerstwa⁹.

O ile pierwszy opis stworzenia człowieka w prosty sposób mówi, że mężczyzna i kobieta są powołani do istnienia jako obraz i podobieństwo

ologiae. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Stanisławowi Grzybkowi, red. J. Chmiel, T. Matras, Kraków 1990, s. 368–373. Również zdolność do przekazywania życia zgodnie z nakazem „rozmnażajcie się” (Rdz 1, 28) wskazuje na analogię do Boga, Dawcy życia – por. J. Synowiec, *Początki świata i ludzkości według Księgi Rodzaju*, dz. cyt., s. 43–45.

⁶ Por. E. Świerczek, *Na początku stworzenia*, dz. cyt., s. 22–25; G. J. Wenham, *Genesis 1–15*, dz. cyt., s. 33. Autor zwraca uwagę, że częste wymienianie obu płci w tekstach prawnych podkreśla całościowy charakter ludzkiej społeczności, powszechność tego, co jej dotyczy. Początek rozważań o człowieku jako obrazie Boga odpowiada materiałowi z mojej monografii „*Nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy bowiem jesteście jednym w Chrystusie Jezusie*” (Ga 3, 28). *Biblia o godności i powołaniu kobiet*, Kraków 2012, s. 9–13 (Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury, 4), dostosowanemu do wymagań obecnych rozważań o konsekwencjach dla stanu i godności człowieka jako obrazu Boga.

⁷ Por. W. Trilling, *Stworzenie i upadek według Rdz 1–3*, tłum. E. Schulz, Warszawa 1980, s. 44; M. Filipiak, *Problematyka społeczna w Biblii*, Warszawa 1985, s. 128n.

⁸ Por. M. Gołębiowski, *Człowiek obrazem i podobieństwem Boga*, dz. cyt., s. 272–274.

⁹ Por. D. Dziadosz, *Tak było na początku... Izrael opowiada swoje dzieje. Literacka i teologiczna analiza wiodących tradycji Księgi Rodzaju*, Przemyśl 2011, s. 68n; A. Bonora, *Człowiek obrazem Boga w Starym Testamencie*, dz. cyt., s. 12n; R. Krawczyk, *Starotestamentowa idea „obrazu Bożego” w człowieku*, RTK 31 (1984) z. 1, s. 19–30, zwłaszcza s. 26; T. Jelonek, *Teologia biblijna*, Kraków 2011, s. 168n; D. Adamczyk, *Stworzenie – Opatrzność – ewolucja. Przyczynek do dialogu nauki i wiary*, Szczecin 2009, s. 44–47, 176n; A. A. Napiórkowski, *Misterium Communio. Eklezjalny paradygmat dziejów zbawienia*, Kraków 2006, s. 29–33 (Myśl Teologiczna, 53).

Boga, o tyle drugi, starszy opis mocniej podkreśla odrębność mężczyzny i kobiety, a zarazem łączącą ich więź. Zwraca uwagę na potrzebę wzajemnego dopełniania się osób obu płci. Najpierw mówi o mężczyźnie: „Bóg ulepił człowieka z prochu ziemi i tchnął w jego nozdrza tchnienie życia” (Rdz 2, 7), umieścił go w ogrodzie Eden na wschodzie (Rdz 2, 8), a potem stwierdził: „Nie jest dobrze, żeby mężczyzna był sam; uczynię mu zatem odpowiednią dla niego pomoc” (Rdz 2, 18). Ulepił najpierw zwierzęta lądowe i ptaki, ale nie były one właściwą pomocą dla mężczyzny (Rdz 2, 19n) – zbyt się od niego różniły. Odpowiednią stała się dopiero niewiasta zbudowana z żebra mężczyzny, wewnętrznej części jego ciała (Rdz 2, 21–23). Pomoc (hebr. עֵזֶר – ‘ezer) oznacza nie tyle posługiwanie komuś wyższemu, ale wsparcie, którego słaby i zagrożony potrzebuje ze strony silnego. Zwykle termin ten jest używany w odniesieniu do pomocy Bożej, ale oznacza też pomoc wojskową (np. w Iz 30, 5; Ez 12, 14; Oz 13, 9). Mężczyźnie odpowiednią pomoc mogła zapewnić tylko istota, „która by mu całkowicie odpowiadała i była jego uzupełnieniem”¹⁰. „Nie ulega wątpliwości, iż kobieta jest według tekstu Jahwisty tym stworzeniem, którego w ogrodzie Eden brakowało do pełni szczęścia pierwszemu mężczyźnie”¹¹. Kobieta jest dla niego idealnym partnerem życiowym i najbardziej odpowiednią pomocą¹².

Osoby płci męskiej i żeńskiej mają taką samą naturę. Mężczyzna jest wymieniony najpierw prawdopodobnie dlatego, że w czasach powstawania Księgi Rodzaju i w wielu kulturach do dziś dominuje męska siła. Jednak natchniony autor bardzo mocno podkreśla, że kobiety i mężczyźni mają taką samą naturę i godność nadaną przez Boga, który stworzył ich na swój obraz i podobieństwo¹³. Słowa: „Dlatego to mężczyzna opuszcza ojca

¹⁰ *Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 208; por. G. J. Wenham, *Genesis 1–15*, dz. cyt., s. 68; *Genesis. Księga Rodzaju*, z hebr. przełożył i objaśnił C. Jakubiec, Warszawa 1978, s. 54; C. Jakubiec, *Pradzieje biblijne. Teologia Genesis 1–11*, Poznań 1968, s. 45 (Sprawy Biblijne, 21); M. Filipiak, *Problematyka społeczna w Biblii*, dz. cyt., s. 130n.

¹¹ D. Dziadosz, *Teologiczna struktura relacji o ogrodzie Eden (Rdz 2, 4b–25)*, „Studia Gdańskie” 27 (2010), s. 15–45, cytat ze s. 38.

¹² Por. D. Dziadosz, *Tak było na początku...*, dz. cyt., s. 87.

¹³ Z tego opisu wynika relacja niejako „dzieciństwa” żony w stosunku do męża, którego nie przerywała śmierć lub rozwód. Harmonijna jedność małżonków jest spełnieniem Bożego planu. Por. G. J. Wenham, *Genesis 1–15*, dz. cyt., s. 69–71. Mężczyzna przez tę formę

swego i matkę swoją i łączy się ze swą żoną tak ściśle, że stają się jednym ciałem” (Rdz 2, 24) mówią o znaczeniu wspólnoty mężczyzny i kobiety. Jezus powołał się na nie, gdy przypominał nierozzerwalność małżeństwa (Mk 10, 4–9 par.; por. też Ef 5, 31).

Bardzo silnie podkreślona jest potrzeba wzajemnego dopełnienia. Jedność osób ludzkich obu płci urzeczywistnia się najlepiej przez oparte na miłości małżeństwo¹⁴ monogamiczne – jednego mężczyzny z jedną kobietą. Obrazem Boga jest cały człowiek, również ze swoją płciowością¹⁵.

Na równość obu płci wskazują także wyrażające wielką radość i podziwu słowa mężczyzny po ujrzeniu kobiety: „Ta dopiero jest kością z moich kości i ciałem z mojego ciała! Ta będzie się zwała niewiastą, bo ta z mężczyzny została wzięta” (Rdz 2, 23)¹⁶. Nie powstała ona, jak mężczyzna, z prochu ziemi, ale z jego ciała. Określeniami osób obu płci są rzeczowniki rodzaju męskiego i żeńskiego pochodzące z tego samego źródłosłowu: אִישׁ, אִשָּׁה – ’iš, ’iššā[h]. Podobnie jak zwrot „kość z kości” wskazują na osoby bliskie i tożsame co do natury¹⁷. Wzięcie kości oznacza przekazanie części istoty albo osobowości tego, od kogo one pochodzą. Dlatego w czytamy w 1 Kor 11, 8:

stworzenia kobiety utracił w pewnym sensie część swojej istoty i dlatego ciąży w stronę kobiety jako swojej własnej części, by dopełnić się nie tylko biologicznie, ale też osobowościowo, przez wzajemną miłość. Por. E. Świerczek, *Na początku stworzenia*, dz. cyt., s. 33; Z. Żywica, *Biblijny fenomen „Bożego obrazu” kobiety w androcentrycznej historii Izraela*, „Collectanea Theologica” [dalej: CT] 74 (2004) z. 2, s. 121–139, zwłaszcza s. 137n.

¹⁴ Por. F. Martin, „Mężczyzną i niewiastą stworzył ich”. *Teologiczne orędzie Rdz 1*, tłum. M. Wyrodek, ComP 16 (1996) nr 1, s. 66–89, zwłaszcza s. 85n; T. Jelonek, *Teologia biblijna*, Kraków 2011, s. 192; J. Szłaga, *Małżeństwo jako przymierze*, [w:] *W posłudze słowa Pańskiego. Księga pamiątkowa poświęcona ks. prof. dr. hab. Józefowi Kudasiwiczowi z okazji 70-lecia urodzin*, red. S. Bielecki, H. Ordon, H. Witczyk, Kielce 1997, s. 129–135.

¹⁵ A. Bonora, *Człowiek obrazem Boga w Starym Testamencie*, dz. cyt., s. 8; M. Filipiak, *Problematyka społeczna w Biblii*, dz. cyt., s. 130–132; K. Gryz, *Męskość i kobiecość jako znamiona obrazu Bożego w człowieku według Jana Pawła II*, „Polonia Sacra” 12 (30) 2008 nr 23 (67), s. 19–41, zwłaszcza s. 37–39; J. Szłaga, *Małżeństwo jako przymierze*, dz. cyt., s. 134n.

¹⁶ Por. D. Dziadosz, *Teologiczna struktura relacji o ogrodzie Eden (Rdz 2, 4b–25)*, [w:] *Ex Oriente Lux. Księga Pamiątkowa dla Księdza Profesora Antoniego Troniny w 65. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2010, s. 162–196, zwłaszcza s. 189n.

¹⁷ Por. J. Kühlwein, אִישׁ מַן Mann, [w:] *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, hg. von E. Jenni, C. Westermann, Bd. I, München–Zürich 1971 [dalej: THAT I], k. 130–138; M. Wojciechowski, *Etyka Biblii*, dz. cyt., s. 153; *Księga Rodzaju. Wstęp*

„To nie mężczyzna powstał z kobiety, lecz kobieta z mężczyzny”, co nie oznacza, że kobieta jest w jakimś stopniu niższa od mężczyzny, lecz że posiada wszystko to, co dla niego jest najcenniejsze, najbardziej istotne.

W świetle Objawienia Nowego Testamentu odmienność płci i ich wzajemne dopełnienie można postrzegać jako swego rodzaju obraz Boga Jedyneego w Trzech Osobach. Spośród wielu możliwych interpretacji¹⁸ dla nas najistotniejsza jest ta mówiąca o miłości łączącej odrębne osoby o równej godności. Radość mężczyzny ze stworzenia kobiety wspaniale spełniającej jego oczekiwania (Rdz 2, 23) może być odbiciem radości trwających razem Osób Boskich.

Właściwości człowieka jako obrazu Boga można wymienić na podstawie samego jego określenia oraz skierowanych do ludzi pierwszych słów Boga: „Bądźcie płodni i rozmnażajcie się, abyście zaludnili ziemię i uczynili ją sobie poddaną” (Rdz 1, 28). Człowiek jako obraz Boga jest do Niego podobny przez swoje właściwości naturalne: rozum i wolną wolę, osobowość oraz otwarcie się na sferę nadprzyrodzoną, na relację Bogiem, przyjaźń z Nim. Rozum przejawia się przez poznawanie i nadawanie nazw zwierzętom (Rdz 2, 19n). Ta druga czynność jest dla Semitów równoznaczna z braniem tych stworzeń w posiadanie, sprawowaniem nad nimi władzy zgodnie z wolą Bożą, analogicznie do tego, jak Bóg „nazywa” stworzenia: dzień i noc, niebo, ziemię, morze (Rdz 1, 5. 8. 10) i „daje nazwę” ludziom (Rdz 5, 2), czyli pokazuje swoją pełną wiedzę o nich i władzę nad nimi. Człowiek, nadając nazwy zwierzętom, pokazuje natomiast swoją wyższość¹⁹. Jest to jeden z przejawów sprawowania władzy nad naturą, czynienia sobie ziemi poddaną, które potem będzie prowadziło do twórczego wykorzystywania i rozwijania jej bogactwa. Człowiek jest reprezentantem Stwórcy, Jego namiestnikiem, wicekrólem stworzenia. Jego pozycja odpowiada pozycji Boga i jest wezwaniem do naśladowania Jego władzy nad wszystkim, co powołał do istnienia. Człowiek to najdoskonalsze dzieło stwórcze w świecie,

– przekład z oryginału – komentarz, dz. cyt., s. 211; M. Filipiak, *Biblia o człowieku. Zarys antropologii biblijnej Starego Testamentu*, Lublin 1979, s. 78.

¹⁸ Por. J. Kupczak, *Teologiczna semantyka płci*, Kraków 2013, s. 142–152, 187–199 (Myśl Teologiczna, 78).

¹⁹ Por. *Księga Rodzaju*, cz. 1, *Rozdziały 1–11*, dz. cyt., s. 233n, 153, 155n, 322; *Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 208, 187–189, 240; G. J. Wenham, *Genesis 1–15*, dz. cyt., s. 68, 19, 126; J. Synowiec, *Początki świata i ludzkości według Księgi Rodzaju*, dz. cyt., s. 111.

według drugiego obecnego w Księdze Rodzaju opisu – ośrodek, wokół którego Bóg rozacza swe działanie (Rdz 2), natomiast według pierwszego, późniejszego – wierzchołek pewnej kosmicznej piramidy, gdyż stoi na najwyższym stopniu piramidy stworzenia (Rdz 1, 1 – 2, 4)²⁰.

Podobieństwo do Boga to także różnica wobec całego świata stworzonego, analogia do Bożej transcendencji, różności, wyrażanej m.in. przez świętość, oddzielenie. Dotyczy ona relacji ze sferą Boską: Bóg przemawia do człowieka. Natura duchowa osoby ludzkiej wiąże się z podobieństwem do Boga określonym w pierwszym opisie stworzenia jako możliwe odniesienie do niego terminu אֱלֹהִים – 'ēlōhîm. To imię może również oznaczać różne byty duchowe. Jedyne Ałohim jest אֱלֹהִים – 'ēlōhîm w najściślejszym znaczeniu tego słowa, człowiek zaś w znaczeniu szerszym, podobnie jak aniołowie (Ps 8, 6 – „niewiele mniejszy” od אֱלֹהִים – 'ēlōhîm). Istoty te uważano w Izraelu za mądre i dobre (por. 2 Sm 14, 17. 20; 1 Sm 29, 9)²¹.

O człowieku jako obrazie Bożym Księga Rodzaju mówi jeszcze dwukrotnie:

Gdy Bóg stworzył człowieka, na podobieństwo Boga stworzył go; stworzył mężczyznę i niewiastę, pobłogosławił ich i dał im nazwę „ludzie”, wtedy gdy ich stworzył (Rdz 5, 1n).

[Jeśli] kto przeleje krew ludzką,
przez ludzi ma być przelana krew jego,
bo człowiek został stworzony na obraz Boga (Rdz 9, 6).

Pierwszy tekst odpowiada treści Rdz 1, 26–28. Wymienione są osoby obu płci, których godność, wynikająca ze stworzenia na podobieństwo Boże, jest równa; obojgu przysługuje nazwa „ludzie” (hebr. אָדָם – 'ādām w liczbie pojedynczej, choć wszelkie zaimki odnoszące się do ludzi są w liczbie mnogiej, dlatego i ta forma ma znaczenie zbiorowe). Te wersety rozpoczynają rodowód Adama, a właściwie jego syna Seta. Można tu do-

²⁰ Por. G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 120–124; C. Korzec, *Niech panuje [...] nad wszystkimi zwierzętami*. Rdz 1, 26 – biblijna koncepcja zoosfery człowieka, [w:] *Ex Oriente Lux...*, dz. cyt., s. 261–281; J. Synowiec, *Początki świata i ludzkości według Księgi Rodzaju*, dz. cyt., s. 63, 111.

²¹ Por. M. Gołbiewski, *Człowiek obrazem i podobieństwem Boga*, dz. cyt., s. 267, 276–278; G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 123.

strzec realizację Bożego nakazu rozmnażania się (Rdz 1, 28), uczestnictwa w Bożym dziele stwórczym, przekazywania życia, którą to moc On posiada w najpełniejszym, niczym nieograniczonym stopniu. Tę Jego cechę wyraża tytuł „Bóg żywy”. Życie rodzinne, rodzicielstwo, przekazywanie życia następnym pokoleniom jest zatem naśladowaniem Bożej mocy stwórczej²².

Druga wypowiedź – słowa Boga do Noego i jego synów po potopie – podkreśla wartość i godność ludzkiego życia, tu w formie negatywnej przez pokazanie, jak wielką zbrodnią jest zabicie człowieka. Karą za to przestępstwo powinna być śmierć winowajcy wymierzona przez innych ludzi, broniących w ten sposób godności życia zabitego człowieka, wynikającej ze stworzenia go na obraz Boży. Wynika z tego, że godność człowieka jest uczestnictwem w godności samego Boga, jego życie jest więc nienaruszalne, chronione przez sprawiedliwego Stwórcę, Pana życia, który poleca wymierzenie odpowiedniej kary²³.

Wspomniany już Psalm 8, nawiązujący do opisów stworzenia, ukazuje człowieka na tle innych bytów:

Czym jest człowiek, że o nim pamiętasz,
i czym syn człowieczy, że się nim zajmujesz?
Uczyliś go niewiele mniejszym od istot niebieskich,
chwałą i czcią go uwieńczyłeś.
Obdarzyliś go władzą nad dziełami rąk Twoich,
złożyliś wszystko pod jego stopy:
owce i bydło wszelakie,
a nadto i polne stada,
ptactwo powietrzne i ryby morskie,
wszystko, co szlaki mórz przemierza (Ps 8, 5–9).

²² Por. *Księga Rodzaju*, cz. 1, *Rozdziały 1–11*, dz. cyt., s. 321–323; C. Jakubiec, *Pradzieje biblijne*, dz. cyt., s. 86.

²³ Por. *Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 269n; G. J. Wenham, *Genesis 1–15*, dz. cyt., s. 193n; *Księga Rodzaju*, cz. 1, *Rozdziały 1–11*, dz. cyt., s. 414–416; C. Jakubiec, *Pradzieje biblijne*, dz. cyt., s. 24, 100n; M. Gołębiwski, *Człowiek obrazem i podobieństwem Boga*, dz. cyt., s. 268; R. Krawczyk, *Starotestamentowa idea „obrazu Bożego” w człowieku*, dz. cyt., s. 22.

Słowa te podkreślają zarówno jego godność, wartość, władzę nad całym stworzeniem, jak też bliskość wobec Boga, szczególne zainteresowanie Boga okazywane wobec niego²⁴.

Na temat człowieka jako obrazu Boga mówi również Księga Mądrości:

Bo do nieśmiertelności Bóg stworzył człowieka,
uczynił go obrazem swej własnej wieczności (Mdr 2, 23).

Akcent położony został tutaj na nieśmiertelność, udział w Bożej wieczności²⁵.

Inny tekst tej Księgi Bożym obrazem nazywa Mądrość i wskazuje na jej związek z dobrocią jako podstawą Bożego działania:

[Mądrość – przyp. T. D.] jest bowiem odbłaskiem wieczystej światłości,
zwierciadłem bez skazy działania Boga,
obrazem Jego dobroci (Mdr 7, 26)²⁶.

Również Syracydes mówi z jednej strony o pochodzeniu człowieka z ziemi, ograniczeniu jego doczesnego życia, z drugiej zaś o ludzkiej władzy nad całym stworzeniem, mocy podobnej do mocy Boga, wynikającej z tego, że człowiek jest Jego obrazem:

Pan stworzył człowieka z ziemi
i znów kazał mu do niej wrócić.

²⁴ Por. G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi. Commento e attualizzazione*, vol. I, Bologna 1986, s. 196–200 (Lettura Pastorale della Bibbia); *Psalms*, introduction, translation and notes by M. Dahood, vol. I, 1–50, Garden City (NY) 1983, s. 51n (AB 16); *Księga Psalmów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. S. Łach, J. Łach, Poznań 1990, s. 125n (PŚST VII, 2).

²⁵ Por. *Księga Mądrości. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. K. Romaniuk, Poznań–Warszawa 1969, s. 112 (PŚST VIII, 3); *Księga Mądrości*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz B. Poniży, [Częstochowa 2012], s. 171–173 (NKB.ST XX); *The Wisdom of Solomon*, a new translation with introduction and commentary by D. Winston, Garden City (NY) 1978, s. 121 (AB 43); M. Gilbert, *Mądrość Salomona*, t. II, tłum. S. Kobiałka, Kraków 2002, s. 91–93 (Myśl Teologiczna, 38).

²⁶ Por. *Księga Mądrości. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 158; *Księga Mądrości*, dz. cyt., s. 268–271; *The Wisdom of Solomon*, dz. cyt., s. 186n.

Dał ludziom dni pod liczbą i czas odpowiedni,
 dał im też władzę nad wszystkim, co jest na niej.
 Przydział ich w moc podobną do swojej
 i czynił ich na swój obraz (Syr 17, 1–3)²⁷.

Możemy również przytoczyć kilka tekstów na temat obrazu czy odbicia doskonałości, pokazujących nieporównywalną z niczym doskonałość Boga i pośrednio godność człowieka jako Jego obrazu. Prorok Ezechiel pisze o władcy Tyru lub Egiptu:

Byłeś odbiciem doskonałości,
 pełen mądrości i niezrównanie piękny (Ez 28, 12 – słowa odnoszone do Lucyfera)²⁸.

Izajasz mówi o wielkości Boga, przeciwstawiając ją bałwochwalstwu, pokazując marność posągów i wszelkich wyobrażeń bóstw pogańskich:

Do kogo to porównacie Boga
 i jaką podobiznę z Nim zestawicie? (Iz 40, 18)²⁹.

W hymnie Mojżesza po przejściu Izraelitów przez Morze Czerwone wielkość Boga wyrażona została przez odniesienie do Jego świętości,

²⁷ Por. *The Wisdom of Ben Sira*, a new translation with notes by P. W. Skehan, introduction and commentary by A. A. Di Lella, New York 1987, s. 281n (AB 39); *Das Buch Jesus Sirach*, übers. und erkl. von O. Schilling, Freiburg 1956, s. 80 (Herders Bibelkommentar. Die Heilige Schrift für das Leben Erklärt [dalej: HB], VII/2).

²⁸ Por. *Księga Ezechiela*, tłumaczenie, wstęp i komentarz J. Homerski, Lublin 1998, s. 122n (Biblia Lubelska); *Księga Ezechiela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. J. Homerski, przygot. do druku U. Szwarz, Poznań 2013, s. 209 (PŚST XI, 1); W. Zimmerli, *Ezekiel 2. A commentary on the Book of the Prophet Ezekiel chapters 25–48*, ed., L. J. Greenspoon, P. D. Hanson, trans. J. D. Martin, Philadelphia 1983, s. 98–92 (Hermeneia. A Critical and Historical Commentary on the Bible [dalej: Hermeneia]); *Ezekiel 21–37*, a new translation with introduction and commentary by M. Greenberg, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1997, s. 580n (AB 22A).

²⁹ Por. *Księga Izajasza II–III*, 40–66. *Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. L. Stachowiak, Poznań 1996, s. 75 (PŚST IX, 2); J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, Waco (TX) 1987, s. 91n (WBC, 25); *Second Isaiah*, introduction, translation and notes by J. L. McKenzie, Garden City (NY) 1986, s. 22–24 (AB 20).

do której nikt nie może być podobny – żaden z pogańskich bogów albo najpotężniejszych ludzi:

W blasku świętości któż Ci jest podobny (Wj 15, 11)³⁰.

Teoriom o tworzeniu Boga na obraz człowieka można przeciwstawić refleksje nad tym, jakie cechy człowieka mogą być obrazem Boga: jak poznaje się Boga wśród stworzeń, w pięknie i bogactwie świata (por. Mdr 13, 1–9; Rz 1, 19n). Tak na podstawie cech dobrego Bożego stworzenia, stanowiącego według Rdz 1 ukoronowanie całego dzieła stworzenia, można się zastanawiać nad konkretnymi cechami Boga, których są one odwzorowaniem.

2. Idea świętości Izraela na wzór świętości Boga

Na podstawie tekstów Księgi Rodzaju o stworzeniu świata i człowieka można stwierdzić, że całe stworzenie, które jest dziełem Boga, nosi na sobie Jego znamię, w pewien sposób stanowi odbicie Jego świętości. Zwłaszcza istoty rozumne, stworzone na obraz i podobieństwo Boże (por. Rdz 1, 26n), są święte. Początkowo było to odwzorowanie świętości Boga Stwórcy, osłabione przez ludzki grzech. Jednak po upadku pierwszych ludzi Bóg obiecał ostateczne zwycięstwo nad wężem kusicielem namawiającym do grzechu (Rdz 3, 15). Potem wybierał ludzi, przez których chciał wypełnić obietnicę: patriarchę Abrahama (Rdz 12, 1–3) i jego potomków. Utworzyli oni naród, który Bóg wyprowadził z niewoli egipskiej, z którym zawarł przymierze i któremu dał prawo jako pomoc we właściwym postępowaniu będącym odpowiedzią na Bożą miłość (Wj 13, 17–14, 31; 20, 1–24, 18). Natchnione księgi nazywają Izrael ludem świętym. Jednak w jego historii często zdarzały się odstępstwa od wyznaczonej przez Stwórcę drogi. Wtedy Bóg napominał go przez proroków, karmił i po nawróceniu przywracał po-

³⁰ Por. *Księga Wjścia. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. S. Łach, Poznań 1964, s. 163 (PŚST I, 2); B. S. Childs, *The Book of Exodus. A critical, theological commentary*, Philadelphia 1974, s. 243n (Old Testament Library); *Księga Wjścia*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz J. Lemański, [Częstochowa 2009], s. 338 (NKB.ST 2). Syntetyczne ujęcie świętości Boga w Starym Testamencie przedstawia H. Langkammer, por. tenże, *Teologia Starego Testamentu*, Rzeszów 2006, s. 174–179.

myślność, by wreszcie zesłać swego Syna jako głosiciela Dobrej Nowiny i ofiarę pojednania.

Sam Bóg wielokrotnie jest nazywany Świętym³¹. Świętość można uważać za prazjawisko religijne: inność Boga i tego, co się z Nim wiąże, w stosunku do zwyczajnego ludzkiego doświadczenia³². Pod koniec poprzedniego rozdziału przytoczono odwołania do świętości jako podstawowej cechy Boga, którą posiada w najwyższym stopniu (Wj 15, 11). Prorocy mówią też o Jego Świętym Duchu:

Lecz oni się zbuntowali
i zasmucili Jego Świętego Ducha. [...]
Wtedy lud Jego wspomni o przeszłości,
o dniach Mojżesza.
Gdzież Ten, który z wody wydobyl
pasterza swej trzody?
Gdzież Ten, który tchnął w jego wnętrze
swego Świętego Ducha (Iz 63, 10n)³³.

Gdy ją [Zuzannę – przyp. T. D.] prowadzono na stracenie, wzbudził Bóg świętego ducha w młodzieńcu imieniem Daniel (Dn 13, 45)³⁴.

W pierwszym wypadku można utożsamiać Ducha Świętego z Bogiem. Nie jest to jeszcze nauka o Trzeciej Osobie Boskiej, choć mowa o zasmucaniu wskazuje na taki Jego charakter. Potem Duch Święty to dar Bożej

³¹ Por. 1 Sm 2, 2; 6, 20; Ps 71, 22; 78, 41; 89, 19; 99, 5, 9; Syr 36, 3; 47, 8; Iz 1, 4; 5, 16, 18; 6, 3; 10, 20; 12, 6; 17, 17; 29, 19, 23; 30, 11n, 15; 31, 1; 37, 23; 40, 25; 41, 14, 16, 20; 43, 4, 14; 45, 11; 47, 4; 48, 17; 49, 7; 54, 4; 55, 5; 60, 9, 14; Jr 50, 29; 51, 5; Ez 20, 41; 28, 22; 36, 23; 38, 23; 39, 7, 27; Dn 4, 10, 20; Oz 11, 9; Ha 1, 12.

³² Por. G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 166.

³³ Por. *Księga Izajasza II–III...*, dz. cyt., s. 296n; J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 332; *Second Isaiah*, dz. cyt., s. 191.

³⁴ Por. *Księga Daniela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. J. Homerski, Poznań 2008, s. 169n (PŚST XI, 2); *Księga Daniela*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz M. Parchem, [Częstochowa 2008], s. 719n (NKB.ST XXVI); J. J. Collins, *Daniel. A commentary on the Book of Daniel*, Minneapolis 1993 (Hermeneia), s. 433; *Daniel, Esther and Jeremiah the additions*, a new translation with introduction and commentary by C. A. Moore, Garden City (NY) 1977, s. 108n, 115 (AB 44).

mądrości i mocy przekazany Mojżeszowi do jego misji wobec Izraela i Danielowi – w tym momencie wezwany, by ocalić niewinną Zuzannę.

Przed zawarciem przymierza po wyjściu z Egiptu i nadaniem prawa na Synaju Bóg powiedział do Izraela za pośrednictwem Mojżesza:

Teraz, jeśli pilnie słuchać będziecie głosu mego i strzec mojego przymierza, będziecie szczególną moją własnością pośród wszystkich narodów, gdyż do Mnie należy cała ziemia. Lecz wy będziecie Mi królestwem kapłanów i ludem świętym (Wj 19, 5n).

W ten szczególny sposób wybrał lud, by wobec innych pełnił taką funkcję, jak kapłan wobec grupy, którą reprezentuje³⁵. Charakterystyczne, że w Księdze Wyjścia tekst ten występuje wcześniej niż powołanie do kapłaństwa jako funkcji Aarona i jego potomków (Wj 28, 1. 4. 41). Myśl o pośrednictwie Izraela w przekazywaniu darów Bożych wobec innych narodów można uważać za rozwinięcie błogosławieństwa przekazanego Abrahamowi:

Przez ciebie będą otrzymywały błogosławieństwo ludy całej ziemi (Rdz 12, 3).

O Abrahamie jako praojcu i wychowawcy potomstwa przez przykłady wiary, życia oddanego Bogu, przekazywane przez tradycję³⁶, Bóg mówi do Patriarchy przed zniszczeniem Sodomy i Gomory:

Czyż miałbym zataić przed Abrahamem to, co zamierzam uczynić? Przecież ma się on stać ojcem wielkiego i potężnego narodu i przez niego otrzymają błogosławieństwo wszystkie ludy ziemi. Bo upatrzyłem go jako tego, który będzie nakazywał potomkom swym oraz swemu rodowi, aby przestrzegając przykazań Pana postępowali sprawiedliwie i uczciwie, tak żeby Pan wypełnił to, co obiecał Abrahamowi (Rdz 18, 17–19)³⁷.

³⁵ Por. *Księga Wyjścia. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 178; B. S. Childs, *The Book of Exodus...*, dz. cyt., s. 342; *Księga Wyjścia*, dz. cyt., s. 405–407; M. Majewski, *W stronę Ziemi Obiecanej. Komentarz do Księgi Wyjścia*, Kraków 2011, s. 231n.

³⁶ Por. D. Dziadosz, *Geneza biblijnych tradycji o patriarchach w Rdz 12–36*, „Zeszyty Naukowe Stowarzyszenia Biblistów Polskich” 5 (2008), s. 233–275, zwłaszcza s. 241n, 246n, 255–264.

³⁷ Por. *Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 292–294, 371n; *Księga Rodzaju*, cz. 2, *Rozdziały 11, 27–36, 43*, wstęp, przekład z oryginału,

Przez Abrahama oraz jego potomstwo otrzymają błogosławieństwo wszystkie ludy ziemi (Rdz 12, 3; 18, 18). Bóg mówi, że Patriarcha ma być nauczycielem i prawodawcą, wskazywać drogę swym potomkom i rodowi, by przestrzegali oni przykazań Pana, postępowali sprawiedliwie i uczciwie, co jest warunkiem spełnienia Bożej obietnicy. Izrael jako naród wywodzący się od Abrahama w swych dziejach ukazanych w księgach historycznych cieszył się doczesną pomyślnością, o ile zachowywał Boże prawo; jeśli nie był mu wierny – spotykały go klęski. Duchowymi potomkami Abrahama są ci, którzy naśladują jego wiarę, wierność Bogu, sprawiedliwość i uczciwość.

Wymagania Boga wobec Izraela wynikające z wybrania i przymierza, a nawet z samego stworzenia na obraz i podobieństwo Boże, można streścić w Jego słowach: „Bądźcie świętymi, bo Ja jestem święty!” (Kpł 11, 44). Zwykle rozumiano to wezwanie przede wszystkim w odniesieniu do czystości rytualnej i przestrzegania zewnętrznych przepisów. Potem stopniowo rozumiano je coraz głębiej, zwracając uwagę także na moralne konsekwencje Bożego wybrania³⁸.

Po raz pierwszy Bóg wzywa Izraelitów, by naśladowali wzór Jego świętości, w związku z wymaganiami spożywania zwierząt uważanych za czyste. Można to traktować jako zapowiedź współczesnych wymogów higieny: „Będziecie dla Mnie ludźmi świętymi. Nie będziecie spożywać mięsa zwierzęcia rozszarpanego przez dzikie zwierzęta, ale je rzucicie psom” (Wj 22, 30)³⁹. W Księdze Kapłańskiej po wyliczeniu zwierząt nieczystych

komentarz J. Lemański, Częstochowa 2014, s. 110n, 347–350 (NKB.ST I, 2); *Genesis*, dz. cyt., s. 133, 135; G. J. Wenham, *Genesis 1–15*, dz. cyt., s. 276–278.

³⁸ Por. *Księga Kapłańska*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz A. Tronina, [Częstochowa 2006], s. 185n, 293n, 301, 305 (NKB.ST III); *Księga Kapłańska. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. S. Łach, Poznań–Warszawa 1970, s. 190, 237, 246, 248n (PŚST II, 1); *Leviticus 1–16*, a new translation with introduction and commentary by J. Milgrom, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1991, s. 686–688 (AB 3); J. Synowiec, *Początki świata i ludzkości według Księgi Rodzaju*, dz. cyt., s. 45n. Święty Bóg chce mieć po swej stronie (jako święty) lud Izraela; por. G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 221; J. Kudasiewicz, „Bądźcie Świętymi, bo Ja jestem Święty, Pan, Bóg wasz!” (Kpł 19, 2), „Przegląd Homiletyczny” 7 (2003), s. 77–87, zwłaszcza s. 83n; J. Gorczyca, *Etos naśladowania Boga*, [w:] *Dzieci jednego Boga. Praca zbiorowa uczestników seminarium naukowego w Spertus College of Judaica w Chicago (1989)*, red. W. Chrostowski, Warszawa 1991, s. 242–254, zwłaszcza s. 245n.

³⁹ Por. *Księga Wyjścia. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 225n; B. S. Childs, *The Book of Exodus...*, dz. cyt., s. 480; *Księga Wyjścia*, dz. cyt., s. 489–491.

nakazuje: „Nie plugawcie samych siebie przez spożywanie wszelkich małych zwierząt pełzających, nie zanieczyszczajcie się przez nie, przez to stalibyście się nieczystymi. Ponieważ Ja jestem Pan, Bóg wasz – uświęćcie się! Bądźcie świętymi, bo Ja jestem święty!” (Kpł 11, 43n); nakaz ten zostaje powtórzony: „Bądźcie więc świętymi, bo Ja jestem święty” (Kpł 11, 45). Bardzo ważny jest charakter polecenia: Święty Bóg chce mieć po swojej stronie naród wybrany, Izrael, jako lud święty⁴⁰.

Wezwanie powtarza się przy innych poleceniach: „Bądźcie świętymi, bo Ja jestem święty, Pan, Bóg wasz!” (Kpł 19, 2) przed poleceniem okazywania szacunku wobec rodziców (na pierwszym miejscu została wymieniona matka), zachowywania szabatów, zakazem sporządzania bożków, określaniem sposobów odpowiedniego składania ofiary biesiadnej i spożycia mięsa z niej w ciągu dwóch dni (Kpł 19, 3–8).

Kary za bałwochwalstwo, szczególnie za składanie w ofierze dzieci Molochowi (Kpł 20, 1–5), oraz za wróżbiarstwo, wywoływanie duchów (i zwracanie się do wykonujących te praktyki) (Kpł 20, 6), a także polecenie, by odróżniać zwierzęta czyste od nieczystych (Kpł 20, 25), potwierdzone są przypomnieniem wezwania: „Uświęćcie się [וְהִתְקַדְּשִׁיתֶם – w^hitqaddišteṁ; więc i „bądźcie świętymi”], bo Ja jestem [święty]. Ja, Pan, Bóg wasz! Będziecie strzec ustaw moich i wykonywać je. Ja jestem Pan, który was uświęca [מִקְדָּשְׁכֶם – m^qqaddiškem]!” (Kpł 20, 7n); „Będziecie dla Mnie święci, bo Ja jestem święty, Ja, Pan, i oddzieliłem was od innych narodów, abyście byli moimi” (Kpł 20, 26)⁴¹. Oddzielenie od innych narodów Izraelitów jako wyłącznej własności Boga to analogia do Jego inności, transcendencji. Wspomniane określenie narodu wybranego jako królewskiego kapłaństwa, ludu pośredniczącego między Bogiem a innymi narodami, wyraża konsekwencje jego wybrania, wyłączenia, by był on bliżej Boga, sprawował miły Mu kult niejako w imieniu całego stworzenia, innych ludów, które Stwórca stopniowo przygotowywał do zbawienia, przyniesionego ostatecznie przez Jego wcielonego Syna, Arcykapłana Nowego Przymierza.

Dlatego należało odłączyć Izrael od wszelkich innych narodów oraz ich kultów: „Ale tak im macie uczynić: ołtarze ich zburzycie, ich stele połamiecie, aszery wytniecie, a posągi spalicie ogniem. Ty bowiem jesteś narodem

⁴⁰ Por. G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 221.

⁴¹ Por. *Księga Kapłańska*, dz. cyt., s. 283–285, 299–301, 305; *Księga Kapłańska. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, dz. cyt., s. 237–239, 244–246, 248n.

poświęconym [עַם קָדוֹשׁ – ‘am qāḏōš] Panu, Bogu twojemu. Ciebie wybrał Pan, Bóg twój, byś spośród wszystkich narodów, które są na powierzchni ziemi, był ludem będącym Jego szczególną własnością [שְׁגֻלָּה(h)]” (Pwt 7, 5n – jako uzasadnienie zakazu małżeństw z cudzoziemcami, którzy mogliby swych współmałżonków-Izraelitów skłaniać do bałwochwalstwa)⁴².

Objawienie Boże to owoc tajemniczego spotkania – kontaktu wybranych ludzi z rzeczywistością przekraczającą człowieka. Bóg jawi się jako Inny, Niewypowiedziany. Stąd przekonanie, że nie można Go oglądać, gdyż skutkuje to śmiercią (por. np. Sdz 13, 22n; J 1, 18; 5, 37; 6, 46; 1 J 4, 12). Świętość oznacza oddzielenie, inność od tego wszystkiego, co człowiek może poznawać w swoim normalnym doświadczeniu. Dlatego Biblia mówi o podziwie osób, które zetknęły się z nadprzyrodzonością (por. np. Sdz 13, 22n; Wj 33, 20).

Przykładami objawienia Bożej świętości, majestatu nieskończenie przekraczającego człowieka, są pełne obrazowości wizje wielkich proroków: powołanie Izajasza przez Trzykroć Świętego Boga (Iz 6, 1–3)⁴³ czy wizja Ezechiela – chwały Pańskiej przybywającej na podobieństwo ognistego wozu (Ez 1, 1–28; 3, 12n. 23; 8, 4; 9, 3; 10, 1–22; 11, 22n; 43, 2–5; 44, 4)⁴⁴.

⁴² Por. *Księga Powtórzonego Prawa. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. S. Lach, Poznań–Warszawa 1971 (PŚST II, 3), s. 150n; *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, übers. und erkl. von G. von Rad, Göttingen 1968², s. 48n (Das Alte Testament Deutsch [dalej: ATD], 8); D. L. Christensen, *Deuteronomy 1–11*, Waco (TX) 1991, s. 157–160 (WBC 6A); *Deuteronomy 1–11*, a new translation with introduction and commentary by M. Weinfeld, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1991, s. 365–368 (AB 5); R. Jasnos, *Teologia Prawa w Deuteronomium*, Kraków 2002, s. 221–225. Poświęcenie oznacza przekazanie na wyłączną własność Bogu, odłączenie od zwykłego świeckiego użytku; por. G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 166n.

⁴³ Por. *Księga Izajasza I, 1–39. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. L. Stachowiak, Poznań 1996, s. 174–179 (PŚST IX, 2); L. Stachowiak, *Prorocy – słudzy słowa*, Katowice 1980, s. 79n (Attende Lectioni [dalej: AL], 5); K. Romaniuk, *Powołanie w Biblii*, Katowice 1975, s. 42–45 (AL 2); *Księga Izajasza*, cz. I, *Rozdziały 1–12*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz T. Brzegowy, Częstochowa 2010, s. 355–363 (NKB.ST XXII, 1); J. D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, Waco (TX) 1987, s. 73n (WBC 25); J. Szarlej, *Epifanie biblijne*, Katowice 2002, s. 185.

⁴⁴ Por. *Księga Ezechiela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, dz. cyt., s. 56–64, 70n, 74, 98n, 103n, 106–109; 113, 285n, 290; *Ezekiel 1–10*, a new translation with introduction and commentary by M. Greenberg, Garden City (NY) 1983, s. 39–59, 70n, 101, 168, 176, 180–184, 191 (AB 22); W. Zimmerli, *Ezekiel I. A commentary on the Book of the Prophet Ezekiel chapters 1–24*, ed. L. J. Greenspoon, trans.

Poszczególne elementy mogą nawiązywać do wyobrażeń babilońskich, podkreślać to, co wielkie, święte, budzące podziw, przekraczające moc człowieka i wszelkich istot stworzonych, równocześnie w niczym nieustępujące zewnętrznej wspaniałości kultu bóstw pogańskich czczonych przez wielkie potęgi ówczesnego świata. Natchnieni autorzy mogli świadomie w tym celu nawiązywać do elementów okazałych świątyń i obrzędów religijnych tych ludów, by pokazać to, co odczuli podczas religijnego przeżycia, spotkania z prawdziwym Bogiem, a co przekracza wszelkie ludzkie możliwości wyrażania.

Boża świętość zasadniczo odróżnia Go od wszelkich bytów znanych z ludzkiego doświadczenia. Hebrajski termin *qđš* (por. Kpł 10, 10; 20, 26) wskazuje na oddzielenie, głęboką różnicę w stosunku do wszystkiego innego. Także w języku greckim *ἅγιος* to „święty”, „poświęcony”, czyli oddany sprawom Boskim⁴⁵, odłączony od spraw tego świata, jego zgiełku i charakteryzującego go sposobu myślenia. To Bóg nawiązuje kontakt z człowiekiem według własnego uznania; przekazuje mu swoje prawo, określa wymagania i w sposób całkowicie wolny przemawia do kogo chce i kiedy chce w sposób, jaki sam określa.

Kult Izraela różnił się od ówczesnych zwyczajów religijnych hałaśliwych kultów pogańskich. Również wyrażał radość, ale w sposób bardziej powściągliwy, uporządkowany, zwłaszcza wolny od nieczystości (prostytacji sakralnej powszechnej do tego stopnia, że słowa „święta” czy „poświęcona”, *קֹדֶשׁ* – *qđēšā(h)*, oznaczały nierządnicę sakralną – np. Rdz 38, 21n)⁴⁶. Prosił ludzie przy różnych okazjach ulegali pokusom stwarzanym przez niedoj-

R. E. Clements, Philadelphia 1979, s. 115–131, 139, 157n, 238n, 248–253 (Hermeneia); W. Zimmerli, *Ezekiel 2...*, dz. cyt., s. 413n, 444; D. Launderville, *Ezekiel's throne-chariot vision: spiritualizing the model of divine royal rule*, „The Catholic Biblical Quarterly” [dalej: CBQ] 66 (2004), s. 361–377; C. A. Strine, *Ezekiel's image problem: the mesopotamian cult statue induction ritual and the imago dei anthropology in the Book of Ezekiel*, CBQ 76 (2014), s. 252–272.

⁴⁵ Por. H. P. Müller, *קֹדֶשׁ qđš heilig*, [w:] *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, dz. cyt., Bd. II, München–Zürich 1976 [dalej: THAT II], k. 589–609, zwłaszcza 594; O. Proksch, *ἅγιος*, [w:] *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, hg. von G. Kittel, G. Friedrich, Bd. I–X, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1933–1978 [dalej: ThWNT i numer tomu]; Bd. I, s. 87n; M. Wojciechowski, *Jezus jako Święty w pismach Nowego Testamentu*, Warszawa 1996, s. s. 14–21 (Rozprawy i Studia Biblijne [dalej: RSB], 2).

⁴⁶ Por. *Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 475n; *Genesis*, dz. cyt., s. 299.

rzące formy pogańskiej religijności (por. np. Lb 25, 1–3; 1 Krl 18, 26–29; Oz 8, 11. 14).

Zewnętrzny znak świętości, przynależności Izraelitów do Boga, miały być frędzle przy szatach: „byście w ten sposób o wszystkich moich przykazaniach pamiętali, pełnili je i tak byli świętymi wobec swojego Boga” (Lb 15, 40)⁴⁷.

Podczas buntu Koracha, Datana i Abirama powoływano się na świętość całego ludu Bożego: „Dość tego, gdyż cała społeczność, wszyscy są świętymi i pośród nich jest Pan; dlaczego więc wynosicie się ponad zgromadzenie Pana?” (Lb 16, 3). Jednak Boże wybranie całego ludu nie oznacza, że wszyscy są powołani do pełnienia tych samych funkcji. Można tu dostrzec pewną analogię do kapłaństwa powszechnego i służebnego. Mojżesz odpowiedział: „Rano Pan da poznać, kto jest święty i może zbliżyć się do Niego. Jedynie temu, kogo wybrał, pozwoli zbliżyć się do siebie [...]. Kogo wybierze Pan, ten jest święty” (Lb 16, 5. 7)⁴⁸.

Psalmista, wspominając bunt Koracha, Datana i Abirama, nazywa świętym Aarona jako najwyższego kapłana:

Zazdrościli Mojżeszowi w obozie,
Aaronowi, świętemu Pańskiemu (Ps 106, 16)⁴⁹.

O szczególnym charakterze kapłanów, świętości wynikającej z pełnienia posługi wobec świętego Boga, mówi Księga Kapłańska:

Będą święci dla swojego Boga, nie będą bezcześcić imienia Bożego, bo oni składają Panu ofiary spalane, pokarm swojego Boga, a więc będą świętością. [...] [kapłan] jest poświęcony Bogu. Będziesz go uważał za świętego, bo on ofiaruje pokarm Boży.

⁴⁷ Por. *Księga Liczb. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1970, s. 162 (PŚST II, 2); Ph. J. Budd, *Numbers*, Waco (TX) 1984, s. 178 (WBC 5); *Numbers 1–20*, a new translation with introduction and commentary by B. A. Levine, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993 (AB 4), s. 401; E. N. Zwiżacz, *Obraz Ludu Bożego według Księgi Liczb*, Kraków 2010, s. 140.

⁴⁸ Por. *Księga Liczb...*, dz. cyt., s. 166n; Ph. J. Budd, *Numbers*, dz. cyt., s. 186, 188n; *Numbers 1–20*, dz. cyt., s. 412n, 429; E. N. Zwiżacz, *Obraz Ludu Bożego według Księgi Liczb*, dz. cyt., s. 381n.

⁴⁹ Por. *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 455n; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, vol. III, Bologna 1988⁴, s. 182.

Będzie święty dla ciebie, bo Ja jestem święty, Ja, Pan, który was poświęcam [קדשתיכם] – m^eqāddiškem] (Kpł 21, 6–8)⁵⁰.

O świętości jako oddzieleniu dla pełnienia czynności kapłańskiej mówi Bóg do Mojżesza w Księdze Wyjścia, w związku z uprawnieniem do spożywania mięsa z ofiar: „I będą jeść to, co było przebłaganiem za nich, aby ich wprowadzić w czynności kapłańskie i oddzielić jako świętych. Nikt zaś z niepowołanych nie będzie tego jadł, gdyż jest to rzecz święta” (Wj 29, 33). Kapłani są oddzieleni dla Boga od pozostałego ludu jako święci⁵¹.

Wcześniej była mowa o gotowaniu mięsa z ofiar w miejscu poświęconym (Wj 29, 31). Przepisy obrzędowe mówią o spożywaniu ofiar w miejscu poświęconym (np. Kpł 6, 9. 19n; 7, 6; 10, 13. 17; 24, 9), czystym (Kpł 10, 14), o zabijaniu ofiar na miejscu poświęconym (np. Kpł 14, 13). W Dniu Przebłagania po złożeniu ofiary przebłagalnej arcykapłan ma w miejscu poświęconym wykapać się i włożyć szaty przed dokonaniem ofiary całopalnej za siebie i za lud (Kpł 16, 24)⁵². Można tu dostrzec analogię między świętymi miejscami i sprzętami poświęconymi Bogu, oddzielonymi od świeckiego użycia – od ludzi wybranych, ludu oddzielnego od innych narodów.

Miejsce święte oznacza w Starym Testamencie część świątyni albo miejsce poświęcone przez Boga, które On wybrał dla siebie lub jakiegoś Swego szczególnego celu. Wymieniane są jako części świątyni Miejsce Święte (Wj 26, 33; 28, 29. 35. 43; Kpł 4, 6; 6, 23; 10, 4. 18; 16, 16. 20. 23. 27; Lb 4, 16; 1 Krl 8, 8. 10; 2 Krn 3, 17; 4, 7n; 5, 11; Ps 134, 2; Koh 8, 10 (ten wers można różnie rozumieć); Iz 60, 13; 63, 18; Ez 42, 13, Ez 44, 17; Hbr 9, 8. 12; 10, 19) i Miejsce Najświętsze (Wj 26, 33n; Kpł 16, 2. 17. 33; Lb 18, 10 o spożywaniu ofiar w Miejscu Najświętszym; 1 Krl 6, 16; 8, 6; 2 Krn 3, 8, 10; 4, 22; 5, 7; „Święte świętych” w Dn 9, 24); w Wj 26, 33

⁵⁰ Por. *Księga Kapłańska*, dz. cyt., s. 312n; *Księga Kapłańska. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, dz. cyt., s. 251n. Cytowany zwrot: „Ja [jestem], Pan/tym, który was/go/je/ich poświęcam” powtarza się jako uzasadnienie nakazów w Wj 31, 13; Kpł 20, 8; 21, 15. 23; 22, 9. 15. 32 oraz w Ez 20, 12. Bardzo ważne jest, że świętość ludzi pochodzi od Boga, jest wynikiem Jego działania w nich, Jego darem.

⁵¹ Por. *Księga Wyjścia*, dz. cyt., s. 579; M. Majewski, *W stronę Ziemi Obiecanej...*, dz. cyt., s. 292n.

⁵² Por. *Księga Kapłańska*, dz. cyt., s. 246; *Księga Kapłańska. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, dz. cyt., s. 215.

oba są wymienione razem. Ogólnie o świątyni jako miejscu świętym mówi 2 Krn 8, 11; 26, 19; 29, 5 (1 Krl 8, 30 ogólnie: „to miejsce”). W Ezd 9, 8 może też ono oznaczać Jerozolimę jako miasto święte, w którym znajduje się świątynia Boga Jedyneho.

Bóg grozi Izraelitom, że spustoszy ich święte miejsca (Kpł 26, 31). Podczas powołania Mojżesza pod górą Horeb nakaz zdjęcia obuwia uzasadniony jest stwierdzeniem, że przyszedł wódz Izraela znajduje się na ziemi świętej (Wj 3, 5)⁵³. Podobny powód podaje Jozuemu przed zdobyciem Jerycha „wódz zastępów Pańskich”: „Zdejmij obuwie z nóg twoich, bo miejsce, na którym stoisz, jest święte” (Joz 5, 15)⁵⁴.

Świętymi nazywane są przedmioty lub zwierzęta ofiarne poświęcone Bogu. Wj 30, 10 określa ołtarz kadzenia jako „bardzo święty”. Po zdobyciu Jerozolimy Babilończycy zabrali sprzęty i naczynia świątynne (2 Krl 25, 13–17; 2 Krn 36, 7. 10. 18; Dn 1, 2; Ezd 1, 7). Zlekceważył je podczas uczty Baltazar (Dn 5, 1–4. 23); potem król perski zwrócił je do świątyni (Ba 1, 8; Ez 1, 7–11; on i jego otoczenie oraz Izraelici przekazali również darowizny – Ezd 8, 25–34); Jdt 4, 3). O świętych naczyniach mówią np. 1 Krn 9, 29; 18, 10n; 22, 19; 28, 13n; 2 Krn 4, 16. 18n; 24, 14; 25, 24; 28, 24; 29, 18n; 1 Mch 1, 22n; 2, 9; 4, 49; 14, 15; 2 Mch 4, 32. 48; 5, 16; 9, 16; Iz 52, 11; 60, 20; Jr 27, 16. 18n. 21; 28, 3. 6; Hbr 9, 21.

Niekiedy coś lub ktoś jest określane zwrotem קֹדֶשׁ קְדָשִׁים – qōdēš qōdāšīm, tłumaczonym jako „bardzo święte/-y”: ołtarz (Wj 29, 37; 30, 10; 40, 10); sprzęty świątyni (Wj 30, 29; 40, 10); kadzidło (Wj 30, 36); ofiary lub ich części przeznaczone do spożycia dla kapłanów (Kpł 6, 18. 22; 7, 1.6; 10, 12. 17), lub „najświętsze/-y”: poza miejscem w świątyni: część ofiar (Kpł 2, 3.10); ofiary (Kpł 6, 10); rzecz (Kpł 14, 13 o ofiarach; Kpł 24, 9 o chlebach pokładnych; Lb 4, 4. 19; 7, 9n o sprzętach świątynnych; Kpł 27, 28 o tym, co jest obłożone klątwą, cherem; 1 Krn 23, 13 o służbie kapłańskiej; 2 Krn 31, 14 o częściach ofiar należnych kapłanom); pokarm (Kpł 21, 22;

⁵³ Por. *Księga Wyjścia. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 102; *Księga Wyjścia*, dz. cyt., s. 144n; M. Majewski, *W stronę Ziemi Obiecanej...*, dz. cyt., s. 115; K. Romaniuk, *Powołanie w Biblii*, dz. cyt., s. 27.

⁵⁴ Por. *Księga Jozuego. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. S. Gacek, Tarnów 1993, s. 163n; *Joshua, a new translation with notes and commentary* by R. G. Boling, introduction by G. E. Wright, Garden City (NY) 1984, s. 198n (AB 6); T. C. Butler, *Joshua*, Waco (TX) 1983, s. 61n (WBC 7).

Ezd 2, 63; Ne 7, 65); sprzęty (Lb 10, 21); dary (Lb 18, 9; Ez 42, 13; 44, 13); świątynia (2 Mch 5, 15); przysięgi (Ez 21, 28); przybytek (Ez 45, 3).

Święta lub inne religijne zgromadzenia bywają określane jako zwołanie święte (מִקְרָא קֹדֶשׁ – miqra' qōdeš: Wj 12, 16; Kpł 23, 2–4. 7n. 21. 24. 27. 35–37; Lb 28, 18. 25n; 29, 1. 7. 12), zwoływanie świętych zebrań (Iz 1, 13). Prorok Joel wzywa do świętego postu i uroczystego zgromadzenia (Jl 1, 14; 2, 15n)⁵⁵.

Poczucie związku z Bogiem, uczestnictwa w Jego świętości powinno się wyrażać przez odpowiednie postępowanie, spożywanie godnych pokarmów, a przede wszystkim przez wypełnianie Bożych przykazań, godne postępowanie stanowiące odbicie postępowania Boga wobec całego Jego dzieła, a zwłaszcza wobec ludzi, których stworzył na swój obraz i podobieństwo:

Nie będziecie spożywać żadnej padliny. Dasz to do spożycia przybyszowi, który jest w twoich bramach, albo sprzedasz obcemu, bo ty jesteś ludem świętym dla Pana, Boga twego (Pwt 14, 21; por. Wj 22, 30).

Dziś Pan, Bóg twój, rozkazuje ci wykonać te prawa i nakazy. Przestrzegaj ich, wypełniaj z całego swego serca i z całej duszy. Dziś uzyskałeś od Pana oświadczenie, iż będzie dla ciebie Bogiem, o ile ty będziesz chodził Jego drogami, przestrzegał Jego praw, poleceń i nakazów oraz słuchał Jego głosu, a Pan – że ty będziesz, jak ci zapowiedział, ludem stanowiącym szczególną Jego własność, i będziesz przestrzegał Jego wszystkich poleceń. On cię wtedy wywyższy we czci, sławie i wspaniałości ponad wszystkie narody, które uczynił, abyś był ludem świętym dla Pana, Boga twego, jak powiedział (Pwt 26, 16–19).

Pan ustanowi cię swoim świętym ludem, jak ci poprzysiągł, jeśli będziesz zachowywał polecenia Pana, Boga swego, i chodził Jego drogami (Pwt 28, 9).

On kocha swój lud.

⁵⁵ Por. *Księga Joela. Wstęp – przekład – komentarz*, oprac. J. Drozd, [w:] *Księgi Proroków Mniejszych*, cz. I, Poznań 1968; s. 119–157, zwłaszcza s. 142n, 148 (PŚST XII, 1); H. W. Wolff, *Joel and Amos. A commentary on the Books of the Prophets Joel and Amos*, trans. W. Janzen, ed. S. D. McBride Jr., C. A. Muenchow, Philadelphia 1977, s. 33, 51n (Hermeneia); *Joel*, a new translation with introduction and commentary by J. L. Crenshaw, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1995, s. 104n, 139–141 (AB 24C).

Wszyscy Jego święci są w Jego ręku.
 U nóg Twoich oni usiedli,
 słowa Twoje przyjmują (Pwt 33, 3)⁵⁶.

Ezdrasz, ubolewając nad niewiernością rodaków, którzy w czasie niewoli pojęli za żony cudzoziemki, nazywa ich rodem świętym:

Po dokonaniu tego przybliżyli się do mnie książęta z tymi słowami: Lud izraelski, kapłani i lewici nie trzymali się z dala od narodów tych krain, jak i od ich okropności, mianowicie – z dala od Kananejczyków, Chittytów, Peryzzytów, Jebusytów, Amonitów, Moabitów, Egipcjan i Asyryjczyków, lecz spośród córek ich wzięli dla siebie i dla synów swoich żony, tak że ród święty zmieszał się z narodami tych krain; a książęta i zwierzchnicy przodowali w tym wiarołomstwie (Ezd 9, 1n)⁵⁷.

Autor Pierwszej Księgi Machabejskiej, pisząc o prześladowaniach prowadzonych przez Antiocha Epifanesa, cytuje Psalm, w którym Izraelici nazwani są świętymi:

Ciała Twych świętych [porzucili],
 a krew ich rozlali dokoła Jeruzalem
 i nie było nikogo, kto by ich pochował (1 Mch 7, 17; cyt. Ps 79, 2n).

Juda Machabeusz modli się słowami:

Niech wielkością Twojego ramienia zostaną powaleni ci, którzy z bluźnierstwem na ustach przeszli tutaj przeciwko Twojemu świętemu ludowi (2 Mch 15, 24)⁵⁸.

⁵⁶ Por. *Księga Powtórzonego Prawa...*, dz. cyt., s. 186, 242, 250, 288n; *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, dz. cyt., s. 73, 115n, 140.

⁵⁷ Por. *Księgi Ezdrasza – Nehemiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. H. Langkammer, Poznań–Warszawa 1971, s. 187–189 (PŚST V, 2, 3); *Księga Ezdrasza. Księga Nehemiasza*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz M. S. Wróbel, [Częstochowa 2010], s. 121n (NKB.ST XI); *Ezra. Nehemiah*, introduction, translation and notes by J. M. Myers, Garden City (NY) 1965, s. 76–78 (AB 14).

⁵⁸ Por. *Księgi Machabejskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. F. Gryglewicz, Poznań 1961, s. 125n, 357 (PŚST VI, 4); *I Maccabees*, a new translation with introduction and commentary by J. A. Goldstein, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1976, s. 236, 333–336 (AB 41); *II Maccabees*, a new translation with introduc-

Psalmiści wielokrotnie nazywają świętymi Izraelitów, zwłaszcza tych, którzy świadomie dążą do tego, by swymi czynami odpowiadać łasce wybrania, albo tych wezwanych do szczególnych zadań:

Ku świętym, którzy są na Jego ziemi,
wzbudził On we mnie miłość przedziwną! (Ps 16, 3).

Bójcie się Pana, święci Jego,
gdźz bogobojni nie doświadczą biedy (Ps 34, 10).

Odstąp od złego, czyń dobro,
a będziesz mieszkać na wieki,
bo Pan miłuje sprawiedliwość
i nie opuszcza swych świętych;
nikczemni wyginą,
a potomstwo występnych będzie wytępione (Ps 37, 27n)⁵⁹.

Ciała sług Twoich wydali
na pastwę ptakom podniebnym,
zwierzętom ziemskim ciała Twoich świętych.
Ich krew rozlali, jak wodę,
wokół Jeruzalem
i nie było komu ich pogrzebać (Ps 79, 2n – po zburzeniu Jerozolimy).

Pragnę słuchać tego, co mówi Pan Bóg:
oto ogłasza pokój
ludowi swemu i świętym swoim,
tym, którzy do Niego powracają z ufnością (Ps 85, 9).

W Ps 89, 6. 8 „rada świętych” to otoczenie Boga, aniołowie, natomiast potem świętymi nazywani są prorocy – przekazicieli Bożej nauki:

Mówiłeś niegdyś w widzeniu

tion and commentary by J. A. Goldstein, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1983, s. 500n (AB 41A).

⁵⁹ To zachęta do nawrócenia: ten, kto dotąd błędził, też może stać się „świętym”.

do świętych Twoich i powiedziałeś:
Włożyłem na głowę mocarza koronę;
wyniosłem wybrańca z ludu (Ps 89, 20).

Pan miłuje tych, co zła nienawidzą.
On strzeże życia swoich świętych,
wrywa ich z ręki grzeszników (Ps 97, 10).

Niechaj Cię wielbią, Panie, wszystkie dzieła Twoje
i święci Twoi niech Cię błogosławią! (Ps 145, 10).

Pieśń pochwalna dla wszystkich Jego świętych,
synów Izraela – ludu, który Mu jest bliski (Ps 148, 14).

Niech się weselą święci wśród chwały,
niech się cieszą na swych sofach [...]
by wykonać na nich zapisany wyrok.
To jest chwałą wszystkich Jego świętych (Ps 149, 5. 9)⁶⁰.

Bezbożni będą mówili o cierpiącym sprawiedliwym:

Jakże więc policzono go między synów Bożych
i dzieli los ze świętymi? (Mdr 5, 5).

W Księdze Mądrości Izraelici są ludem świętym:

Ona [Mądrość – przyp. T. D.] lud święty, plemię nieskalane,
wyrwała spośród narodu ciemieczów [...]
Oddała świętym zapłatę za ich trudy,

⁶⁰ W odniesieniu do wszystkich wyżej cytowanych wersetów z Psałterza por. *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 147, 215, 226n, 362, 379, 393, 395, 422, 578, 586, 588; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, vol. I, dz. cyt., s. 295, 620n, 687; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, vol. II, Bologna 1986³, s. 663n, 770, 843n, 850n, 1020–1022 (Lettura Pastorale della Bibbia); G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, vol. III, dz. cyt., s. 925, 976n, 991–994; *Psalms*, introduction, translation and notes by M. Dahood, vol. III, 101–150, with an Appendix: *The Grammar of the Psalter*, Garden City (NY) 1984, s. 354n, 357n (AB 17A).

powiodła ich drogą cudowną (Mdr 10, 15. 17)⁶¹.

Niegodziwcy, którym się zdawało, że ujarzmią lud święty,
Leżeli, uwięzieni ciemnością, zniewoleni długą nocą (Mdr 17, 2).

A dla Twych świętych była bardzo wielka światłość [...]
Za to, że zamysłili wymordować dzieci świętych –
kiedy to jedno Dziecię porzucone zostało i uratowane –
za karę zabrałeś mnóstwo ich dzieci
i zgubiłeś ich razem w burzliwej topieli. [...]
Pobożni potomkowie dobrych składali w ukryciu ofiary
i ustanowili zgodnie Boskie prawo,
że jednakowo te same dobra
i niebezpieczeństwa podejmą święci,
i już zaczęli śpiewać hymny prorockie (Mdr 18, 1. 5. 9)⁶².

Syracydes nazywa świętymi aniołów i samego Boga:

Nie dozwolił On świętym Pańskim
opowiedzieć wszystkich swych dzieł godnych podziwu,
które utwierdził Pan Wszechmogący,
tak iż wszechświat mocno stanął wobec Jego chwały” (Syr 42, 17; por. Hi 5, 1; 15,
15; 38, 7; Ps 89, 6–8).

Wzywali Pana miłosiernego,
wyciągając ręce do Niego,

⁶¹ O Izraelitach wyprowadzanych z Egiptu; w Mdr 11, 1 określenie „święty Prorok” odnosi się do Mojżesza.

⁶² W odniesieniu do wszystkich cytowanych wyżej wersetów z Księgi Mądrości por. *Księga Mądrości. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 133, 182–185, 228n, 233–236; *Księga Mądrości*, dz. cyt., s. 207, 316n, 324, 456, 462, 472–474; *The Wisdom of Solomon*, dz. cyt., s. 147, 214n, 219n, 226n, 304, 310, 314–316; M. Gilbert, *Mądrość Salomona*, t. I, tłum. S. Kobińska, Kraków 2002, s. 33 (Myśl Teologiczna, 37); M. Gilbert, *Mądrość Salomona*, t. II, dz. cyt., s. 10.

a Święty z nieba wnet ich wysłuchał
i wybawił przez Izajasza (Syr 48, 20)⁶³.

„Święty z nieba” to Bóg. Charakterystyczny jest paralelizm tytułów: Pan miłosierny i Święty, co pośrednio wskazuje, że ludzie dążący do świętości powinni naśladować Boże miłosierdzie.

O świętości ludu Bożego mówi Izajasz:

I będzie tak:
Ktokolwiek pozostał żywy na Syjonie
i kto się ostał w Jeruzalem,
każdy będzie nazwany świętym
i wpisany do [Księgi] Życia w Jeruzalem (Iz 4, 3).

Reszta jego [będzie] świętym nasieniem (Iz 6, 13).

Nazywać ich będą Ludem Świętym,
Odkupionymi przez Pana (Iz 62, 12)⁶⁴.

Ponieważ u tego proroka często Bóg jest nazywany Świętym, Świętym Izraela⁶⁵, można tu widzieć odbicie Jego świętości w Jego ludzie.

W Księdze Daniela Azariasz w rozpalonym piecu modli się do Boga za swój naród:

Nie odwracaj od nas swego miłosierdzia,
przez wzgląd na Twego przyjaciela, Abrahama,

⁶³ Por. *The Wisdom of Ben Sira*, dz. cyt., s. 491, 538; *Das Buch Jesus Sirach*, dz. cyt., s. 178n.

⁶⁴ Por. *Księga Izajasza I, 1–39...*, dz. cyt., s. 152, 183–185; *Księga Izajasza, cz. I, Rozdziały 1–12*, dz. cyt., s. 272n, 374–377; J. D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, dz. cyt., s. 50, 76; *Księga Izajasza II–III...*, dz. cyt., s. 292; J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 320n; *Second Isaiah*, dz. cyt., s. 185.

⁶⁵ Por. np. Iz 1, 4; 5, 16, 19; 6, 3; 8, 13; 10, 20; 12, 6; 17, 7; 29, 19; 30, 11n. 15; 31, 1; 37, 23; 40, 25; 41, 14. 16. 20; 43, 3. 14n; 45, 11; 47, 4; 48, 17; 49, 7; 54, 4; 55, 5; 57, 15; 60, 9. 14.

slugę Twego, Izaaka,
i Twego świętego – Izraela (Dn 3, 35)⁶⁶.

Razem z towarzyszami woła:

Święci i pokornego serca, błogosławcie Pana,
chwalcie i wywyższajcie Go na wieki (Dn 3, 87)⁶⁷.

W dalszej wizji prorok słyszy zapowiedź:

Królestwo jednak otrzymają święci Najwyższego, i będą posiadać królestwo na zawsze i na wieki wieków. [...] Patrzyłem, a oto róg ten rozpoczął wojnę ze świętymi

⁶⁶ Patriarchów w kolejnych pokoleniach określa tytułami: przyjaciel, sługa, święty. „Sługa” to tytuł zaszczytny, oznaczający również najwyższych urzędników na dworze królewskim (por. np. 2 Krl 5, 6; Est 2, 18; 5, 11) oraz ludzi, których Bóg wybrał do szczególnych misji: Patriarchów (Wj 32, 13; Pwt 9, 27; 1 Krn 16, 13), Abrahama (Ps 105, 42), Izaaka (Dz 3, 35), Jakuba (Iz 44, 1n. 21; 45, 4; 48, 20; Jr 30, 10; 46, 27n; Ba 3, 37; Ez 28, 25; 37, 25), Mojżesza (Lb 12, 7n; Pwt 34, 5; Joz 1, 1n. 7. 13. 15; 8, 31. 33; 11, 12. 15; 12, 6; 13, 8; 14, 7; 18, 7; 22, 2. 4n; 2 Krl 8, 12; 21, 8; 1 Krn 6, 34; 2 Krn 1, 3; 24, 6. 9; Ne 1, 7n; 9, 14; 10, 30; Ps 105, 2; Mdr 10, 16; Ba 1, 20; 2, 28; Dn 9, 11; Ml 3, 22), Aarona (Mdr 18, 21); Jozuego (Joz 24, 28; Sdz 2, 8), Kaleba (Lb 14, 24); Dawida (2 Sm 7, 5. 8; 1 Krl 3, 6n; 8, 66; 11, 13. 32. 34. 36. 38; 14, 8; 2 Krl 8, 19; 19, 34; 20, 6; 1 Krn 17, 4. 7. 17–19. 23–27; 2 Krn 6, 15–17. 42; 1 Mch 4, 30; Ps 18, 1; 36, 1; 78, 70; 89, 4. 21. 40; 132, 10; Iz 37, 35; Jr 33, 21. 26; Ez 34, 24n; 37, 24), proroka Achiasza (1 Krl 15, 29), proroka Eliasza (2 Krl 9, 36; 10, 10), proroka Jonasza (2 Krl 14, 25), ogólnie proroków (2 Krl 9, 7; 21, 10; 24, 2; Ezd 9, 11; Jr 7, 25; 25, 4; 26, 5; 29, 19; 35, 15; 44, 4; Ba 2, 20. 24; Ez 38, 17; Dn 9, 6. 10; Am 3, 7; Za 1, 6), króla Ezechiasza (2 Krn 32, 16), Hioba (Hi 1, 8; 2, 3; 42, 7n), proroka Izajasza (Iz 20, 3); urzędnika dworskiego Eliakima (Iz 22, 20), proroka Daniela (Dn 6, 21), Zorobabela (Ag 2, 23), Mesjasza (Za 3, 8), króla Babilonu Nabuchodonozora jako wykonawcę karzącego wyroku na grzesznych Izraelitach (Jr 25, 9; 27, 6; 43, 10), Izraela (1 Krn 16, 13; Ps 136, 22; Iz 41, 8n; 44, 1n. 21; 45, 4), Izraelitów (Ezd 5, 11; Ne 2, 30; Ps 105, 42; jako potomków Abrahama – Ps 105, 6; Iz 54, 17; 61, 6; 63, 17; 65, 8n. 13–15; 66, 14), cudzoziemców przyłączających się do Izraela (Iz 56, 6), kapłanów jako sługi ołtarza (Syr 7, 30; Jr 33, 22; Jl 1, 9. 13; 2, 17), lewitów (2 Krn 29, 11; Ez 44, 11; 46, 24) oraz aniołów (Ps 103, 21), a także zjawiska przyrody (Ps 104, 4). W Pieśniach o Słudze Pańskim (Iz 42, 1–9; 49, 1–7; 50, 4–9; 52, 13–53, 12; por. 42, 19; 44, 26; 50, 10) w ten sposób jest określony tajemniczy Boży wybraniec, którym okazał się Wcielony Syn Boży, Jezus Chrystus (por. Mt 12, 18; Dz 3, 26; 4, 27. 30).

⁶⁷ Paralelne określenia „święci” i „pokornego serca” wskazują, że świętość wiąże się z pokorą.

i zwyciężał ich, aż przybył Przedwieczny i sąd zasiadł, a władzę dano świętym Najwyższego, i aż nadszedł czas, by święci otrzymali królestwo. [...]

Będzie wypowiadał słowa przeciw Najwyższemu
i gnębił świętych Najwyższego,
postanowi zmienić
czasy i Prawo,
a [święci] będą wydani w jego ręce
aż do czasu, czasów i połowy czasu (Dn 7, 18. 21n. 25. 27).

W Dn 8, 13 „świętym” jest ktoś z Bożego otoczenia (anioł), natomiast potem znów określenie to wskazuje na Izraelitów prześladowanych przez wrogę władzę:

Będzie podejmował rzeczy dziwne
i dozna powodzenia w swych poczynaniach;
obróci wniwecz potężnych
i naród świętych (Dn 8, 24).

Powróci więc on do swego kraju z wielkim łupem, a jego serce będzie przeciwne świętemu przymierzu; będzie działał i wróci do swego kraju (Dn 11, 28).

To wszystko dokona się, kiedy dobiegnie końca moc niszczyciela świętego narodu (Dn 12, 7)⁶⁸.

Prorok Ozeasz wyrzuca rodakom postępowanie niegodne przynależności do świętego Boga:

Efraim otoczył Mnie kłamstwem,
oszustwem – dom Izraela,

⁶⁸ W odniesieniu do wszystkich cytowanych wyżej wersetów z Księgi Daniela por. *Księga Daniela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, dz. cyt., s. 83, 87, 118–122, 126n, 129n, 155n, 163n; *Księga Daniela*, dz. cyt., s. 293n, 309n, 486–495, 497–503, 534–536, 546–548, 656n, 689n; *The Book of Daniel, a new translation with notes and commentary on chapters 1–9* by L. F. Hartman, introduction, and commentary on chapters 10–12 by A. A. Di Lella, Garden City (NY) 1985, s. 207, 215n, 227–229, 270, 274, 297, 312 (AB 23); J. J. Collins, *Daniel. A commentary...*, dz. cyt., s. 200n, 207, 319–323, 335n, 340n, 383n, 399n; *Daniel, Esther and Jeremiah the additions*, dz. cyt., s. 58.

lecz Juda zna jeszcze swego Boga
i nazywa się ludem Świętego (Oz 12, 1)⁶⁹.

Joel przekazuje Boże wezwanie, by zgromadzić świętą społeczność wybranego ludu:

Zbierzcie lud,
zwołajcie świętą społeczność,
zgromadźcie starców,
zbierzcie dzieci i niemowlęta!
Niech wyjdzie oblubieniec ze swej komnaty,
a oblubienica ze swojego pokoju! (Jl 2, 16).

Powszechność wezwania zapowiada przekazanie Ducha na osoby obu płci, różnych stanów i wieku (Jl 3, 1n)⁷⁰.

Określanie „świętymi” aniołów (np. Za 14, 5; Dn 8, 13; Ps 89, 6. 8; Syr 42, 17) oraz Izraelitów wskazuje na więź z Bogiem obu tych grup, które mają ukazywać Jego świętość. Jak aniołowie stale służą Bogu w niebie i w razie potrzeby na ziemi, tak na ziemi ma Mu służyć i pełnić Jego wolę Izrael, a potem Kościół. Wyraźnie więź aniołów i ludzi przez sprawowanie wspólnego kultu i wspólne pełnienie woli Bożej pokazuje w ostatniej księdze Nowego Testamentu tytuł zastosowany w odniesieniu do aniołów i wybranych ludzi: „współsługa” (Ap 19, 10; 22, 9).

Przymierze, jakie Bóg zawarł z Izraelitami, wiąże się z darem świętości i zobowiązaniem do naśladowania świętości Boga. Jest to wymiana miłości między Stwórcą i ludem⁷¹. Ze strony ludu miłość ma się przejawiać w zachowywaniu Bożych wymagań:

⁶⁹ Por. *Hosea*, a new translation with introduction and commentary by F. I. Andersen, D. N. Freedman, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1980, s. 600–603 (AB 24); H. W. Wolff, *Hosea. A commentary on the Book of the Prophet Hosea*, trans. G. Stansell, Philadelphia 1986⁴, s. 209–211 (Hermeneia); *Księga Ozeasza. Wstęp – przekład – komentarz – ekskursy*, oprac. J. Drozd, [w:] *Księgi Proroków Mniejszych*, cz. I, dz. cyt., s. 29–117, s. 29–117, zwłaszcza s. 101 (PŚST XII, 1).

⁷⁰ Por. *Księga Joela...*, dz. cyt., s. 148, 150n; H. W. Wolff, *Joel and Amos...*, dz. cyt., s. 51, 65–67; *Joel*, dz. cyt., s. 139–141, 163–167.

⁷¹ Por. T. Jelonek, *Biblia w kulturze świata*, Kraków 2007, s. 80n.

Pan ustanowi cię swoim świętym ludem, jak ci poprzysiągł, jeśli będziesz zachowywał polecenia Pana, Boga swego, i chodził Jego drogami (Pwt 28, 9)⁷².

W charakterystyce bohatera Księgi Tobiasza i zawartych tam pouczeniach często pojawiają się obok siebie dwa pojęcia: sprawiedliwość i miłosierdzie, cechy, za które wiele wypowiedzi Starego Testamentu sławi Boga (np. 2 Mch 1, 24; Ps 112, 4; 116, 5; Syr 35, 23; Ba 5, 9).

Starszy Tobiasz poucza syna:

A wszystkim, którzy postępują sprawiedliwie, dawaj jałmużnę z majątności swojej i niech oko twoje nie będzie skape w czynieniu jałmużny (Tb 4, 7).

Raguel, witając młodego Tobiasza, wydaje świadectwo o jego ojcu:

Bądź błogosławiony, chłopcze, synu tak szlachetnego i dobrego ojca! O jakże wielkie nieszczęście, że oślepl on, mąż tak sprawiedliwy i czyniący miłosierdzie (Tb 7, 6).

Obok sprawiedliwości wymienia miłosierdzie. Podobnie wypowiada się o starszym Tobiaszu Gabael, witając jego syna: „O szlachetny i dobry człowieku, synu męża szlachetnego, dobrego, sprawiedliwego i uczynnego” (Tb 9, 6).

Anioł Rafał mówi do bohaterów księgi:

Lepsza jest szczerza modlitwa i miłosierdzie połączone ze sprawiedliwością aniżeli bogactwo pochodzące z nieprawości (Tb 12, 8).

Starszy Tobiasz w hymnie dziękczynnym przestrzega i wzywa rodaków i wszystkich ludzi:

Nawróćcie się grzesznicy, i postępujcie przed Nim sprawiedliwie,
kto wie, może sobie w was upodoba
i okaże wam miłosierdzie? [...]
Jeruzalem – miasto święte!
On ześle karę za czyny twych synów

⁷² Por. *Księga Powtórzonego Prawa...*, dz. cyt., s. 250; *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, dz. cyt., s. 140.

i znowu zmiłuje się nad synami sprawiedliwych. [...] Wtedy idź i raduj się z powodu synów sprawiedliwych, bo wszyscy będą zgromadzeni i uwielbiać będą Pana wieków (Tb 13, 8. 10. 15).

Zapowiada pomyślną przyszłość i wzywa swych bliskich:

I wszystkie narody na całym świecie nawrócą się, i prawdziwie czcić będą Boga. Odrzuca więc wszyscy swoje bożki [i] tych, którzy ich całkiem wiedli na manowce, a będą uwielbiali Boga wiekuistego w sprawiedliwości. [...] Dzieciom waszym niech będzie nakazane wykonywanie sprawiedliwości i [dawanie] jałmużny (Tb 14, 6. 8)⁷³.

Właściwa postawa człowieka wobec Boga wyrażana jest też przez zwrot „chodźć przed Bogiem”⁷⁴, co wiąże się z Jego naśladowaniem. Temu wyrażeniu często towarzyszy inne, „bać się Boga”⁷⁵, nie w znaczeniu niewolniczej bojaźni wobec Jego mocy, ale szacunku, wdzięczności i miłości wyrażającej się przez pełnienie Jego woli.

W Księdze Powtórzonego Prawa Mojżesz uczy Izraelitów:

Strzeż więc nakazów Pana, Boga twego, chodząc Jego drogami [לֵלֶכֶת בְּדַרְכָּיו – lāleket bidrākāw], by żyć w bojaźni przed Nim [יִרְאֵת אֱלֹהִים – ūl’jir’ā(h) ’ōtō] (Pwt 8, 6).

⁷³ Por. *Księga Tobiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. S. Grzybek, Poznań 1963, s. 90, 107, 117, 127, 132–134, 137n (PŚST VI, 1); *Tobit, a new translation with introduction and commentary* by C. A. Moore, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1996, s. 166, 219, 248, 269n, 279n, 291n (AB 40A); *Księga Tobiasza, czyli Tobita. Opowieść o miłości rodzinnej*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz M. Wojciechowski, [Częstochowa 2005], s. 83n, 104, 118, 130, 137n, 143n (NKB.ST XII); M. Wojciechowski, *Pouczenie Tobita dla Tobiasza (Tb 4, 1–21)*, [w:] *Miłość wytrwa do końca. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Stanisława Pisarka w 50. rocznicę święceń kapłańskich i 75. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2004, s. 426–438, zwłaszcza s. 431n; W. Linke, *Literacka ojczyzna Tobiasza. Tło kulturowe Tb jako klucz teologicznej lektury księgi*, Warszawa 2013, s. 236, 258, 432–434 (Lingua Sacra. Monografie, 2).

⁷⁴ Por. G. Sauer, גָּהַן, hlk, *gehen*, [w:] THAT I, k. 486–493, zwłaszcza k. 489–492.

⁷⁵ Por. H.–P. Stäbli, אִירָ', jr', *fürchten*, [w:] THAT I, k. 765–778, zwłaszcza k. 774–778; W. Linke, *Literacka ojczyzna Tobiasza...*, dz. cyt., s. 129–132, 246–248.

A teraz, Izraelu, czego żąda od ciebie Pan, Bóg twój? Tylko tego, byś się bał Pana, Boga swojego, chodził wszystkimi Jego drogami, miłował Go, służył Panu, Bogu twemu, z całego swojego serca i z całej swej duszy (Pwt 10, 12).

Zestawiono tu obok siebie kilka różnych bliskoznacznych określeń postawy człowieka wiernego Bogu; miłowanie jest jednym z synonimów bania się Boga⁷⁶.

Ja dziś nakazuję ci miłować Pana, Boga twego, i chodzić Jego drogami, zachowywać Jego polecenia, prawa i nakazy, abyś żył i mnożył się, a Pan, Bóg twój, będzie ci błogosławił w kraju, który idziesz osiąść (Pwt 30, 16)⁷⁷.

Podsumowaniem nauki o świętości Izraela jako ludu Świętego Boga mogą być wcześniej cytowane słowa: „Uświęćcie się więc i bądźcie świętymi, bo Ja jestem [święty]: Ja, Pan, Bóg wasz! Będziecie strzec ustaw moich i wykonywać je. Ja jestem Pan, który was uświęca!” (Kpł 20, 7n). Odpowiedzią ludu na Boży dar uświęcenia i równocześnie jego znakiem jest strzeżenie i wykonywanie Bożych ustaw. Na tym przede wszystkim polega uświęcanie się narodu: na współdziałaniu z Bogiem, który go uświęca.

Po rozważeniu tekstów o świętości ludu Bożego oraz poszczególnych osób jako odpowiedzi na Bożą świętość zajmiemy się wezwaniami do naśladowania Boga w Pięcioksięgu i księgach historycznych.

⁷⁶ Na temat związku miłości Boga z zachowywaniem Prawa szerzej pisałem w artykule: *Zachowywanie prawa przejawem miłości Boga i bliźniego w Starym i Nowym Testamencie*, [w:] *Servabo legem Tuam in toto corde meo. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Józefowi Krzywdzie CM, dyrektorowi Instytutu Prawa Kanonicznego UPJPII z okazji 70. rocznicy urodzin*, red. A. Zakręta, A. Sosnowski, Kraków 2013, s. 63–79 (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. Wydział Teologiczny. Studia, 19).

⁷⁷ Por. *Księga Powtórzonego Prawa...*, dz. cyt., s. 155, 164n, 250, 265n; D. L. Christensen, *Deuteronomy I–II*, dz. cyt., s. 175, 205n; *Deuteronomy I–II*, dz. cyt., s. 390n, 435; *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, dz. cyt., s. 51n, 59n, 132.

3. Wezwania do naśladowania Boga w Pięcioksięgu i księgach historycznych

Przytoczone wyżej teksty wzywające do naśladowania świętości Boga pokazują, że postawa ludu wybranego i wszystkich ludzi sprawiedliwych ma być świadomą odpowiedzią na świętość Boga. Konkretnym jej wyrazem jest przestrzeganie Bożych wymagań podanych Izraelitom w Prawie nadanym przy zawarciu Przymierza pod górą Synaj (por. Wj 20, 1–17; 20, 22–23, 19; Pwt 5, 1–21); inni ludzie mogą je natomiast poznawać albo przez szczególny kontakt z Bogiem, jak pogański wieszcz Balaam (por. Lb 22, 1 – 24, 25), albo dzięki głosowi sumienia i rozeznananiu, na czym polega sprawiedliwość. O ocalenie Sodomy i Gomory ze względu na takich ludzi, jeśli ich odpowiednia ilość znalazłaby się w grzesznych miastach, prosił Boga patriarcha Abraham (por. Rdz 18, 23–33)⁷⁸.

Pierwszy opis stworzenia świata i człowieka kończy się opisem dnia odpoczynku Bożego: „A gdy ukończył w dniu szóstym swe dzieło, nad którym pracował, odpoczął [וַיָּנַח – wajjišbōt] dnia siódmego po całym swym trudzie, jak podjął. Wtedy Bóg pobłogosławił ów siódmy dzień i uczynił go świętym; w tym bowiem dniu odpoczął po całej swej pracy, którą wykonał, stwarzając” (Rdz 2, 2n)⁷⁹.

Również trzecie przykazanie Dekalogu wyraźnie nawiązuje do Bożego dzieła stwarzania oraz do odpoczynku i jest wezwaniem, by ludzie naśladowali ten Boży odpoczynek i przeżywali szabat jako dzień święty:

Pamiętaj o dniu szabatu [חַטְּבַּת – haššabbāt], aby go święcić. Sześć dni będziesz się trudził i wykonywał wszystkie swoje zajęcia. Dzień zaś siódmy jest szabatem Pana, Boga twego. Nie będziesz przeto w dniu tym wykonywał żadnej pracy ani ty sam, ani syn twój, ani twoja córka, ani twój niewolnik, ani twoja niewolnica, ani twoje bydło, ani przybysz, który przebywa w twoich bramach. W sześć dni bowiem uczynił Pan

⁷⁸ Por. *Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 372–374; *Księga Rodzaju*, cz. 2, *Rozdziały 11, 27–36, 43*, dz. cyt., s. 353–363; *Genesis*, dz. cyt., s. 134n.

⁷⁹ Por. *Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 195n; *Księga Rodzaju*, cz. 1, *Rozdziały 1–11*, dz. cyt., s. 175–177, 187–190; G. J. Wenham, *Genesis 1–15*, dz. cyt., s. 35n; *Genesis*, dz. cyt., s. 7n; D. Adamczyk, *Stworzenie – Opatrzność – ewolucja...*, dz. cyt., s. 48–50.

niebo, ziemię, morze oraz wszystko, co jest w nich, siódmego zaś dnia odpoczął [נָחַת – wajjānah]. Dlatego pobłogosławił Pan dzień szabat u i uznał go za święty (Wj 20, 8–11).

Dyskutowany jest związek między rzeczownikiem „szabat” a czasownikiem oznaczającym odpoczynek w Rdz 2, 2n – w Księdze Wyjścia stosowany jest inny czasownik bliskoznaczny נָחַת – nwh⁸⁰.

Inną argumentację w związku z trzecim przykazaniem podaje Księga Powtórzonego Prawa:

Będziesz zważał na szabat, aby go święcić, jak ci nakazał Pan, Bóg twój. Sześć dni będziesz się trudził i wykonywał wszelką twą pracę, lecz dzień siódmy jest szabatem Pana, Boga twego. Nie będziesz wykonywał żadnej pracy ani ty, ani twój syn, ani twoja córka, ani twój sługa, ani twoja służąca, ani twój wół, ani twój osioł, ani żadne twoje zwierzę, ani przybysz, który przebywa w twoich bramach, aby wypoczęli twój niewolnik i twoja niewolnica, jak i ty. Pamiętaj, że byłeś niewolnikiem w ziemi egipskiej i wyprowadził cię stamtąd Pan, Bóg twój, ręką mocną i wyciągniętym ramieniem: przeto ci nakazał Pan, Bóg twój, strzec dnia szabat u (Pwt 5, 12–15)⁸¹.

Według sformułowania z Księgi Wyjścia Izraelici mają naśladować Boga wypoczywającego po pracy. Takie określanie Boga jest antropomorfizacją. Bóg nie męczy się ani nie potrzebuje wypoczynku, lecz wskazuje na święty charakter siódmego dnia, który należy uszanować przede wszystkim przez powstrzymanie się od pracy przez ludzi i bydło ulegających zmęczeniu. Wezwanie do odpoczynku jest rozwinięte w przekazie Księgi Powtórzonego Prawa, gdzie zwierzęta są traktowane nie tylko jako pomoc – narzędzia pracy, lecz także jako istoty potrzebujące wypoczynku. Bóg troszczy się o nie, podobnie jak o ludzi zależnych. Przypomina Izraelitom ich własne cierpienia i dawny stan niewoli oraz wyzwolenie. Troska o wypoczynek

⁸⁰ Por. F. Stolz, שָׁבַת, *šbt*, *aufhören, ruhen*, [w:] THAT II, k. 863–989; tenże, נָחַת, *nū^ah*, *ruhen*, [w:] THAT II, k. 43–47; *Księga Wyjścia. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 191–196; B. S. Childs, *The Book of Exodus...*, dz. cyt., s. 412–416; *Księga Wyjścia*, dz. cyt., s. 425–428.

⁸¹ Por. *Księga Powtórzonego Prawa...*, dz. cyt., s. 136n; D. L. Christensen, *Deuteronomy 1–11*, dz. cyt., s. 117–120; *Deuteronomy 1–11*, dz. cyt., s. 301–309; *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, dz. cyt., s. 42; B. S. Childs, *The Book of Exodus...*, dz. cyt., s. 416n.

sług i zwierząt może być traktowana jako naśladowanie życzliwości Boga wobec całego stworzenia wyrażonej w Księdze Mądrości słowami:

Nad wszystkimi masz litość, bo wszystko w Twej mocy,
i oczy zamykasz na grzechy ludzi, by się nawrócili.
Miłujesz bowiem wszystkie byty,
niczym się nie brzydzisz, co uczyniłeś,
bo gdybyś miał coś w nienawiści, nie byłbyś tego ukształtował.
Jakżeby coś trwać mogło, gdybyś Ty tego nie chciał?
Jak by się zachowało to, czego byś nie wezwał?
Oszczędzasz wszystko, bo to wszystko Twoje, Władco, miłujący życie!
Bo we wszystkim jest Twoje nieśmiertelne tchnienie (Mdr 11, 23 – 12, 1)⁸².

Podobne słowa odnajdujemy w Psalmie: „niesiesz, Panie, ocalenie ludziom i zwierzętom” (Ps 36, 7)⁸³, oraz w ostatnich słowach Księgi Jonasza, w których Bóg tłumaczy zagniewanemu prorokowi, dlaczego nie zesłał kary na pokutującą Niniwę, odwołując się przy tym do wielkiej liczby zarówno mieszkających tam ludzi, jak i niewinnych zwierząt, które zresztą według Księgi także uczestniczyły w praktykach pokutnych (por. Jon 3, 7n):

Tobie żal krzewu, którego nie uprawiałeś i nie wyhodowałeś, który w nocy wyrósł i w nocy zginął. A czyż Ja nie powinienem okazać litości Niniwie, wielkiemu miastu, gdzie znajduje się więcej niż sto dwadzieścia tysięcy ludzi, którzy nie odróżniają swej prawej ręki od lewej, a nadto mnóstwo zwierząt? (Jon 4, 10n)⁸⁴.

⁸² Por. *Księga Mądrości. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 191n; *Księga Mądrości*, dz. cyt., s. 334–337; *The Wisdom of Solomon*, dz. cyt., s. 235n; M. Gilbert, *Mądrość Salomona*, t. I, dz. cyt., s. 129–139, 154n; tenże, *Mądrość Salomona*, t. II., dz. cyt., s. 100–102.

⁸³ Por. *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 222n; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, vol. I, dz. cyt., s. 660; *Psalms*, vol. I, 1–50, dz. cyt., s. 220n.

⁸⁴ Por. *Księga Jonasza. Wstęp – przekład – komentarz*, oprac. S. Potocki, [w:] *Księgi Proroków Mniejszych*, cz. I, dz. cyt., s. 283–341, zwłaszcza s. 339–341 (PŚST XII, 1); *Jonah, a new translation with introduction, commentary and interpretation* by J. M. Sasson, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1990, s. 307–320 (AB 24B); D. Adamczyk, *Stworzenie – Opatrzność – ewolucja...*, dz. cyt., s. 50, 82.

Bóg na mocy Przymierza zobowiązał Izraelitów do naśladowania Jego świętości. Jednocześnie przestrzegał przed naśladowaniem różnych form bezbożności i bałwochwalstwa, np. przed paleniem dzieci w ofierze ku czci bożka Molocha: „Ja sam zwrócę oblicze moje przeciwko takiemu człowiekowi i przeciwko jego rodzinie i wyłączę go spośród jego ludu, jak również i tych wszystkich, którzy go naśladują, którzy uprawiają nierząd z Molochem” (Kpł 20, 5)⁸⁵.

Dzieje Izraela pokazują, że przywódcy i naród często nie naśladowali dokładnie dobrych przykładów, a zwracali się ku tym błędnym, widzianym u ludów, które – jak im się wydawało – cieszyły się doczesnym powodzeniem. W Pierwszej Księdze Królewskiej czytamy: „Chociaż Salomon umiłował Pana, naśladując obyczaje ojca swego, Dawida, jednak i on składał ofiary i palił kadzidło na wyżynach” (1 Krl 3, 3). Jeszcze nie zaprowadzono kultu wyłącznie w jednym miejscu, które wybrał Bóg.

W związku z upadkiem północnego królestwa natchniony autor pisze: „Również Juda nie przestrzegał poleceń Pana, Boga swego, i naśladował obyczaje, które Izrael wprowadził” (2 Krl 17, 19)⁸⁶. Takie naśladowanie doprowadziło do upadku również państwo południowe, na terenie którego znajdowała się świątynia.

W Drugiej Księdze Machabejskiej natchniony autor pokazuje następstwa wyboru tych, którzy chcieli przyjąć pogańskie obyczaje: „Oto dlaczego znaleźli się w trudnym położeniu; w tych, których życie chcieli naśladować i do których chcieli się upodobnić, znaleźli nieprzyjaciół i ciemiężycieli” (2 Mch 4, 16)⁸⁷.

W Księdze Mądrości pokazana jest również wartość dobrego postępowania ludzi lekceważonych np. z powodu bezdzietności, które powoduje, że inni chcą ich naśladować:

⁸⁵ Por. *Księga Kapłańska*, dz. cyt., s. 299n; *Księga Kapłańska. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – eskursy*, dz. cyt., s. 244n.

⁸⁶ Por. *Księgi 1–2 Królów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – eskursy*, oprac. J. B. Lach, Poznań–Warszawa 2007, s. 158n, 504n (PŚST IV, 2).

⁸⁷ Por. *Księgi Machabejskie...*, dz. cyt., s. 287; *II Maccabees*, dz. cyt., s. 231n.

Gdy jest obecna, to ją [bezdzielną połączoną z cnotą – przyp. T. D.] naśladowają [μιμοῦνται],
tęsknią, gdy odejdzie (Mdr 4, 2)⁸⁸.

Prorok Ezechiel podaje złe przykłady naśladowania niegodziwych czynów pogan oraz następstwa naśladowania dobra lub zła, jakie widzi się u innych:

Tylko przez krótki czas nie naśladowałaś ich postępowania i nie popełniałaś takich obrzydliwości jak one. A potem w całym swoim postępowaniu stałaś się gorsza od nich (Ez 16, 47).

Natomiast gdyby zrodził syna, który by widział wszystkie grzechy popełniane przez swego ojca i uląkł się, a nie naśladował go w nich [...], nie umrze skutkiem wykroczeń swego ojca, ale żyć będzie. [...] A gdyby sprawiedliwy odstąpił od swej sprawiedliwości i popełniał zło, naśladowując wszystkie obrzydliwości, którym się oddaje występny, czy taki będzie żył? Żaden z wykonanych czynów sprawiedliwych nie będzie mu policzony, ale umrze [on] z powodu nieprawości, której się dopuszczał, i grzechu, który popełnił (Ez 18, 14. 17. 24).

Naśladowałaś postępowanie swej siostry, wobec tego i jej kielich podam w twoje ręce (Ez 23, 31)⁸⁹.

Do nieszczęścia może prowadzić uleganie namowom innych ludzi. Przykład z czasów wędrówki Izraela do Ziemi Obiecanej podaje Księga Liczb: „Gdy przebywali w Szittim, zaczął lud uprawiać nierząd z Moabitkami. One to nakłaniały lud do brania udziału w ofiarach składanych ich bożkom.

⁸⁸ Por. *Księga Mądrości. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 124n; *Księga Mądrości*, dz. cyt., s. 193n.

⁸⁹ W tekstach hebrajskich nie ma osobnego czasownika „naśladować”; jego sens zostaje oddany przez zwroty „czynić”, „postępować jak...”. W odniesieniu do wszystkich cytowanych wyżej wersetów z Księgi Ezechiela por. *Księga Ezechiela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, dz. cyt., s. 140, 151–153, 184; W. Zimmerli, *Ezechiel 1...*, dz. cyt., s. 350, 384n, 490; *Ezechiel 1–20...*, dz. cyt., s. 289, 331–333; *Ezechiel 21–37...*, dz. cyt., s. 456–470, 483; W. Chrostowski, *Prorok wobec dziejów. Interpretacje dziejów Izraela w Księdze Ezechiela 16, 20 i 23 oraz ich reinterpretacja w Septuagincie*, Warszawa 1991, s. 175n, 182.

Lud spożywał dary ofiarne i oddawał pokłon ich bogom” (Lb 25, 1n). Izraelici w Peor uczestniczyli w kulcie Madianitów, popełniając cudzołóstwo: na oczach rodaków Izraelita wprowadził Madianitkę do swego namiotu (Lb 25, 6); zabił ich Pinchas, syn Eleazara (Lb 25, 7n)⁹⁰.

Skutki naśladowania postępowania zgodnego z Bożymi wymaganiami lub ich lekceważenia podają natomiast błogosławieństwa i przekleństwa w Księdze Powtórzonego Prawa:

Widzicie, ja kładę dziś przed wami błogosławieństwo i przekleństwo. Błogosławieństwo, jeśli usłuchacie poleceń Pana, waszego Boga, które ja wam dzisiaj daję; przekleństwo, jeśli nie usłuchacie poleceń Pana, waszego Boga, jeśli odstąpicie od drogi, którą ja wam dzisiaj wskazuję, a pójdziecie za bogami cudzymi, których nie znacie. Gdy Pan, Bóg wasz, wprowadzi was do ziemi, którą idziecie posiąść, ogłosisie błogosławieństwo na górze Garizim, a przekleństwo na górze Ebal. Czyż nie są te góry za Jordanem, za drogą zachodnią do ziemi Kananejczyków mieszkających w Arabie, naprzeciw Gilgal, niedaleko dębów More? Bo wy przejdziecie przez Jordan, idąc posiąść ziemię, którą wam daje Pan, Bóg wasz. Gdy ją posiądziecie i będziecie w niej mieszkać, wypełnijcie pilnie wszystkie prawa i nakazy, które ja wam dzisiaj daję (Pwt 11, 26–32; por. 27, 11–26; 28, 1–68; 30, 1–20; 31, 9–13. 16–18)⁹¹.

Księga Jozuego mówi o ofiarach, jakie Izraelici złożyli po wejściu do Ziemi Obiecanej i częściowym jej zdobyciu na górze Ebal, odczytując wówczas błogosławieństwa i przekleństwa (Joz 8, 30–35)⁹².

Postępowanie zgodne z Bożymi przykazaniem albo uleganie bałwochwalstwu wyraża zwrot: „iść (chodzić) za Bogiem (obcymi bogami)”. Główna myśl dzieła deuteronomistycznego wyraża się w zasadzie: błogosławieństwo jest następstwem wierności Bogu, klęski – skutkiem niewierności (bałwochwalstwa). Nawrócenie umożliwia przewyciężenie klęsk i otrzymanie Bożego błogosławieństwa. Zastosowanie tej reguły pokazuje Księga Sędziów:

⁹⁰ Por. *Księga Liczb...*, dz. cyt., s. 230–232; E. N. Zwiacz, *Obraz Ludu Bożego według Księgi Liczb*, dz. cyt., s. 392n.

⁹¹ Por. *Księga Powtórzonego Prawa...*, dz. cyt., s. 168–170, 244–260, 264–270; D. L. Christensen, *Deuteronomy 1–11*, dz. cyt., s. 221–223; *Deuteronomy 1–11*, dz. cyt., s. 451–455; *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, dz. cyt., s. 61, 124–126, 131n, 134n.

⁹² Por. *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 191–195; *Joshua*, dz. cyt., s. 245–254; T. C. Butler, *Joshua*, dz. cyt., s. 90–95.

Anioł Pański zstąpił z Gilgal do Bokim i rzekł: Wywiodłem was z Egiptu, zaprowadziłem do ziemi, którą poprzysiągłem dać waszym przodkom. Powiedziałem: Nie złamię przymierza mego z wami na wieki. Jednakże wy nie wchodźcie w przymierze z mieszkańcami tej ziemi, lecz zniszczcie ich ołtarze. Wyście zaś nie usłuchali mego głosu. Dlaczego to uczyniliście? Powiedziałem także: Nie wypędzę ich sprzed was, aby byli dla was przeszkodą i aby bogowie ich byli dla was sidłem (Sdz 2, 1–3).

Wówczas Izraelici czynili to, co złe w oczach Pana, i służyli Baalom. Porzucili Boga swoich ojców, Jahwe, który ich wyprowadził z ziemi egipskiej, i poszli za cudzymi bogami, którzy należeli do ludów sąsiednich. Oddawali im pokłon i drażnili Pana. Porzucili Pana i służyli Baalowi i Asztartom. Wówczas zapłonął gniew Pana przeciwko Izraelitom, tak że wydał ich w ręce ciemieżców, którzy ich złupili, wydał ich na łup nieprzyjaciół, którzy ich otaczali, tak że nie mogli się im oprzeć. We wszystkich ich poczynaniach ręka Pana była przeciwko nim na ich nieszczęście, jak to Pan przedtem im zapowiedział i jak im poprzysiągł. I tak spadł na nich ucisk ogromny. Wówczas Pan wzbudził sędziów, by wybawili ich z ręki tych, którzy ich uciskali. Ale i sędziów swoich nie słuchali, gdyż uprawiali nierząd z cudzymi bogami, oddawali im pokłon. Zboczyli szybko z drogi, po której kroczyli ich przodkowie, którzy słuchali przykazań Pana: ci tak nie postępowali. Kiedy zaś Pan wzbudzał sędziów dla nich, Pan był z sędzią i wybawiał ich z ręki nieprzyjaciół, póki żył sędzia. Pan bowiem litował się, gdy jęczeli pod jarzmem swoich ciemieżców i prześladowców. Lecz po śmierci sędziego odwracali się i czynili jeszcze gorzej niż ich przodkowie. Szli za cudzymi bogami, służyli im i pokłon im oddawali, nie wyrzekając się swych czynów ani drogi zatwardziałości (Sdz 2, 11–19)⁹³.

Wyrażenie „chodzić drogami Pana” często oddaje właściwy sposób postępowania narodu albo indywidualnych osób:

⁹³ Por. *Judges*, introduction, translation and commentary by R. G. Boling, Garden City (NY) 1982, s. 61n, 66n, 74–76 (AB 6A); S. Wypych, *Dwa pierwsze trudne wieki (Księga Sędziów)*, [w:], *Księgi historyczne Starego Testamentu, cz. I, Dziejopisarstwo izraelskie*, oprac. T. Brzegowy, J. Łach, S. Wypych, Warszawa 2006, s. 76–120, zwłaszcza s. 88–90 (Wprowadzenie w Myśl i Wezwanie Ksiąg Biblijnych, 2).

Strzeż więc nakazów Pana, Boga twego, chodząc Jego drogami, by żyć w bojaźni przed Nim (Pwt 8, 6)⁹⁴.

A teraz, Izraelu, czego żąda od ciebie Pan, Bóg twój? Tylko tego, byś się bał Pana, Boga swojego, chodził wszystkimi Jego drogami, miłował Go, służył Panu, Bogu twemu, z całego swego serca i z całej swej duszy, strzegł poleceń Pana i Jego praw, które ja ci podaję dzisiaj dla twego dobra (Pwt 10, 12n).

Jeśli będziesz pilnie strzegł całego tego prawa, które ja ci dzisiaj przedkładam, miłując Pana, Boga swego, chodząc Jego drogami po wszystkie dni, wtedy dodasz jeszcze do tych miast dalsze trzy miasta (Pwt 19, 9).

W cytacie jest mowa o miastach ucieczki, w których mógł się schronić winny nieумыślnego zabójstwa. Poszerzenie granic Izraela umożliwiające zwiększenie liczby miast ucieczki będzie następstwem posłuszeństwa wobec Boga, wyrażonego paralelnymi zwrotami: „strzec prawa”, „miłować Boga”, „chodzić Jego drogami”.

Dziś uzyskałeś od Pana oświadczenie, iż będzie dla ciebie Bogiem, o ile ty będziesz chodził Jego drogami, przestrzegał Jego praw, poleceń i nakazów oraz słuchał Jego głosu (Pwt 26, 17).

Boża opieka będzie następstwem wierności określonej jako chodzenie Bożymi drogami, przestrzeganie Jego praw i słuchanie Jego głosu.

Pan ustanowi cię swoim świętym ludem, jak ci poprzysiągł, jeśli będziesz zachowywał polecenia Pana, Boga swego, i chodził Jego drogami (Pwt 28, 9).

Ja dziś nakazuję ci miłować Pana, Boga twego, i chodzić Jego drogami, zachowywać Jego polecenia, prawa i nakazy, abys żył i mnożył się, a Pan, Bóg twój, będzie ci błogosławił w kraju, który idziesz posiąść [...] Wybierajcie więc życie, abyście żyli wy i wasze potomstwo, miłując Pana, Boga swego, słuchając Jego głosu, Ignąc do Niego,

⁹⁴ „Strzec nakazów”, „chodzić drogami”, „żyć w bojaźni przed Bogiem” to określenia paralelne.

bo tu jest twoje życie i długie trwanie twego pobytu na ziemi, którą Pan poprzysiągł dać przodkom twoim: Abrahamowi, Izaakowi i Jakubowi (Pwt 30, 16. 19n)⁹⁵.

Pierwsza Księga Królewska podaje w wezwaniu Salomona do ludu przy poświęceniu świątyni słowa: „[Niech Pan] nakłoni do siebie nasze serca, abyśmy chodzili Jego drogami, przestrzegając praw i nakazów, do których zobowiązał naszych przodków” (1 Krl 8, 58). W Drugiej Księdze Kronik podobne słowa zawiera modlitwa króla: „Niech zachowają bojaźń wobec Ciebie i chodzą Twoimi drogami po wszystkie dni swego życia na powierzchni ziemi, którą dałeś naszym przodkom” (2 Krn 6, 31)⁹⁶.

Psalmista streszcza postawę prawego Izraelity i w ogóle człowieka religijnego w słowach:

Szczęśliwy, kto się boi Pana
i chodzi Jego drogami (Ps 128, 1)⁹⁷.

Prorok mówi do Izraela:

Gdybyś chodził po drodze Bożej,
mieszkałbyś w pokoju na wieki (Ba 3, 13)⁹⁸.

„Chodzić przed Panem” oznacza przede wszystkim sprawować kult liturgiczny, ale także postępować zgodnie z wolą Bożą, być prawym wo-

⁹⁵ W odniesieniu do wszystkich cytowanych wyżej tekstów z Księgi Powtórzonego Prawa por. *Księga Powtórzonego Prawa...*, dz. cyt., s. 155, 164n, 210, 242, 250, 266; D. L. Christensen, *Deuteronomy 1–11*, dz. cyt., s. 175, 205n; *Deuteronomy 1–11*, dz. cyt., s. 390n, 435; *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, dz. cyt., s. 51n, 59, 91, 115n, 132.

⁹⁶ Por. *Księgi 1–2 Królów...*, dz. cyt., s. 223n; *1–2 Księga Kronik. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. H. Langkammer, Poznań 2011, s. 171n (PŚST V, 1); *II Chronicles*, translation and notes by J. M. Myers, Garden City (NY) 1965, s. 37 (AB 13).

⁹⁷ Por. *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 530; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, vol. III, dz. cyt., s. 610; *Psalms*, vol. III, 101–150..., dz. cyt., s. 227.

⁹⁸ Por. *Lamentacje. Księga Barucha. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. L. Stachowiak, Poznań 1968, s. 128 (PŚST X, 2); *Daniel, Esther and Jeremiah the additions*, dz. cyt., s. 298, 303n.

bec Boga i w pewien sposób ukazywać ludziom Jego prawość i miłość do stworzenia. Mąż Boży przekazał kapłanowi Helemu Boże słowa:

Wyraźnie powiedziałem domowi twojemu i domowi ojca twego, że będą zawsze chodzić przede Mną, lecz teraz – wyrocznia Pana – dalekie to ode Mnie. Tych bowiem, którzy Mnie szanują – szanuję i Ja, a tych, którzy Mnie znieważają – czeka hańba. [...] Ustanowię sobie kapłana wiernego, który będzie postępował według mego serca i pragnienia. Zbuduję mu dom trwały, a on będzie chodził przed obliczem mego pomazańca po wszystkie dni (1 Sm 2, 30. 35).

Synowie Helego jako niegodni kapłani nie pokazywali swym postępowaniem prawej religijności. Byli karykaturą przedstawicieli Boga wobec ludzi i spowodowali w ten sposób odsunięcie ich rodu od czynności kapłańskich⁹⁹.

Mojżesz rzekł do Izraelitów po buncie, kiedy przestraszyli się mieszkańców Kanaanu: „Odkąd odwróciliście się, aby nie iść za Panem, Pan również nie jest z wami” (Lb 14, 43)¹⁰⁰.

W pożegnalnym przemówieniu Samuel powiedział: „Jeśli będziecie się bali Pana, służyli Mu i słuchali Jego głosu, nie sprzeciwiali się nakazom Pana, jeśli będziecie tak wy, jak i wasz król, który nad wami panuje, szli za Panem, Bogiem waszym, [wtedy Pan będzie z wami]” (1 Sm 12, 14).

Saul powiedział Samuelowi, że wypełnił Boże polecenie: „Posłuchałem głosu Pana: szedłem drogą, którą mnie posłał Pan” (1 Sm 15, 20); w odpowiedzi prorok stwierdza jednak, że nie udało mu się to do końca¹⁰¹.

Psalmiści mówią o chodzeniu przed Bogiem (Ps 56, 14), w świetle Jego oblicza (Ps 89, 16), w obecności Pańskiej (Ps 116, 9), prorok Baruch zaś – o chodzeniu w blasku Jego światła (Ba 4, 2).

⁹⁹ Por. *Księgi Samuela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. J. Łach, Poznań–Warszawa 1973, s. 124n (PŚST IV, 1); R. W. Klein, *1 Samuel*, Waco (TX) 1986, s. 27n (WBC 10); *1 Samuel*, a new translation with introduction, notes and commentary by P. K. McCarter, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1980, s. 88–93 (AB 8).

¹⁰⁰ Por. *Księga Liczb...*, dz. cyt., s. 155; *Numbers 1–20*, dz. cyt., s. 371; E. N. Zwijacz, *Obraz Ludu Bożego według Księgi Liczb*, dz. cyt., s. 378.

¹⁰¹ Por. *Księgi Samuela...*, dz. cyt., s. 173n, 199n; R. W. Klein, *1 Samuel*, dz. cyt., s. 117, 151n, 155; *1 Samuel*, dz. cyt., s. 221, 270; D. Dziadosz, *Monarcha odrzucony przez Boga i lud. Proces redakcji biblijnych tradycji o Saulu*, Przemysł 2006, s. 198–238.

Odstępstwa Izraelitów od Bożych nakazów określane przez zwroty „chodź/ić za obcymi/cudzymi bogami (do nich, służyć im)” podają natchnione teksty: Pwt 13, 1.7.14; 28, 14; 29, 17; Sdz 2, 19; 1 Sm 26, 19; 2 Krl 17, 15 („iść za nicością”); Jr 7, 23; 8, 2; 25, 6; 35, 15; 44, 3; Ez 20, 39.

Przed wprowadzeniem kultu złotego cielca lud zwraca się do Aarona: „Uczyń nam boga, który by szedł przed nami” (Wj 32, 1. 23)¹⁰². Sam Bóg szedł przed Izraelitami podczas wyjścia i wędrówki do Ziemi Obiecanej:

Wyruszyli z Sukkot i rozbili obóz w Etam, na skraju pustyni. A Pan szedł przed nimi w dzień, jako słup obłoku, by ich prowadzić drogą, w nocy zaś jako słup ognia, aby im świecić, żeby mogli iść we dnie i w nocy. Nie ustępował sprzed ludu słup obłoku we dnie ani słup ognia w nocy (Wj 13, 20–22)¹⁰³.

Słyszeli oni [Egipcjanie i Kananejczycy – przyp. T. D.], że Ty, Panie, przebywasz pośród Twego ludu i bywasz widziany twarzą w twarz; że Twój obłok stoi przed nimi, że Ty wśród dnia idziesz przed nimi w słupie obłoku, a w nocy – w słupie ognistym (Lb 14, 14)¹⁰⁴.

Pan, Bóg wasz, który idzie przed wami, będzie za was walczył, podobnie jak uczynił w Egipcie na waszych oczach (Pwt 1, 30).

Wyprowadził nas stamtąd, by iść z nami i przyprowadzić nas do ziemi, którą poprzysiągł naszym przodkom (Pwt 6, 23).

Niech ci więc dzisiaj będzie wiadomo, że Pan, Bóg twój, kroczy przez tobą jak ogień trawiący (Pwt 9, 3).

¹⁰² Por. B. S. Childs, *The Book of Exodus...*, dz. cyt., s. 564n; *Księga Wyjścia*, dz. cyt., s. 607n; M. Majewski, *W stronę Ziemi Obiecanej...*, dz. cyt., s. 308.

¹⁰³ Por. *Księga Wyjścia. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 156; B. S. Childs, *The Book of Exodus...*, dz. cyt., s. 224; *Księga Wyjścia*, dz. cyt., s. 316n; M. Majewski, *W stronę Ziemi Obiecanej...*, dz. cyt., s. 198n; J. Szarlej, *Epifanie biblijne*, dz. cyt., s. 99n.

¹⁰⁴ Por. *Księga Liczb...*, dz. cyt., s. 155; Ph. J. Budd, *Numbers*, dz. cyt., s. 158; *Numbers 1–20*, dz. cyt., s. 365n; E. N. Zwiacz, *Obraz Ludu Bożego według Księgi Liczb*, dz. cyt., s. 377.

Bądź mężny i mocny, nie lękaj się, nie bój się ich, gdyż Pan, Bóg twój, idzie z tobą, nie opuści cię i nie porzuci (Pwt 31, 6 – słowa Mojżesza do Jozuego)¹⁰⁵.

Podczas zdobywania Jerycha Jozue skierował do kapłanów następujące słowa: „Weźcie Arkę Przymierza i idźcie na czele ludu” (Joz 3, 6). Ci wykonali jego polecenie (Joz 3, 14):

Siedmiu kapłanów, niosących przed Panem siedem trąb z rogów baranich, wyruszyło grając na trąbach, Arka zaś Przymierza Pańskiego szła za nimi. [...] siedmiu kapłanów niosących siedem trąb z rogów baranich szło przed Arką Pańską, grając bez przerwy na trąbach w czasie marszu. Zbrojni wojownicy szli przed nimi, a tylna straż szła za Arką Pańską i posuwano się przy dźwięku trąb (Joz 6, 8. 13)¹⁰⁶.

Debora zapewnia Baraka: „Wstań, bo oto nadchodzi dzień, w którym Pan wyda w ręce twoje Sisereę. Czyż Pan nie kroczy przed tobą?” (Sdz 4, 14)¹⁰⁷.

Psalmista tak wspomina wędrówkę przodków:

Boże, gdy siedleś przed ludem Twoim,
gdy kroczyłeś przez pustynię,
ziemia zadrżała,
także niebo zesłało deszcz przed Bogiem,
przed obliczem Boga, Boga Izraela (Ps 68, 8n)¹⁰⁸.

Przestrzegając przed fałszywymi prorokami, natchniony tekst określa ich działanie: „Ów prorok zaś lub wyjaśniacz snów musi umrzeć, bo chcąc cię odwieść od drogi, jaką iść ci nakazał Pan, Bóg twój, głosił odstępstwo od Pana, Boga twego, który cię wyprowadził z ziemi egipskiej, wybawił

¹⁰⁵ Por. *Księga Powtórzonego Prawa...*, dz. cyt., s. 97, 147, 157n, 267; D. L. Christensen, *Deuteronomy I–II*, dz. cyt., s. 30, 152, 183; *Deuteronomy I–II*, dz. cyt., s. 148, 348, 356n, 405n; *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, dz. cyt., s. 47, 51–53, 59, 32, 47, 134.

¹⁰⁶ Por. *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 139, 146, 167–169; *Joshua*, dz. cyt., s. 163, 168, 179n, 206n; T. C. Butler, *Joshua*, dz. cyt., s. 46, 48, 70–72.

¹⁰⁷ Por. *Judges*, dz. cyt., s. 97, 99n.

¹⁰⁸ Por. *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 317; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, vol. II, dz. cyt., s. 380n; *Psalms*, introduction, translation and notes by M. Dahood, vol. II, 51–100, Garden City (NY) 1983, s. 138n (AB 17).

cię z domu niewoli. W ten sposób usuniesz zło spośród siebie” (Pwt 13, 6). Trzeba odrzucić błędne wezwanie: „Chodźmy, służmy obcym bogom” (Pwt 13, 7), choćby głosiły je najbliższe osoby¹⁰⁹.

Stary Testament mówi też o chodzeniu za Baalami (2 Krn 17, 3; Jr 2, 23; 9, 13), za marnością (1 Sm 12, 21), drogami nieprawości (Tb 4, 5). Właściwe życie to chodzenie drogami prawdy (Tb 1, 3), w prawdzie (Tb 3, 5), drogą nieskalaną (Ps 101, 6). Księgi poetyckie i mądrościowe przestrzegają, by nie chodzić drogą mroczną (Prz 2, 13), drogą złych ludzi (Prz 1, 10.15), w ciemności (Koh 2, 14), śladem grzesznika (Syr 21, 6); uczą, że kto chce chodzić dwiema drogami, na jednej z nich upadnie (Prz 28, 18), dlatego nie trzeba chodzić po każdej ścieżce (Syr 5, 9). Wzywają, by chodzić drogą rozwagi (Prz 9, 6), drogami swego serca (Koh 11, 9), drogą prawych (Prz 2, 20; 15, 21), ku życiu (Prz 10, 17), śladami mądrości (Syr 51, 15).

Izajasz zapowiada, że sam Bóg – najlepszy Mistrz i Nauczyciel – wskaże właściwą drogę (Iz 30, 21), głosząc Jerozolimie przyszłe odnowienie:

Wszyscy twoi synowie będą uczniami Pana,
wielka będzie szczęśliwość twoich dzieci (Iz 54, 13)¹¹⁰.

Jeremiasz przekazuje Boże polecenie, aby szukać najlepszej drogi w oparciu o doświadczenie poprzednich pokoleń i nią podążać, by znaleźć wytchnienie (Jr 6, 16)¹¹¹.

O sposobie postępowania jako drodze, po której ktoś idzie, mówią np. wypowiedzi o drodze, po której kroczyli przodkowie (Sdz 2, 17. 22), o kroczeniu po krętych drogach (Sdz 5, 6), po drodze ciemności, jak występnicy (Hi 2, 15; por. Hi 34, 8), po drogach praojca (2 Krl 22, 2; 2 Krn 34, 2),

¹⁰⁹ Por. *Księga Powtórzonego Prawa...*, dz. cyt., s. 180n; *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, dz. cyt., s. 69.

¹¹⁰ Por. *Księga Izajasza I, 1–39...*, dz. cyt., s. 427n; *Księga Izajasza II–III...*, dz. cyt., s. 236; *Księga Izajasza, cz. II, Rozdziały 13–39*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz T. Brzegowy, Częstochowa 2014, s. 579n (NKB.ST XXII, 2); J. D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, dz. cyt., s. 401; tenże, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 239; *Second Isaiah*, dz. cyt., s. 138.

¹¹¹ Por. *Księga Jeremiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. L. Stachowiak, Poznań 1967, s. 153 (PŚST X, 1); *Jeremiah*, a new translation with introduction and commentary by J. Bright, Garden City (NY) 1986², s. 48, 50 (AB 21); W. L. Holladay, *Jeremiah 1. A commentary on the Book of the Prophet Jeremiah chapters 1–25*, ed. P. D. Hanson, Philadelphia 1986, s. 221 (Hermeneia).

po drodze Pańskiej (2 Krl 21, 22). Pan zna drogę, po której kroczy Hiob (Hi 23, 10) – bohater księgi uważa, że kroczy drogą Boga, po Jego śladach (Hi 23, 11n), w Jego świetle (29, 3).

Psalmista przekazuje słowa Boga:

Gdyby mój lud Mnie posłuchał,
a Izrael kroczył moimi drogami,
natychmiast zgniótlbym ich wrogów
i obróciłbym rękę na ich przeciwników (Ps 81, 14)¹¹².

Postawę autora Księgi Przysłów i naukę, którą stara się przekazać, można streścić, zestawiając dwa zdania: „drogą prawości ja kroczę” – jak mówi o sobie Mądrość przemawiająca jako nauczyciel w Prz 8, 20), oraz:

Na drodze prawości jest życie,
kroczenie po niej jest nieśmiertelnością (Prz 12, 28)¹¹³.

Podobnie nauczają prorocy: Izajasz zapowiada, że mnogie ludy będą chciały uczyć się kroczyć ścieżkami Boga Izraela (Iz 2, 3), Baruch zaś przekazuje ubolewanie Jerozolimy, że jej dzieci nie chciały kroczyć drogą przykazań Bożych (Ba 4, 13).

Ozeasz podsumowuje skutki podążania Bożymi drogami ludzi sprawiedliwych i grzeszników, niezdolnych do rozumnej oceny dobra i zła i prawego postępowania:

Co ma jeszcze wspólnego Efraim z bożkami?
Ja go wysłuchuję i Ja na niego spoglądam.
Ja jestem jak cyprys zielony
i Mnie zawdzięczają swój owoc.

¹¹² Por. wypowiedzi natchnionych autorów o kroczeniu Bożymi drogami: Ps 101, 2; 119, 3. 45; 143, 8.

¹¹³ Por. *Księga Przysłów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. S. Potocki, Poznań 2008, s. 97, 123 (PŚST VIII, 1); *Proverbs, Ecclesiastes*, introduction, translation and notes by R. B. Y. Scott, Garden City (NY) 1965, s. 92 (AB 18); H. Ringgren, *Sprüche*, [w:] *Sprüche, Prediger*, übers. und erkl. von H. Ringgren, W. Zimmerli, Göttingen 1980³, s. 1–120, zwłaszcza s. 40, 55 (ATD 16/1); W. McKane, *Proverbs. A new approach*, London 1980, s. 350, 450–452 (Old Testament Library).

Któż jest tak mądry, aby to pojął,
i tak rozumny, aby to rozważył?
Bo drogi Pańskie są proste,
kroczą nimi sprawiedliwi,
lecz potykają się na nich grzesznicy (Oz 14, 9n)¹¹⁴.

Miłość Boga domagająca się wyłączności przedstawiana jest w natchnionych tekstach jako zazdrosna. Przyczyną powstawania takich wizerunków było to, że Izraelici wyobrażali sobie Boga na podobieństwo człowieka – stąd liczne antropomorfizmy¹¹⁵ i antropopatyzmy. Często obrazem przymierza jest miłość oblubieńcza – tak rozumiano Pieśń nad Pieśniami – a niewierność ze strony Izraela traktowana jest jako cudzołóstwo, „nierząd” z obcymi bożkami. Cześć i miłość należy się tylko Bogu prawdziwemu, który wybrał i umiłował swój naród, otaczając go ciągłą opieką. Prorok Ozeasz z polecenia Boga poślubił nierządnicę, a gdy ona go opuściła, przyjął ją ponownie na znak przebaczącej miłości Boga do niewiernego Izraela (Oz 1–3). Miłość Boża przekracza odejście i winy, ponownie wynosi naród do godności Bożego partnera i zapewnia mu nową żywotność¹¹⁶.

Prorok Jeremiasz na początku księgi zamieszcza obszerny poemat o niewierności narodu porównywanego do wiarołomnej małżonki Boga (Jr 3, 1–4, 1)¹¹⁷. Z bólem mówi do swych rodaków:

Ale jak niewiasta nie dotrzymuje wiary swemu oblubieńcowi,
tak nie dotrzymaliście Mi wiary wy, domu Izraela – wyroczenia Pana (Jr 3, 20).

¹¹⁴ Por. *Hosea*, dz. cyt., s. 647n; H. W. Wolff, *Hosea. A commentary...*, dz. cyt., s. 237–240; *Księga Ozeasza...*, dz. cyt., s. 108n.

¹¹⁵ Por. G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 122n.

¹¹⁶ Por. B. Polok, *Małżeństwo Ozeasza znakiem miłości Boga do Izraela? (Analiza tekstu Oz 2, 16–25)*, „Scriptura Sacra” 1 (1997) nr 1, s. 7–22; *Hosea*, dz. cyt., s. 115–309; H. W. Wolff, *Hosea. A commentary...*, dz. cyt., s. 9–64; *Księga Ozeasza...*, dz. cyt., s. 63–73; E. A. Sujecka, *Symbolika małżeństwa w Księdze Ozeasza*, red. R. Bartnicki, Warszawa 1994, s. 243–315 (Studia z Bibliistyki, 7); A. Vaz, *Małżeństwo w świetle biblijnej metafory oblubieńczej*, tłum. L. Balter, *Comp 18* (1998) nr 1, s. 13–25, zwłaszcza s. 13n.

¹¹⁷ Por. P. Włodyga, *Oblubieniec i Oblubienica. Metafora małżeńska Jeremiasza*, Kraków 2003, s. 187–271; *Księga Jeremiasza...*, dz. cyt., s. 115–128; *Jeremiah*, dz. cyt., s. 23–27; W. L. Holladay, *Jeremiah I...*, dz. cyt., s. 112–128.

Prorok Ezechiel kilkakrotnie ukazuje Izrael jako niewierną oblubienicę Boga (rozdziały 16, 20 i 23, zwłaszcza Ez 20, 30 o nierządzie uprawianym z fałszywymi bożkami)¹¹⁸. W ostatnich rozdziałach Księgi Izajasza Izrael lub Jerozolima (Syjon) to szczęśliwa oblubienica ciesząca się miłością Boga – swego Oblubieńca – i licznym potomstwem (Iz 49, 18; 61, 10; 62, 5; 66, 10n)¹¹⁹.

Wezwania do wierności Bogu poparte są przypomnieniem, że Jego miłość prowadzi do reakcji podobnej do ludzkiej zazdrości:

Nie będziesz oddawał im [cudzym bogom – przyp. T. D.] pokłonu i nie będziesz im służył, bo Ja, Pan, twój Bóg, jestem Bogiem zazdrosnym [אֲנִי – קַנָּאָן], który za nieprawość ojców karze synów do trzeciego i czwartego pokolenia, tych, którzy Mnie nienawidzą. Okazują zaś łaskę aż do tysięcznego pokolenia tym, którzy Mnie miłują i przestrzegają moich przykazań (Wj 20, 5n).

Nie będziesz oddawał pokłonu cudzemu bogu, bo Pan ma na imię Zazdrosny [אֲנִי – קַנָּאָן]: jest Bogiem zazdrosnym (Wj 34, 14)¹²⁰.

Pinchas, syn Eleazara, syna kapłana Aarona, odwrócił mój gniew od Izraelitów, gdyż [on] zapłonął pośród nich zazdrością [יִשְׂרָאֵל בְּאֵשׁ הַקִּנְיָן – b^cqan'ô 'et qin'āf]. Dlatego nie wytraciłem zupełnie Izraelitów w mojej zazdrości [יִשְׂרָאֵל בְּאֵשׁ הַקִּנְיָן – b^cqin'āf] (Lb 25, 11)¹²¹.

Strzeżcie się, byście nie zapomnieli przymierza Pana, Boga waszego, które zawarł z wami, i nie uczynili sobie wyobrażenia w rzeźbie tego wszystkiego, co wam zabronił Pan, Bóg wasz. Bo Pan, Bóg wasz, jest ogniem trawiącym. On jest Bogiem zazdrosnym (Pwt 4, 23n).

¹¹⁸ Por. W. Chrostowski, *Prorok wobec dziejów...*, dz. cyt., s. 74–77; *Księga Ezechieła*, dz. cyt., s. 61–69, 79–86, 96–101; *Ezekiel 1–20...*, dz. cyt., s. 273–306, 363–388; *Ezekiel 21–37*, dz. cyt., s. 473–494; W. Zimmerli, *Ezekiel 1...*, dz. cyt., s. 336–353, 406–418, 483–492; A. Vaz, *Małżeństwo w świetle biblijnej metafory oblubieniczej*, dz. cyt., s. 15–17.

¹¹⁹ Por. *Księga Izajasza II–III...*, dz. cyt., s. 188, 287, 289, 319n; J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 189, 304n, 313, 336.

¹²⁰ Por. *Księga Wjścia. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 178; B. S. Childs, *The Book of Exodus...*, dz. cyt., s. 342; *Księga Wjścia*, dz. cyt., s. 579; M. Majewski, *W stronę Ziemi Obiecanej...*, dz. cyt., s. 292n.

¹²¹ Por. *Księga Liczb...*, dz. cyt., s. 232; Ph. J. Budd, *Numbers*, dz. cyt., s. 280–282; E. N. Zwijacz, *Obraz Ludu Bożego według Księgi Liczb*, dz. cyt., s. 140.

Nie będziesz oddawał im [wyobrażeniom – przyp. T. D.] pokłonu ani nie będziesz im służył, bo Ja, Pan, twój Bóg, jestem Bogiem zazdrosnym, który karze nieprawość ojców na synach do trzeciego i czwartego pokolenia – tych, którzy Mnie nienawidzą, a okazuje łaskę do tysięcznego pokolenia tym, którzy Mnie miłują i przestrzegają moich przykazań (Pwt 5, 9n).

Nie pójdziecie za cudzymi bogami, pomiędzy bogów okolicznych narodów, bo Pan, Bóg twój, który jest u ciebie, jest Bogiem zazdrosnym; by się nie rozpałił na ciebie gniew Pana, Boga twego, i nie zmiotł cię z powierzchni ziemi (Pwt 6, 14n).

A gdyby ktoś, słysząc te słowa, chełpił się w sercu i mówił: Będę miał pokój, choćbym trwał w uporze mego serca – w ten sposób sprowadzając zgubę tak na ziemię nawodnioną, jak i suchą – nie zechce mu Pan przebaczyć, bo już rozpałiły się gniew i zazdrość Pana przeciwko temu człowiekowi; spadną na niego wszystkie przekleństwa zapisane w tej księdze, a Pan wymaże jego imię spod nieba (Pwt 29, 18n).

Bogami cudzymi do zazdrości Go pobudzają
i gniewają obrzydliwościami. [...]

Mnie do zazdrości pobudzili tym, co wcale nie jest bogiem,
rozjątrzyli Mnie swymi czczymi bożkami;
i Ja ich do zazdrości pobudzę nie-ludem,
rozjątrzę ich narodem pozbawionym rozsądku (Pwt 32, 16. 21)¹²².

Ostatni tekst to hymn Mojżesza zawierający antytezy, które pokazują, że wierność Izraela sprowadza Boże błogosławieństwo, a niewierność – zasłużoną karę.

Nie możecie służyć Panu, bo jest On Bogiem świętym i jest Bogiem zazdrosnym i nie przebaczy wam występków i grzechów (Joz 24, 19 – testament Jozuego)¹²³.

¹²² Zazdrość, czyli gorliwość Pinchasa, oburzenie na odstępstwo, odpowiada zazdrosnej miłości Boga domagającej się wyłączności. Por. *Księga Powtórzonego Prawa...*, dz. cyt., s. 155, 164n, 210, 242, 250, 266; D. L. Christensen, *Deuteronomy 1–11*, dz. cyt., s. 175, 205n; *Deuteronomy 1–11*, dz. cyt., s. 390n, 435; *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, dz. cyt., s. 51n, 59, 91, 115n, 132.

¹²³ Por. *Księga Jozuego...*, dz. cyt., s. 363; *Joshua*, dz. cyt., s. 539, 544; T. C. Butler, *Joshua*, dz. cyt., s. 274n; S. Wypych, *Przymierze i jego odnowa. Studium z teologii biblijnej Starego Testamentu*, [Kraków 2003], s. 138, 269–271, 338n.

Albowiem z Jeruzalem wyjdzie Reszta,
a z góry Syjon garstka ocalałych.
Zazdrosna miłość Pana [Zastępów] tego dokona! (2 Krl 19, 32)¹²⁴.

Do historycznych wydarzeń odnosi się również tekst Psalmu 78:

Pobudzali Go do gniewu przez swoje wyżyny
i wznecali Jego zazdrość swoimi rzeźbami (Ps 78, 58)¹²⁵.

Przytoczone teksty pokazują wymagania Boga wobec narodu, któremu okazuje nieustannie swoją łaskę i miłość, przez co ma prawo domagać się wierności – naśladowania swej życzliwości w postaci stałej miłości pokazywanej przez zachowywanie Jego wymagań.

4. Wezwania proroków do odpowiedzi na Bożą wierność i miłość

Zastanawiając się nad Bożym wezwaniem do naśladowania Jego postawy i działania wobec ludzi, rozważymy teksty na temat sporu Boga z Jego ludem, któremu dał prawo wskazujące drogę właściwego życia i obiecał błogosławieństwo w zamian za jego przestrzeganie. Jednak lud nie dochowywał Mu wierności, dlatego piętnuje jego występki, zapowiada kary i wzywa do nawrócenia.

Sam Bóg mówi: „Spór ze Mną wieźcie” (Iz 1, 18). Wzywa Izraelitów do uczciwej oceny z jednej strony swego pełnego miłości działania, wiernego zawartemu z ludem przymierzu, z drugiej ich niewierności. Po napiętnowaniu powierzchownego, zewnętrznego kultu i grzechów (Iz 1, 11–16) wzywa do nawrócenia:

Zaprawiajcie się w dobru!
Troszczcie się o sprawiedliwość,

¹²⁴ Por. *Księgi 1–2 Królów...*, dz. cyt., s. 532.

¹²⁵ Por. *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 359; G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, vol. II, dz. cyt., s. 646n; *Psalms*, vol. II, 51–100, dz. cyt., s. 246. Również w Liście św. Jakuba czytamy: „A może utrzymujecie, że na próżno Pismo mówi: Zazdrośnie pożąda On ducha, którego w nas utwierdził?” (Jk 4, 5); przypuszczalnie jest to aluzja do Wj 20, 5.

wspomagajcie uciśnionego,
oddajcie słusność sierocie,
w obronie wdowy stawajcie!
Chodźcie i spór ze Mną wiedźcie! –
mówi Pan.
Choćby wasze grzechy były jak szkarłat,
jak śnieg wybieleją;
choćby były czerwone jak purpura,
staną się [białe] jak wełna.
Jeżeli będziecie ulegli i posłuszni,
dóbr ziemskich będziecie zażywać.
Ale jeśli się zatniecie w oporze,
miecz was wytepi.
Albowiem usta Pańskie [to] wyrzekły (Iz 1, 17–20).

Pan powstał, by wszcząć rozprawę,
stoi, by toczyć spór ze swoim ludem.
Pan wchodzi na rozprawę
ze starszymi swego ludu i z jego książętami:
To wy spustoszyliście winnicę,
co biednemu zrabowaliście, jest w waszych domach.
Jakim prawem uciskacie mój lud
i przygnębiacie oblicza ubogich?
Wyroczenia Pana, Boga Zastępów (Iz 3, 13–15).

Blisko jest Ten, który mnie uniewinni.
Kto się odważy toczyć spór ze mną?
Wystąpmy razem!
Kto jest moim oskarżycielem?
Niech się zbliży do mnie!
Oto Pan Bóg mnie wspomaga.
Któż mnie potępi?
Wszyscy razem pójdą w strzępy jak odzież,
mól ich pożre (Iz 50, 8n – z Trzeciej Pieśni Sługi Pańskiego).

Zamieszkuje miejsce wzniesione i święte,
lecz jestem z człowiekiem skruszonym i pokornym,

aby ożywić ducha pokornych
 i tchnąć życie w serca skruszone.
 Bo Ja nie będę wiecznie prowadził sporu
 ani nie będę zawsze rozgniewany;
 inaczej zniknęłyby sprzed mego oblicza
 tchnienie i istoty żyjące, które Ja uczyniłem.
 Zawrzałem gniewem z powodu jego występnej chciwości,
 ukrywszy się w moim gniewie, cios mu zadałem;
 on jednak szedł zbuntowany drogą swego serca,
 a drogi jego widziałem.
 Ale Ja go ulecę i pokieruję nim,
 i udzielę pociechy jemu samemu
 i pogrążonym z nim w smutku (Iz 57, 15–18)¹²⁶.

Podobnie prorok Jeremiasz przekazuje Boże wezwanie, by toczyć z Nim spór, skierowane nie tylko do Izraela, ale też do innych narodów, zdolnych dzięki sumieniu do oceny własnego postępowania:

Kapłani nie mówili: Gdzie jest Pan?
 Uczeni w Piśmie nie uznawali Mnie;
 pasterze zbuntowali się przeciw Mnie;
 prorocy głosili wyrocznie na korzyść Baala
 i chodzili za tymi, którzy nie dają pomocy.
 Dlatego będę nadal prowadził spór z wami – wyrocznia Pana –
 i dzieci waszych dzieci będę oskarżał (Jr 2, 8n).

Do wszystkich mieszkańców ziemi
 dochodzi wrzawa, aż na krańce ziemi;
 albowiem Pan prowadzi spór z narodami,
 pozywa przed swój sąd wszelkie ciało,

¹²⁶ Por. *Księga Izajasza I, 1–39...*, dz. cyt., s. 118–121, 146–148; *Księga Izajasza, cz. I, Rozdziały 1–12*, dz. cyt., s. 169–176, 250; J. D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, dz. cyt., s. 16, 21n, 42n; *Księga Izajasza II–III...*, dz. cyt., s. 196n, 258n; J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 204, 262n; *Second Isaiah*, dz. cyt., s. 117, 161n.

występnych oddaje na pastwę miecza –
wyrocznia Pana (Jr 25, 30n)¹²⁷.

Ozeasz piętnuje występki w obu królestwach podzielonego Izraela, wskazując równocześnie drogę nawrócenia:

Słuchajcie słowa Pana,
synowie Izraela,
bo to jest spór Pana z mieszkańcami kraju,
nie ma bowiem wierności i miłości
ani poznania Boga za ziemi.
Przekleństwo, kłamstwo, mord, kradzież i cudzołóstwo!
Gwałcą, a zabójstwo idzie za zabójstwem!
Dlatego kraj jest okryty żałobą
i wędną wszyscy jego mieszkańcy,
zarówno zwierz dziki, jak ptactwo podniebne,
a nawet ryby morskie marnieją (Oz 4, 1–3).

Pan wie dzie spór z Judą,
ukarze postępkę Jakuba
i odpłaci za jego uczynki.
Już w łonie matki oszukał on brata,
a w pełni sił będąc, walczył nawet z Bogiem.
Walcząc z Aniołem, zwyciężył,
płakał i błagał Go o łaskę. [...]
Ty zaś powróć do Boga swojego –
przestrzegaj miłości i prawa,
zawsze ufaj twojemu Bogu (Oz 12, 3–5. 7)¹²⁸.

Micheasz również przypomina o odpowiedzialności przed Bogiem wszystkich narodów, a zwłaszcza Izraela:

¹²⁷ Por. *Księga Jeremiasza...*, dz. cyt., s. 101n, 296n; *Jeremiah*, dz. cyt., s. 15, 161n, 164; W. L. Holladay, *Jeremiah I...*, dz. cyt., s. 88–90, 679n.

¹²⁸ Por. *Hosea*, dz. cyt., s. 331–341, 605–615; H. W. Wolff, *Hosea. A commentary...*, dz. cyt., s. 67–69, 211–214; *Księga Ozeasza...*, dz. cyt., s. 73n, 102.

Słuchajcie, wszystkie narody,
wsluchuj się, ziemio, i to, co ją napęlnia!
Niech Pan Bóg przeciw wam będzie świadkiem,
Pan z pałacu swego świętego! (Mi 1, 2).

Słuchajcie, proszę, tego, co Pan powiedział:
Stań, prawuj się wobec gór,
niech słuchają pagórki twego głosu!
Słuchajcie, góry, sporu Pańskiego,
nakłońcie uszu, posady ziemi!
Oto Pan wie dzie spór ze swym ludem i oskarżać będzie Izraela.
Ludu mój, cóżem ci uczynił?
Czym ci się uprzykrzyłem?
Odpowiedz Mi!
Tym, że cię wywiodłem z ziemi egipskiej?
Że z domu niewoli wybawiłem cię?
Że posłałem przed tobą
Mojżesza, Aarona i Miriam?
Ludu mój, wspomnij, proszę,
co zamierzał Balak, król Moabu,
a co mu odpowiedział Balaam, syn Beora,
co było od Szittim do Gilgal –
żebyś poznał zbawcze dzieła Pańskie (Mi 6, 1–5)¹²⁹.

Hiob, niezrozumiany przez przyjaciół, odwołuje się do Bożego sądu:

[Gdy] gardzą mną przyjaciele,
zwracam się z płaczem do Boga,

¹²⁹ Mi 6, 15 zawiera odwołania do Lb 12; 1 Sm 12, 6; Lb 22–24; Joz 3, 1; 4, 19n. Por. *Księga Micheasza. Wstęp – przekład – komentarz*, oprac. P. Szeffler, [w:] *Księgi Proroków Mniejszych*, cz. I, dz. cyt., s. 343–415, zwłaszcza s. 370, 404–406 (PŚST XII, 1); R. L. Smith, *Micah-Malachi*, Waco (TX) 1984, s. 16n, 50n (WBC 32); D. R. Hillers, *Micah. A commentary on the Book of the Prophet Micah*, ed. P. D. Hanson, Philadelphia 1984, s. 18n, 77–79 (Hermeneia).

by rozsądził spór człowieka z Bogiem,
jakby człowieka z człowiekiem (Hi 16, 20n)¹³⁰.

Ludzie religijni, zwłaszcza Izraelici, powinni zdać się na Boże kierownictwo. Muszą dokonać wyboru między Bogiem i pogańskim bożkiem: Baalem, z którym wiązali zwodniczą kananejską obietnicę pomyślności życiowej, jak w czasach proroka Eliasza (1 Krl 18, 20–40)¹³¹. Dlatego Bóg stwierdza:

Albowiem sprzeniewierzył Mi się zupełnie
dom Izraela i dom Judy – wyrocznia Pana.
Zaparli się Pana
i powiedzieli: On nic nie znaczy.
Nie spotka nas żadne nieszczęście,
nie zaznamy miecza ani głodu.
Prorocy są tylko wiatrem
i nie ma w nich ducha Pańskiego (Jr 5, 11–13).

Przeklęty mąż, który pokłada nadzieję w człowieku
i który w ciele upatruje swą siłę,
a od Pana odwraca swe serce (Jr 17, 5)¹³².

Właściwa postawa to poszukiwanie Boga:

¹³⁰ Por. *Księga Hioba. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, dz. cyt., s. 134 (PŚST VII, 1); *Księga Hioba*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz A. Tronina, [Częstochowa 2013], s. 260n (NKB.ST XV); *Job*, introduction, translation and notes by M. H. Pope, Garden City (NY) 1973, s. 125n (AB 15); *Giobbe. Commento teologico e letterario*, trad. e commento di L. Alonso Schökel, J. L. Sicre Diaz, Roma 1985, s. 284, 298n (Commenti Biblici); J. Lévêque, *Job et son Dieu. Essai d'exégèse et de théologie biblique*, vol. II, Paris 1970, s. 463n; G. Ravasi, *Hiob. Dramat Boga i człowieka*, t. II, tłum. K. Stopa, Kraków 2005, s. 212n (Zgłębiać Biblię).

¹³¹ Por. L. Stachowiak, *Prorocy – słudzy słowa*, dz. cyt., s. 215; *Księgi 1–2 Królów...*, dz. cyt., s. 327–337.

¹³² Por. *Księga Jeremiasza...*, dz. cyt., s. 141–143, 234n; *Jeremiah*, dz. cyt., s. 40, 42, 119; W. L. Holladay, *Jeremiah I...*, dz. cyt., s. 186n, 491n; L. Stachowiak, *Prorocy – słudzy słowa*, dz. cyt., s. 215n.

Tak mówi Pan do domu Izraela:
 Szukajcie Mnie, a żyć będziecie.
 Nie szukajcie zaś Betel i do Gilgal nie chodźcie!
 I Beer-Szeby nie odwiedzajcie!
 Albowiem Gilgal pójdzie do niewoli,
 a Betel zniknie.
 Szukacie Pana, a żyć będziecie!
 Inaczej bowiem niby ogień nawiedzi
 On dom Józefa i strawi go.
 Nikt nie będzie mógł zagasić ognia w Betel. [...]
 Szukajcie dobra, a nie zła, abyście żyli.
 Wtedy Pan, Bóg Zastępów, będzie z wami,
 tak jak to mówicie (Am 5, 4–6. 14)¹³³.

Wierność wobec Niego zapewnia życie i pomyślność:

Oto zginie ten, kto jest ducha nieprawego,
 a sprawiedliwy żyć będzie dzięki swej wierności (Ha 2, 4)¹³⁴.

Miłość człowieka jest odpowiedzią na nieskończoną miłość Boga okazywaną na różne sposoby. Natchnione teksty ukazują „serce” Boga, oczekujące odpowiedzi w postaci miłości i wierności ludzi:

Jakże cię mogę porzucić,
 Efraimie, i jak opuścić ciebie, Izraelu?
 Jakże cię mogę równać z Admą
 i uczynić podobnym do Seboim?

¹³³ Por. *Księga Amosa. Wstęp – przekład – komentarz*, oprac. E. Zawiszewski, [w:] *Księgi Proroków Mniejszych*, cz. I, dz. cyt., s. 159–260, zwłaszcza s. 217–219, 223n (PŚST XII, 1); S. M. Paul, *Amos. A commentary on the Book of Amos*, Minneapolis 1991, s. 161–166, 176n (Hermeneia); H. W. Wolff, *Joel and Amos...*, dz. cyt., s. 237–240, 250n; *Amos, a new translation with introduction and commentary* by F. I. Andersen, S. N. Freedman, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1989, s. 478–482, 507n (AB 24A).

¹³⁴ Por. S. Stańczyk, *Księga Habakuka. Wstęp – przekład – komentarz – ekskursy*, [w:] *Księgi Proroków Mniejszych*, cz. II, Poznań 1968, s. 77–134, zwłaszcza s. 111n (PŚST XII, 2); R. L. Smith, *Micah-Malachi*, dz. cyt., s. 105–107. Tekst jest cytowany w: Ga 3, 11; Hbr 10, 38; Rz 1, 17.

Moje serce na to się wzdryga
i rozpalają się moje wnętrzności.
Nie chcę, aby wybuchnął płomień mego gniewu,
i Efraima już więcej nie zniszczę,
albowiem Bogiem jestem, nie człowiekiem;
pośrodku ciebie jestem Ja – Święty,
i nie przychodzę, żeby zatracać (Oz 11, 8n)¹³⁵.

W tych dniach nie będą już więcej mówić:
Ojcowie jedli cierpkie jagody,
a synom zdrętwiały zęby,
lecz: Każdy umrze za swoje własne grzechy;
każdemu, kto będzie spożywał cierpkie jagody, zdrętwieją zęby (Jr 31, 29n).

Bóg jest osobiście zaangażowany w losy ludzi; Jego miłość oczekuje wzajemności, jest przedstawiona jako zazdrosna, wymierzająca karę za niewierność¹³⁶.

Bóg ukazuje swoją świętość, wielkość nieporównywalną z żadną inną znaną z ludzkiego doświadczenia. Prorocy często odwołują się do Jego świętości:

Czyż to nie Ty, Boże mój,
Świętości moja, jesteś od samych początków Panem? Nie pomrzemy!
Na sąd go przeznaczyłeś, o Panie,
Opoko moja, zachowałeś go, aby mu wymierzyć karę (Ha 1, 12).

Bóg przychodzi z Temanu,
Święty z góry Paran.
Majestat Jego okrywa niebios,

¹³⁵ Por. *Hosea*, dz. cyt., s. 587–591; H. W. Wolff, *Hosea. A commentary...*, dz. cyt., s. 201n; *Księga Ozeasza...*, dz. cyt., s. 100n.

¹³⁶ Por. *Księga Jeremiasza...*, dz. cyt., s. 355n; *Jeremiah*, dz. cyt., s. 283, 287; W. L. Holladay, *Jeremiah 2. A commentary on the Book of the Prophet Jeremiah chapters 26–52*, ed. P. D. Hanson, Minneapolis 1989, s. 197 (Hermeneia); L. Stachowiak, *Prorocy – słudzy słowa*, dz. cyt., s. 218.

a ziemia pełna jest Jego chwały (Ha 3, 3)¹³⁷.

Wówczas przyleciał do mnie jeden z serafinów, trzymając w ręce węgiel, który szcypcami wziął z ołtarza. Dotknął nim ust moich i rzekł:

Oto dotknęło to twoich warg:

twoja wina jest zmazana, zgładzony twój grzech (Iz 6, 6n).

Światłość Izraela stanie się ogniem,

a Święty jego – płomieniem,

który pożre i pochłonie jego ciernie

i jego głogi w jednym dniu,

bujne też zarośla jego lasu i zagajnika (Iz 10, 17n)¹³⁸.

Bo oto Pan wychodzi ze swego przybytku,

zstąpi i zdepcze wyniosłości ziemi.

Stopnieją przed Nim góry,

rozdzielią się doliny,

jak wosk przy ogniu,

jak wody rozlane po stoku (Mi 1, 3n)¹³⁹.

Podobnie jak w rozprawie Eliasza z prorokami Baala (1 Krl 18, 20–40) tak i tutaj ukazuje się bezsilność bóstw pogańskich, ich posągów:

¹³⁷ Por. S. Stańczyk, *Księga Habakuka...*, dz. cyt., s. 108, 119; R. L. Smith, *Micah-Malachi*, dz. cyt., s. 103n, 115n.

¹³⁸ Por. *Księga Izajasza I, 1–39...*, dz. cyt., s. 180n, 246n; *Księga Izajasza*, cz. I, *Rozdziały 1–12*, dz. cyt., s. 365–367, 570–572; J. D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, dz. cyt., s. 75, 150n. W wizji powołania świętość Boga „uświadamia [...] Izajaszowi jego znikomość jako stworzenia, ale przede wszystkim jego grzeszność i niegodność. Nieskazitelną Boga, wyrażającą się w świętości, nie przytłacza jednak proroka, ale stanowi jednocześnie drogę do przewyciężenia tej zasadniczej niegodności ludzkiej. Etyczna siła tkwiąca w świętości Jahwe nie tylko obnaża niedoskonałość stworzeń, lecz podnosi ją, pociąga i oczyszcza”. L. Stachowiak, *Prorocy – słudzy słowa*, dz. cyt., s. 219. Powołanie Izajasza przez trzykroć świętego Boga można porównać z wizją Mojżesza, poleceniem, jakie Bóg wydał mu pod górą Horeb: „Nie zbliżaj się tu! Zdejmij sandały z nóg, gdyż miejsce, na którym stoisz, jest ziemią świętą” (Wj 3, 5). Por. K. Romaniuk, *Powołanie w Biblii*, dz. cyt., s. 27.

¹³⁹ Por. *Księga Micheasza...*, dz. cyt., s. 370n; R. L. Smith, *Micah-Malachi*, dz. cyt., s. 16n; D. R. Hillers, *Micah...*, dz. cyt., s. 77–79.

Kraj jego pełen jest bożków.
[Oni] wielbią rąk swoich dzieło,
które wykonały ich palce.
Poniżył się człowiek, upodlił śmiertelny;
nie przebaczaj im! [...]
Wtedy pycha człowieka będzie poniżona
i upokorzona ludzka wyniosłość.
Sam tylko Pan się wywyższy
dnia owego,
posągi zaś bożków całkowicie znikną (Iz 2, 8n. 17n).

Jak moja ręka dosięgła królestw bożków,
których posągi liczniejsze były niż w Jeruzalem i Samarii,
jak uczyniłem Samarii i jej bożkom,
czyż nie tak samo uczynię Jerozolimie i jej posągom? (Iz 10, 10n)¹⁴⁰.

Jaką nieprawość znaleźli we Mnie wasi przodkowie,
że odeszli daleko ode Mnie?
Poszli za nicością
i sami stali się nicością (Jr 2, 5).

Wszyscy razem są głupi i bezrozumni;
nauka pochodząca od bałwanów – to drewno (Jr 10, 8).

Czy są wśród bożków pogańskich tacy,
którzy by zsyłali deszcz?
Czy może niebo zsyła krople deszczu?
Czy raczej nie Ty, Panie, nasz Boże?
W Tobie pokładamy nadzieję,
bo Ty uczyniłeś to wszystko (Jr 14, 22)¹⁴¹.

¹⁴⁰ Por. *Księga Izajasza I, 1–39...*, dz. cyt., s. 135n, 139n, 242n; *Księga Izajasza*, cz. I, *Rozdziały 1–12*, dz. cyt., s. 224–226, 230, 540–543; J. D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, dz. cyt., s. 35–37, 150n.

¹⁴¹ Bezsilne bóstwa pogańskie nie mogą pomóc swym czcicielom.

Bóstwa pogańskie nie istnieją w rzeczywistości, mimo to ich czciele nie porzucają ich, a Izrael lekceważy dla nich prawdziwego Boga:

Czy jakiś naród zmienił swoich bogów?
A ci przecież nie są wcale bogami!
Mój zaś naród zmienił swoją Chwałę
na to, co nie może pomóc (Jr 2, 11).

Dlaczego mam ci okazać łaskę?
Synowie twoi opuścili Mnie i przysięgali na tych,
co nie są bogami.
Nasyciłem ich, a oni popełniali cudzołóstwo,
zbierali się w domu nierządu.
Stali się wyuzdani i nieokiełznani niby konie:
każdy rży do żony bliźniego swego.
Czy mam ich za to nie karać –
wyrocznia Pana –
i nad wrogami, jak ten,
nie dokonać pomsty? (Jr 5, 7)¹⁴².

Prorok Ozeasz ukazuje Bożą wierność wobec niewiernego Izraela:

Poślubię cię sobie na wieki,
poślubię przez sprawiedliwość i prawo,
przez miłość i miłosierdzie (Oz 2, 21).

Pięknie łączy sprawiedliwość z jej owocem – miłością, a także ze znaczeniem ludzkiego działania. Stosuje paralelizm antytetyczny – wezwanie do dobra z jednej strony, pokazanie dotychczasowych złych czynów i ich następstw z drugiej.

¹⁴² W związku z cytowanymi wcześniej tekstami z Księgi Jeremiasza por. *Księga Jeremiasza...*, dz. cyt., s. 99n, 103, 140n, 188n, 218n; *Jeremiah*, dz. cyt., s. 15, 17, 39, 41, 79, 102–104; W. L. Holladay, *Jeremiah I...*, dz. cyt., s. 85n, 90n, 179n, 332, 439; L. Stachowiak, *Prorocy – słudzy słowa*, dz. cyt., s. 222. Por. też satyry wyśmiewające pogańskie bóstwa, np. Iz 41, 21–24; 44, 9–20; 46, 1n. 5–7; Jr 10, 1–16; Ba 6; Ps 115, 4–8; 135, 15–18.

Rozsieję go po kraju,
zlituję się nad Lo-Ruchama,
powiem do Lo-Ammi: Ludem moim jesteś,
a on odpowie: Mój Boże! (Oz 2, 25).

Jakże cię mogę porzucić, Efraimie,
i jak opuścić ciebie, Izraelu?
Jakże cię mogę równać z Admą
i uczynić podobnym do Seboim?
Moje serce się na to wzdryga
i rozpalają się moje wnętrzności (Oz 11, 8)¹⁴³.

W pierwszym cytowanym tekście „miłość” oddaje hebrajskie **חֶסֶד** – *hesed*: wierność, dobroć jako cechę Boga i ludzi¹⁴⁴. Bóg okazuje litość nawracającym się grzesznikom, stale myśli o błądzących i pragnie ich poprawy, by mógł okazać im swe przebaczące miłosierdzie:

Ulituje się znowu nad nami,
zetrze nasze nieprawości.
Wrzuci w morskie głębiny
wszystkie nasze grzechy (Mi 7, 19)¹⁴⁵.

Bo jeżeli męczysz się, biegnąc z pieszymi,
to jakże pójdziesz w zawody z jeźdźcami?
A jeżeli tylko w spokojnym kraju czujesz się bezpieczny,
co będziesz robić w bujnej gęstwinie Jordanu? (Jr 12, 5).

Czy Efraim nie jest dla Mnie drogim synem
lub wybranym dzieckiem?

¹⁴³ Por. *Hosea*, dz. cyt., s. 282n, 288–290, 588n; H. W. Wolff, *Hosea. A commentary...*, dz. cyt., s. 52–55, 201; *Księga Ozeasza...*, dz. cyt., s. 71, 100.

¹⁴⁴ Por. S. Hałas, *Biblijne słownictwo miłości i miłosierdzia na zderzeniu kultur. Określenia hebrajskie i ich greckie odpowiedniki*, Kraków 2011, s. 83–132 (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. Wydział Teologiczny. Studia, 18).

¹⁴⁵ Por. *Księga Micheasza...*, dz. cyt., s. 415n; R. L. Smith, *Micah-Malachi*, dz. cyt., s. 59; D. R. Hillers, *Micah...*, dz. cyt., s. 91.

Ileokroć bowiem zwracam się przeciw niemu,
nieustannie go wspominam.
Dlatego się skłaniają ku niemu moje wnętrzności;
muszę mu okazać miłosierdzie! –
wyrocznia Pana (Jr 31, 20).

Tak mówi Pan: Jeżeli nie istnieje moje przymierze z dniem i nocą, jeśli nie ustaliłem praw nieba i ziemi, wtedy będę mógł odrzucić potomstwo Jakuba i Dawida, mojego sługi, nie biorąc z jego rodu panujących nad potomkami Abrahama, Izaaka i Jakuba. Przecież odmienię ich los i zlituję się nad nimi (Jr 33, 25n)¹⁴⁶.

Zabrzmiście weselem, niebioso! Raduj się, ziemiou!
Góry, wybuchnijcie radosnym okrzykiem!
Albowiem Pan pocieszył swój lud,
zlitował się nad jego biednymi.
Mówił Syjon: Pan mnie opuścił,
Pan o mnie zapomniał.
Czyż może niewiasta zapomnieć o swym niemowlęciu,
ta, która kocha syna swego łona?
A nawet gdyby ona zapomniała,
Ja nie zapomnę o tobie.
Oto wyryłem cię na obu mych dłoniach,
twe mury są ustawicznie przede Mną (Iz 49, 13–16).

Na krótką chwilę porzuciłem cię,
ale z ogromną miłością cię przyzgarę.
W przystępie gniewu ukryłem
przed tobą na krótko swe oblicze,
ale w miłości wieczystej
nad tobą się ulitowałem,
mówi Pan, twój Odkupiciel.
Dzieje się ze Mną tak, jak za dni Noego,
kiedy przysiągłem, że wody Noego

¹⁴⁶ Por. *Księga Jeremiasza...*, dz. cyt., s. 203n, 349, 380–382; *Jeremiah*, dz. cyt., s. 87, 89n, 282, 285–287, 298; W. L. Holladay, *Jeremiah 1...*, dz. cyt., s. 379n; W. L. Holladay, *Jeremiah 2...*, dz. cyt., s. 191n, 230n.

nie spadną już nigdy na ziemię;
tak teraz przysięgam, że się nie rozjątrzę na ciebie
ani cię gromić nie będę.
Bo góry mogą się poruszyć
i pagórki się zachwiać,
ale miłość moja nie odstąpi ciebie
i nie zachwieje się moje przymierze pokoju,
mówi Pan, który ma litość nad tobą (Iz 54, 7–10).

Cudzoziemcy odbudują twe mury,
a ich królowie będą ci służyli.
Bo uderzyłem cię w moim gniewie,
lecz w mojej łaskawości okazałem ci litość (Iz 60, 10)¹⁴⁷.

Jednak Bożej miłości odpowiada zatwardziałość ludu. Wielcy prorocy zapowiadają słuszną Bożą karę:

Zawołajcie płaczki,
aby przyszły,
poślijcie po najroztropniejsze,
by przybyły (Iz 9, 16)¹⁴⁸.

Bo tak mówi Pan: Nie wchodź do domu żaloby, nie chodź oplakiwać i żałować ich, bo zawiesiłem swoją przychylność dla tego narodu – wyroczenia Pana – cofnąłem łaskę i miłosierdzie. [...] Wy zaś postępowaliście gorzej niż wasi przodkowie. Oto każdy z was idzie za popędem swego przewrotnego serca, odmawiając Mi posłuszeństwa. Wyrzucę was więc z tego kraju do ziemi, której nie znacie wy ani [nie znali] przodkowie wasi. Tam możecie służyć cudzym bogom dniem i nocą, gdyż nie mam dla was przebaczenia (Jr 16, 5. 12n)¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Por. *Księga Izajasza II–III...*, dz. cyt., s. 292; L. Stachowiak, *Prorocy – służby słowa*, dz. cyt., s. 223; J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 320n; *Second Isaiah*, dz. cyt., s. 185.

¹⁴⁸ Por. *Księga Izajasza I, 1–39...*, dz. cyt., s. 183–185; *Księga Izajasza, cz. I, Rozdziały 1–12*, dz. cyt., s. 374–377; J. D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, dz. cyt., s. 76.

¹⁴⁹ Por. *Księga Jeremiasza...*, dz. cyt., s. 229n; *Jeremiah*, dz. cyt., s. 109–111; W. L. Holladay, *Jeremiah I...*, dz. cyt., s. 470n, 475.

Bóg wzywa do naśladowania swej miłości (חֶסֶד – *hesed*) i świadczenia jej wobec siebie oraz ludzi – uczestników przymierza:

Sluchajcie słowa Pana,
synowie Izraela,
bo to jest spór Pana z mieszkańcami kraju,
nie ma bowiem wierności i miłości
ani poznania Boga na ziemi (Oz 4, 1).

Miłości pragnę, nie krwawej ofiary,
poznania Boga bardziej niż całopaleń (Oz 6, 6).

Posiejcie sobie sprawiedliwość,
a zbierzecie miłość,
wykarczujcie sobie karczowiska.
To czas szukania Pana,
aż przyjdzie i ześle wam sprawiedliwość.
Uprawialiście zło,
zebraliście nieprawość,
spożywaliście owoc kłamstwa (Oz 10, 12n)¹⁵⁰.

Mędrzec niech się nie szczyci swą mądrością,
siłacz niech się nie chełpi swą siłą
ani bogaty niech się nie przechwala swym bogactwem.
Raczej chcąc się chlubić, niech się chlubi tym,
że jest roztropny i że Mnie poznaje,
iż to Ja jestem Pan, który okazuje łaskawość,
praworządność i sprawiedliwość na ziemi –
w tym to mam upodobanie – wyrocznia Pana (Jr 9, 22n).

¹⁵⁰ Por. *Hosea*, dz. cyt., s. 335n, 430n, 618–622; H. W. Wolff, *Hosea. A commentary...*, dz. cyt., s. 67, 120n, 215n; *Księga Ozeasza...*, dz. cyt., s. 73n, 84, 103n.

Bo tak mówi Pan: Nie wchodź do domu żaloby, nie chodź oplakiwać i żałować ich, bo zawiesiłem swoją przychylność dla tego narodu – wyrocznia Pana – cofnąłem łaskę i miłosierdzie (Jr 16, 5)¹⁵¹.

Wierność Boga jest podstawą zapowiedzi eschatologicznego odnowienia:

Na krótką chwilę porzuciłem ciebie,
ale z ogromną miłością cię przygramę (Iz 54, 7)¹⁵².

Zbawcza sprawiedliwość (pomoc) Boga zobowiązuje ludzi do wypełniania zobowiązań religijnych wynikających z przymierza, zachowywania prawa:

Z jakiego powodu powtarzacie między sobą to przysłowie o ziemi izraelskiej:
Ojcowie jedli zielone winogrona,
a zęby ścięły synom?

Na moje życie – wyrocznia Pana Boga. Nie będziecie więcej powtarzali tego przysłowia w Izraelu. Oto wszystkie osoby są moje: tak osoba ojca, jak osoba syna. Są moje. Umrze tylko ta osoba, która zgrzeszyła.

Ktokolwiek jest sprawiedliwy i przestrzega prawa i sprawiedliwości, [...] stosuje się do moich ustaw i zachowuje wiernie moje przykazanie, postępując uczciwie – ten na pewno żyć będzie – wyrocznia Pana Boga. [...] Wy zaś mówicie: Dlaczego syn nie odpowiada za winy swego ojca? Ależ syn postępował według prawa i sprawiedliwości, zachowywał wszystkie moje ustawy i postępował według nich, a więc powinien żyć. Umrze tylko ta osoba, która grzeszy. Syn nie ponosi odpowiedzialności za winę swego ojca ani ojciec – za winę swego syna. Sprawiedliwość sprawiedliwego jemu zostanie przypisana, występki zaś występnego na niego spadnie.

Lecz jeśliby występny porzucił wszystkie swoje grzechy, które popełniał, a strzegłby wszystkich moich ustaw i postępował według prawa i sprawiedliwości, żyć będzie, a nie umrze: nie będą mu policzone żadne grzechy, jakie popełnił, lecz będzie żył dzięki sprawiedliwości, z jaką postępował. [...] A gdyby sprawiedliwy odstąpił od swej

¹⁵¹ Por. *Księga Jeremiasza*..., dz. cyt., s. 183n, 229; *Jeremiah*, dz. cyt., s. 77–79, 112; W. L. Holladay, *Jeremiah I*..., dz. cyt., s. 317n, 470n.

¹⁵² Następne wersety po Iz 54, 10 pięknie rozwijają motyw przebaczącej wiernej miłości Boga do narodu. Por. *Księga Izajasza II–III*..., dz. cyt., s. 232–235; L. Stachowiak, *Prorocy – słudzy słowa*, dz. cyt., s. 223; J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 237; *Second Isaiah*, dz. cyt., s. 139n.

sprawiedliwości i popełniał zło, naśladowując wszystkie obrzydliwości, którym się oddaje występny, czy taki będzie żył? Żaden z wykonanych czynów sprawiedliwych nie będzie mu policzony, ale umrze [on] z powodu nieprawości, której się dopuszczał, i grzechu, który popełnił. [...] Jeśli sprawiedliwy odstąpił od sprawiedliwości, dopuszczał się grzechu i umarł, to umarł z powodu grzechów, które popełnił. A jeśli bezbożny odstąpił od bezbożności, której się oddawał, i postępuje według prawa i sprawiedliwości, to zachowa duszę swoją przy życiu (Ez 18, 2–5. 9. 19–22. 24. 26n).

W wersetach Ez 18, 6–8. 10–13. 15–18 wyliczone są złe czyny, których nie popełnia sprawiedliwy, a oddawał się im występny; w 15–17 dobre czyny sprawiedliwego¹⁵³.

Prorocy stosują terminologię sądową wskazującą na nieuchronność kary:

Czy nieodwołalnie odrzuciłeś Jude
albo czy odczuwasz wstręt do Syjonu?
Dlaczego nas dotknąłś klęską,
a nie ma dla nas uleczenia?
Spodziewaliśmy się pokoju, ale nie ma nic dobrego;
czasu uleczenia – a tu przerażenie!
Uznajemy, Panie, naszą niegodziwość,
przewrotność naszych przodków,
bo zgrzeszyliśmy przeciw Tobie.
Nie odrzucaj [nas] przez wzgląd na Twoje imię,
od czci nie odsądzaj tronu Twojej chwały!
Pamiętaj, nie zrywaj przymierza z nami!
Czy są wśród bożków pogańskich tacy,

¹⁵³ Por. *Księga Ezechiela*, dz. cyt., s. 73–77; *Księga Ezechiela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, dz. cyt., s. 149–152; W. Zimmerli, *Ezekiel 1...*, dz. cyt., s. 379–385; *Ezekiel 1–20...*, dz. cyt., s. 327–347; R. Rumianek, *Problem odpowiedzialności według Ez 18, 2*, [w:] *Miłość jest z Boga. Wokół zagadnień biblijno-moralnych. Studium ofiarowane ks. prof. dr. hab. Janowi Łachowi*, red. M. Wojciechowski, Warszawa 1997, s. 359–366; tenże, *Orędzie Księgi Ezechiela*, Warszawa 1999, s. 105–124; G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 297; G. Witaszek, *Mysł społeczna proroków*, Lublin 1998, s. 190–197; tenże, *Sprawiedliwość społeczna a odpowiedzialność indywidualna (Ez 18)*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” [dalej: RBL] 49 (1996) nr 3, s. 154–164. Pwt 24, 16 uczy: „Ojcowie nie poniosą śmierci za winy synów ani synowie za winy ojców. Każdy umrze za swój własny grzech”; por. też Rdz 18, 23–32; 2 Sm 24, 17; 2 Krl 14, 6.

którzy by zesłali deszcz?
Czy może niebo zsyła krople deszczu?
Czy raczej nie Ty, Panie, nasz Boże?
W Tobie pokładamy nadzieję,
bo Ty uczyniłeś to wszystko (Jr 14, 19–22)¹⁵⁴.

Troska Boga Przymierza, którego można nazwać „Bogiem ubogich”, jest wezwaniem do ludzi, zwłaszcza bogatych, by zajmowali się potrzebującymi, spieszyli im z pomocą. Prorocy często piętnują ucisk ubogich, który będzie powodem surowej Bożej kary (por. np. Iz 3, 14–24; 5, 8–15; 10, 1n; Jr 5, 28; 17, 11; 20, 13; 22, 16; 34, 8–22; Ez 18, 6–8. 12. 22; Oz 8, 14; Am 3, 9n. 15; 4, 1–3; 5, 10–12; 8, 4–10)¹⁵⁵.

Zazdrosna miłość Boga domaga się wzajemności:

Wielkie będzie Jego panowanie
w pokoju bez granic
na tronie Dawida
i nad jego królestwem,
które On utwierdzi i umocni
prawem i sprawiedliwością,
odtąd i na wieki.
Zazdrosna miłość Pana Zastępów tego dokona (Iz 9, 6).

Panie, Twoja ręka wzniesiona.
Oni jej nie dostrzegają. Niech ujrzą ku swemu zawstydzeniu
zazdrosną dbałość Twoją o lud;
ogień zaś zgotowany dla Twych wrogów niech ich pożre! (Iz 26, 11).

Albowiem z Jeruzalem wyjdzie Reszta
i z góry Syjon garstka ocalałych.

¹⁵⁴ Por. *Księga Jeremiasza...*, dz. cyt., s. 218n; L. Stachowiak, *Prorocy – słudzy słowa*, dz. cyt., s. 225n; *Jeremiah*, dz. cyt., s. 102–104; W. L. Holladay, *Jeremiah I...*, dz. cyt., s. 438n.

¹⁵⁵ Por. L. Stachowiak, *Prorocy – słudzy słowa*, dz. cyt., s. 226–228; A. Gelin, *Les Pauvres de Yahvé*, Paris 1953³ (Témoins de Dieu, 14); G. Witaszek, *Amos. Prorok sprawiedliwości społecznej*, Lublin 1996; tenże, *Myśl społeczna proroków*, dz. cyt.; tenże, *Sprawiedliwość społeczna a odpowiedzialność indywidualna (Ez 18)*, dz. cyt.

Zazdrosna miłość Pana Zastępów tego dokona (Iz 37, 32).

Przywdział sprawiedliwość jak pancerz
i hełm zbawienia włożył na swą głowę.
Przyoblekł pomstę jak suknię
i jak płaszczem okrył się zazdrosną miłością (Iz 59, 17 – Bóg ukazany jest jako wojownik).

Spojrzyj z nieba i patrz z Twej stolicy,
świętej i wspaniałej!
Gdzie Twoja zazdrosna miłość i Twoja potęga?
Gdzie poruszenie Twych uczuć?
Miłosierdzia Twego nie powstrzymuj, proszę!
Jesteś przecież naszym Ojcem! (Iz 63, 15n)¹⁵⁶.

A Pan zapłonął zazdrosną miłością ku swojej ziemi
i zmiłował się nad ludem swoim (Jl 2, 18)¹⁵⁷.

Zazdrosnym i mszczącym się Bogiem jest Pan;
mścicielem jest i Pan i Władcą [pełnym] gniewu;
Pan mści się na swoich wrogach
i długo się gniewa na swoich nieprzyjaciół (Na 1, 2)¹⁵⁸.

Ogarnęła Mnie zazdrość wielka o Syjon
i zapłonąłem wielką żarliwością o niego (Za 8, 2)¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Por. *Księga Izajasza I, 1–39...*, dz. cyt., s. 226–232, 380n, 484; *Księga Izajasza, cz. I, Rozdziały 1–12*, dz. cyt., s. 519–522; *Księga Izajasza, cz. II, Rozdziały 13–39*, dz. cyt., s. 406n, 773n; J. D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, dz. cyt., s. 134, 136n, 341; *Księga Izajasza II–III...*, dz. cyt., s. 272n, 298n; J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, dz. cyt., s. 46, 287, 333n; *Second Isaiah*, dz. cyt., s. 171n, 191–193.

¹⁵⁷ Por. *Księga Joela...*, dz. cyt., s. 149; H. W. Wolff, *Joel and Amos...*, dz. cyt., s. 61; *Joel*, dz. cyt., s. 147–150.

¹⁵⁸ Por. *Księga Nahuma. Wstęp – przekład – komentarz*, oprac. P. Szeffler, [w:] *Księgi Proroków Mniejszych*, cz. II, dz. cyt., s. 5–76, zwłaszcza s. 50–52 (PŚST XII, 2); R. L. Smith, *Micah-Malachi*, dz. cyt., s. 71n.

¹⁵⁹ Por. *Księga Zachariasza. Wstęp – przekład – komentarz*, oprac. J. Homerski, [w:] *Księgi Proroków Mniejszych*, cz. II, dz. cyt., s. 237–459, zwłaszcza s. 360n; *Haggai*,

Bóg chce dobra człowieka, wskazuje mu drogę, jak je osiągnąć, ale jednocześnie szanuje jego wolność. Dlatego dopuszcza błędy, ciągle wzywając do nawrócenia i przez sprawiedliwe kary przypominając o potrzebie naśladowania Jego dobroci. Zapowiedzi przyszłego sądu, tak częste u proroków, to także wezwanie do przemiany życia, naśladowania stałej troski Boga o każdego człowieka przez okazywanie innym miłosierdzia.

Przykładem właściwej odpowiedzi człowieka na Boże wezwanie jest postępowanie ludzi prawych. W obszernej monografii na temat symboliki wody w Księdze Izajasza Wojciech Pikor pokazuje, że prorok nazywa Dawcą wody żywej najpierw samego Boga, ale później też przywódców narodu, a także zwykłych prawych ludzi, których dobre postępowanie można porównać do wody przynoszącej życie spieczonej ziemi¹⁶⁰. Jest to pozytywny przykład, jak można przyczynić się do moralnego odrodzenia słabego, często upadającego ludu.

5. Wezwania do naśladowania Boga w księgach poetyckich i mądrościowych

Księgi mądrościowe zawierają wiele pochwał uosobionej Mądrości jako Bożego przymiotu i daru danego ludziom. Bóg dzieli się swoim bogactwem i wzywa człowieka, by z niego korzystał. Uosobiona mądrość postępuje jak nauczyciel:

Mądrość woła na ulicach,
na placach głos swój podnosi;
nawołuje na drogach zgiełkliwych,
w bramach miejskich przemawia:
Dokąd naiwni będą kochać naiwność?
szyderycy pragnąć szyderstwa?
a niemądrzy – pogardzać poznaniem?

Zechariah 1–8, a new translation with introduction and commentary by C. J. Meyers, E. M. Meyers, Garden City (NY) 1987, s. 410–412 (AB 25B); R. L. Smith, *Micah-Malachi*, dz. cyt., s. 231.

¹⁶⁰ W. Pikor, *Soteriologiczna metafora wody w Księdze Izajasza*, Lublin 2009 (Studia Biblica Lublinensia, 4).

Powróćcie do moich upomnień,
udzielę wam ducha mojego,
nauczę was moich zaleceń (Prz 1, 20–23; por. 8, 1–36)¹⁶¹.

Mądrość wywyższa swych synów
i ma pieczę nad tymi, którzy jej szukają.
Kto ją miłuje, ten miłuje życie,
a ci, którzy dla niej rano wstaną, napelnią się weselem.
Kto ją posiędzie, odziedziczy chwałę,
a gdzie ona wejdzie, tam Pan błogosławi.
Którzy jej służą, oddają cześć Świętemu,
a miłujących ją Pan będzie miłował.
Kto jej słucha, sądzić będzie narody,
a kto do niej się przykłada, będzie trwał bezpiecznie.
Kto jej zaufa, ten ją odziedziczy
i posiadać ją będą jego potomkowie. [...]
A jeśliby zszedł na bezdroża, opuści go
i wyda go potężnej kłesce (Syr 4, 11–16. 19; por. 6, 18–37; 14, 20 – 15, 10; 19,
20–30; 21, 11–26; 22, 16–18; 24, 1–34; 51, 13–30)¹⁶².

W Księdze Przysłów uosobiona Mądrość jako obraz Boga, Jego cecha, przymiot, przygotowuje ucztę, na którą zaprasza wszystkich, a zwłaszcza ludzi prostych (Prz 9, 1–6). Jej przeciwieństwem jest uczta uosobionej Głupoty (Prz 9, 13–18)¹⁶³.

¹⁶¹ Por. *Księga Przysłów...*, dz. cyt., s. 64–66, 95–101; dz. cyt., s. 33n; H. Ringgren, *Sprüche...*, dz. cyt., s. 16n, 39–41; *Proverbs, Ecclesiastes*, dz. cyt., s. 39n, 69–73; W. McKane, *Proverbs...*, dz. cyt., s. 272–274, 342–350.

¹⁶² Por. *The Wisdom of Ben Sira*, dz. cyt., s. 170–173; *Das Buch Jesus Sirach*, dz. cyt., s. 33n.

¹⁶³ Por. *Księga Przysłów...*, dz. cyt., s. 101–104; H. Ringgren, *Sprüche...*, dz. cyt., s. 42–44; *Proverbs, Ecclesiastes*, dz. cyt., s. 75–77; W. McKane, *Proverbs...*, dz. cyt., s. 359–367; W. Popielewski, *Od sztuki życia do bojaźni Pańskiej. Pojęcie mądrości w Księdze Przysłów*, [w:] „Żyjemy dla Pana” (Rz 14, 8). *Studia ofiarowane S. Prof. Ewie J. Jezierskiej OSU*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2006, s. 319–329, zwłaszcza s. 323–325 (RSB 23). W tekstach rabinackich pojawia się, również w rodzaju żeńskim, nadnaturalna metoda komunikowania ludziom Bożej woli: *bat kol*, „córka głosu”; por. A. Cohen, *Talmud. Syntetyczny wykład na temat Talmudu i nauk rabinów dotyczących religii, etyki i prawodawstwa*, tłum. R. Gromacka, Warszawa 1999, s. 71n.

Boża Mądrość występuje również jako oblubienica, którą trzeba zdobyć:

Bóg bowiem miłuje tylko tego, kto przebywa z Mądrością. [...] Ją to pokochałem, jej od młodości szukałem, pragnąłem ją sobie wziąć za oblubienicę i stałem się miłośnikiem jej piękna (Mdr 7, 28; 8, 2)¹⁶⁴.

Porównywana jest do matki i do oblubienicy:

Kto trzyma się Prawa, posiadzie Mądrość.
Jak matka wyjdzie mu naprzeciw
i jak dziewicza małżonka go przyjmie (Syr 15, 1n)¹⁶⁵.

Natchniony autor określa jej duchowe bogactwo:

Jest bowiem w niej duch rozumny, święty,
jedyny, wieloraki, subtelny,
rączy, przenikliwy, nieskalany,
jasny, niezadający bólu, miłujący dobro, bystry,
niepowstrzymany, dobroczynny, miłujący ludzi,
mocny, niezawodny, beztroski,
wszechmogący i wszystkowidzący,
przenikający wszelkie duchy
rozumne, czyste [i] najsubtelniejsze.
Mądrość bowiem jest ruchliwsza od wszelkiego ruchu;
przez wszystko przechodzi i przenika dzięki czystości.
Jest bowiem tchnieniem mocy Bożej
i przezczystym wpływem chwały Wszechmocnego,
dlatego nic skażonego do niej nie przyłgnie.

¹⁶⁴ Zaproszenie na ucztę, do korzystania z przygotowanych potraw i napojów, jest wezwaniem do naśladowania Mądrości, czyli samego Boga, przez powoływanie się na fakt stworzenia; por. G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, dz. cyt., Warszawa 1986, s. 354. Por. *Księga Mądrości. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 159–161; *Księga Mądrości*, dz. cyt., s. 272, 275n; *The Wisdom of Solomon*, dz. cyt., s. 189, 193; M. Gilbert, *Mądrość Salomona*, t. I, dz. cyt., s. 48–51, 85n.

¹⁶⁵ Por. *The Wisdom of Ben Sira*, dz. cyt., s. 264n; *Das Buch Jesus Sirach*, dz. cyt., s. 73n.

Jest bowiem odblaskiem wieczystej światłości,
 zwierciadłem bez skazy działania Boga,
 obrazem Jego dobroci.
 Jedna jest, a wszystko może,
 pozostając sobą, wszystko odnawia,
 a przez pokolenia zstępując w dusze święte,
 kształtuje przyjaciół Bożych i proroków.
 Bóg bowiem miłuje tylko tego, kto przebywa z Mądrością.
 Bo ona piękniejsza niż słońce
 i niż wszelki gwiazdozbiór.
 Porównana ze światłością – uzyska pierwszeństwo,
 po tamtej bowiem nastaje noc,
 a Mądrości zło nie przemoże (Mdr 7, 22–30).

Mądrość jest odblaskiem wieczystej światłości, czyli samego Stwórcy¹⁶⁶.
 Człowiek sprawiedliwy ma naśladować postępowanie Boga wobec ludzi
 i całego stworzenia, Jego bezinteresowną miłość¹⁶⁷. Syracycles w formie
 negatywnej pokazuje, co nie jest miłe Bogu oraz tym, którzy chcą Go
 naśladować:

Pan nienawidzi wszystkiego, co wstrętne,
 i nie lubią tego ci, którzy się Go boją (Syr 15, 13).

Mówi również pozytywnie o odbiciu w ludziach głównego przymiotu
 Boga:

Miłosierdzie człowieka [ἔλεος ἀνθρώπου]– nad jego bliźnim,
 a miłosierdzie Pana [ἔλεος δὲ κυρίου] – nad całą ludzkością (Syr 18, 13)¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Por. *Księga Mądrości. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 155–160; *Księga Mądrości*, dz. cyt., s. 258–273; *The Wisdom of Solomon*, dz. cyt., s. 176–189; M. Gilbert, *Mądrość Salomona*, t. I, dz. cyt., s. 16, 48–51, 85n.

¹⁶⁷ Por. M. M. Gilbert, *Mądrość Salomona*, t. II, dz. cyt., s. 66–73.

¹⁶⁸ Por. *The Wisdom of Ben Sira*, dz. cyt., s. 271, 286; *Das Buch Jesus Sirach*, dz. cyt., s. 75, 84.

Świadczenie pomocy bliźnim to naśladowanie dobroci Boga względem człowieka.

Taka postawa powinna wynikać z szacunku wobec Boga, określanego w Biblii jako „bojaźń Boża”. Autor Księgi Przysłów na początku swego dzieła stwierdza:

Podstawą wiedzy jest bojaźń Pańska;
lecz głupcy odrzucają mądrość i karność (Prz 1, 7).

„Bojaźń Boża” i „bogobojność” to w Biblii określenia wskazujące na swego rodzaju syntezę religijności. Nie chodzi o niewolniczy strach, obawę przed karą, lecz o pełne czci i szacunku postępowanie człowieka świadomego, że Bóg widzi i słyszy wszystko.

Mędrzy uczą:

Zapłatą za pokorę i bojaźń Pańską
jest bogactwo, chwała i życie (Prz 22, 4)¹⁶⁹.

Bojaźń Boża – zaiste mądrością,
roztropnością zaś – unikanie zła (Hi 28, 28 – ostatnie słowa hymnu o mądrości)¹⁷⁰.

Sprawiedliwy to ten, kto boi się Boga; grzesznik nie odczuwa przed Nim lęku i doznaje klęski:

Służcie Panu z bojaźnią
i Jego stopy z drzeniem całujcie (Ps 2, 11n).

Ja zaś dzięki obfitej Twej łasce

¹⁶⁹ Por. *Księga Przysłów...*, dz. cyt., s. 61, 173; *Proverbs, Ecclesiastes*, dz. cyt., s. 36n, 128 (komentatorzy nazywają Prz 1, 7 mottem całej Księgi); H. Ringgren, *Sprüche...*, dz. cyt., s. 14, 86; W. McKane, *Proverbs...*, dz. cyt., s. 264n, 570; J. Kułaczkowski, *Znaczenie „bojaźni Jahwe” w formacji mądrościowej człowieka w ujęciu Księgi Przysłów*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 45 (2002) nr 3–4 (179–180), s. 3–19.

¹⁷⁰ Por. *Księga Hioba. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, dz. cyt., s. 184n; *Job*, dz. cyt., s. 206; *Giobbe...*, dz. cyt., s. 454; J. Lévêque, *Job et son Dieu...*, dz. cyt., vol. I, Paris 1970, s. 139; tenże, *Job et son Dieu...*, vol. II, dz. cyt., s. 606, 646–648, 652, 677; G. Ravasi, *Hiob...*, dz. cyt., s. 345n.

wejdę do Twojego domu,
upadnę przed świętym przybytkiem Twoim,
przejęty Twoją bojaźnią (Ps 5, 8).

Przejmij ich, Panie, bojaźnią;
niech wiedzą poganie, że są tylko ludźmi (Ps 9, 21).

Kto złoczyńcę uważa za godnego wzdardy,
a szanuje tych, co się boją Pana (Ps 15, 4)¹⁷¹.

Bojaźń Pańska szczerą, trwającą na wieki (Ps 19, 10).

Chwalcie Pana, wy, co się Go boicie,
ślawcie Go, całe potomstwo Jakuba;
bójcie się Go, całe potomstwo Izraela! [...]
Śluby me wypełnię wobec bojących się Jego (Ps 22, 24. 26).

Kim jest człowiek, co się boi Pana?
Takiemu On wskazuje, jaką drogę wybrać. [...]
Pan przyjaźnie obcuje z tymi, którzy się Go boją,
i powierza im swoje przymierze (Ps 25, 12. 14).

Jakże jest wielka, o Panie, Twoja dobroć,
którą zachowujesz dla tych, co się boją Ciebie (Ps 31, 20).

Niech cała ziemia boi się Pana
i niech się Go lękają wszyscy mieszkańcy świata! [...]
Oto oko Pana nad tymi, którzy się Go boją,
nad tymi, co ufają Jego łasce (Ps 33, 8. 18).

Anioł Pana zakłada obóz warowny
wokół bojących się Jego i niesie im ocalenie. [...]
Bójcie się Pana, święci Jego,
gdyż bogobojni nie doświadczają biedy. [...]

¹⁷¹ Bojaźń Boża to jedna z cech człowieka sprawiedliwego, który jest godny stanąć przed Bogiem – jak brzmi tytuł Psalmu w Biblii Tysiąclecia.

Pójdźcie, synowie, słuchajcie mnie;
nauczę was bojaźni Pańskiej (Ps 34, 8. 10. 12)¹⁷².

Nieprawość mówi do bezbożnika
w głębi jego serca;
bojaźni Boga nie ma przed jego oczyma (Ps 36, 2)¹⁷³.

Usłyszysz Bóg i poniży ich
Ten, który zasiada na tronie od początku,
bo nie ma w nich opamiętania
i nie boją się Boga (Ps 55, 20).

Postawiłeś znak dla tych, co boją się Ciebie,
by uciekali przed łukiem (Ps 60, 6).

Bo Ty, o Boże, wysłuchujesz mych ślubów
i wypełniasz życzenia tych, co się boją Twojego imienia (Ps 61, 6).

Ludzie zdjęci bojaźnią
sławią dzieło Boga
i rozważają Jego zrzędzenia (Ps 64, 10).

Wszyscy, którzy się Boga boicie,
chodźcie i słuchajcie, chcę opowiedzieć,
co uczynił On mojej duszy! (Ps 66, 16).

Niechaj nam Bóg błogosławi
i niech się Go boją
wszystkie krańce ziemi! (Ps 67, 8).

¹⁷² Odnośnie do wersu 12 – przypis w Biblii Tysiąclecia: wezwanie charakterystyczne dla nauczyciela mądrości w Izraelu; por. Prz 2, 1; 3, 1.

¹⁷³ W związku z cytowanymi wyżej wersetami Psalmów por. G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, vol. I, dz. cyt., s. 108–110, 142n, 224, 279n, 365n, 420n, 476n, 577, 604, 607, 612–622, 656n; *Psalms*, vol. I, 1–50, dz. cyt., s. 13n, 32n, 59, 84, 123n, 142, 157n, 191, 206, 218; *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 109, 116, 129, 143n, 164, 177, 188, 205, 211n, 215, 221.

Zaiste, bliskie jest Jego zbawienie dla tych, którzy się Go boją,
niech chwała Jego zamieszka w naszej ziemi (Ps 85, 10).

Nauucz mnie, Panie, Twej drogi,
bym postępował według Twojej prawdy;
skłoń moje serce ku bojaźni przed Twoim imieniem! (Ps 86, 11).

Bóg w radzie świętych przejmuje bojaźnią,
Wielki jest i straszny – ponad wszystkich wokół Niego (Ps 89, 8)¹⁷⁴.

Narody będą się bały imienia Pańskiego,
i wszyscy królowie ziemi – Twej chwały (Ps 102, 16).

Bo jak wysoko niebo wznosi się nad ziemią,
tak trwała jest Jego łaska dla tych, co się Go boją [...]
Jak się lituje ojciec nad synami,
tak Pan się lituje nad tymi, co się Go boją (Ps 103, 11. 13).

Dał pokarm tym, którzy się Go boją;
pamiętać będzie wiecznie o swoim przymierzu. [...]
Bojaźń Pańska początkiem mądrości;
wspaniała zapłata dla tych, co według niej postępują (Ps 111, 5. 10).

Szczęśliwy mąż, który się boi Pana
i wielkie upodobanie ma w Jego przykazaniach (Ps 112, 1).

Bojący się Pana pokładają ufność w Panu,
On ich pomocą i tarczą. [...]
niech błogosławi bojącym się Pana,
zarówno małym, jak i wielkim! (Ps 115, 11. 13).

Niech mówią bojący się Pana:
Jego łaska na wieki (Ps 118, 4).

¹⁷⁴ Por. G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, vol. II, dz. cyt., s. 120n, 220n, 240n, 298, 342n, 357n, 770n, 785, 844n; *Psalms*, vol. II, 51–100, dz. cyt., s. 36n, 79, 86n, 107, 124, 129, 289, 295, 313; *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 286, 297, 299, 306, 312n, 379, 381, 393.

Spełnij wobec sługi Twego swoją obietnicę,
daną bojącym się Ciebie. [...]
Jestem przyjacielem
wszystkich, którzy się boją Ciebie
i strzegą Twych postanowień. [...]
Bojący się Ciebie, widząc mnie, się cieszą,
bo pokładam ufność w Twoim słowie. [...]
Niech zwrócą się do mnie bojący się Ciebie
i ci, którzy uznają Twoje napomnienia. [...]
Drży moje ciało z bojaźni przed Tobą
i lękam się Twoich wyroków (Ps 119, 38. 63. 74. 79. 120).

Szczęśliwy, kto boi się Pana
i kto chodzi Jego drogami! [...]
Oto takie błogosławieństwo dla męża,
który boi się Pana (Ps 128, 1. 4).

Ale Ty udzielasz przebaczenia,
aby Ci służono z bojaźnią (Ps 130, 4).

Wy, co boicie się Pana, błogosławcie Pana! (Ps 135, 20).

Spełnia [Pan – przyp. T. D.] wolę tych, którzy się Go boją,
usłyszcy ich wołanie i przyjdzie im z pomocą (Ps 145, 19).

Podobają się Panu ci, którzy się Go boją,
którzy wyczekują Jego łaski (Ps 147, 11)¹⁷⁵.

Właściwą postawę religijną wyrażają sentencje:

¹⁷⁵ Por. G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, vol. III, dz. cyt., s. 45n, 71–73, 312–315, 327, 376n, 423n, 468, 472n, 475n, 487, 610–613, 643n, 723n, 927n, 954; *Psalms*, vol. III, 101–150..., dz. cyt., s. 17, 27n, 123, 125, 127, 178, 181n, 186, 227, 229, 235, 339, 347; *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 435n, 439n, 476n, 487–489, 495, 508n, 511, 530, 534, 548, 578, 583.

Bojaźń Pańska początkiem mądrości (Ps 111, 10; por. Syr 1, 14)¹⁷⁶.

Podstawą wiedzy jest bojaźń Pańska (Prz 1, 7).

Autor Księgi Przysłów przestrzega przed lekceważeniem wiedzy i bojaźni Pańskiej, zachęca do zdobywania mądrości i pokazuje, na czym polega bojaźń Boża oraz jej następstwa:

[Mądrość mówi: – przyp. T. D.] Wtedy będą mnie prosić, a nie odpowiem:
 będą mnie szukać, ale mnie nie znajdą.
 Za to, że wiedzę wzgardzili i znienawidzili bojaźń Pańską (Prz 1, 28n).

Jeśli [szukać] jej [mądrości – przyp. T. D.] poczniesz jak srebra
 i pragnąć jej będziesz jak skarbów –
 to bojaźń Pańską zrozumiesz,
 osiągniesz poznanie Boga (Prz 2, 4n).

Pana się Bój, zła unikaj (Prz 3, 7).

Bojaźń Pańska to zła nienawidzić (Prz 8, 13).

Początkiem mądrości jest bojaźń Pańska (Prz 9, 10).

Bojaźń Pańska dni pomnaża,
 skrócone są lata bezbożnych.
 Oczekiwanie prawych – to radość,
 a nadzieja bezbożnych zaginie.
 Pan jest umocnieniem postępujących nienagannie,
 a zgubą dla popełniających nieprawość.
 Sprawiedliwy nie zachwieje się nigdy,
 występni nie będą mieszkać na ziemi.
 Owocem prawych ust jest mądrość,
 język zaś przewrotnych będzie usunięty.

¹⁷⁶ Por. G. Ravasi, *Il Libro dei Salmi...*, vol. III, dz. cyt., s. 314n; *Psalms*, vol. III, 101–150..., dz. cyt., s. 125; *Księga Psalmów...*, dz. cyt., s. 476; *The Wisdom of Ben Sira*, dz. cyt., s. 143–147; *Das Buch Jesus Sirach*, dz. cyt., s. 9.

Wargi sprawiedliwego uznają to, co miłe [Bogu],
a usta bezbożnych – przewrotność (Prz 10, 27–32).

Kto chodzi w wierności, boi się Pana,
człowiek dróg przewrotnych Nim gardzi. [...]
Bojaźń Pańska jest źródłem życia,
pozwala uniknąć sideł śmierci (Prz 14, 2. 27).

Lepiej mieć mało z bojaźnią Pańską
niż z niepokojem wielkie bogactwo. [...]
Bojaźń Pańska jest karną mądrością,
pokora poprzedza szacunek (Prz 15, 16. 33).

Miłość i wierność gładzą grzechy,
[...] a bojaźń Pańska od zła odwraca (Prz 16, 6).

Bojaźń Pańska prowadzi do życia,
śpi się spokojnie, zło nie zagraża (Prz 19, 23).

Zapłatą za pokorę i bojaźń Pańską
jest bogactwo, chwała i życie (Prz 22, 4).

Niech twe serce nie zazdrości grzesznikom,
cały dzień [trwa] w bojaźni Pańskiej (Prz 23, 17).

Szczęśliwy mąż, który stale żywi bojaźń;
kto serce czyni upartym, wpadnie w nieszczęście.
Lwem ryczącym, zgłodniałym niedźwiedziem
jest bezbożny, gdy włada swym ludem (Prz 28, 14n).

Kłamliwy wdzięk i marne jest piękno:
chwalić należy niewiastę, co boi się Pana (Prz 31, 30)¹⁷⁷.

¹⁷⁷ Por. *Księga Przysłów...*, dz. cyt., s. 61, 66–69, 73, 96n, 103n, 111n, 129, 133, 137, 140n, 160, 173, 183, 211n, 238; W. McKane, *Proverbs...*, dz. cyt., s. 264n, 292n, 348, 368, 387, 423–427, 474, 486n, 498, 534, 622, 629, 670; *Proverbs, Ecclesiastes*, dz. cyt., s. 36n, 43, 76, 102n, 128, 187; H. Ringgren, *Sprüche...*, dz. cyt., s. 17–19, 21, 40, 43,

Kohelet uczy o bojaźni Pańskiej:

A Bóg tak działa, by się Go [ludzie] bali (Koh 3, 14).

Bo z wielości snów i marności mnożą się słowa.
Boga się przeto bój! (Koh 5, 6).

Kto się boi Boga,
uniknie tego wszystkiego (Koh 7, 18)¹⁷⁸.

Chociaż ja również i to poznałem,
ze szczęści się tym, którzy Boga się boją,
dlatego że się Go boją.
Nie szczęści się zaś złoczyńcy
i podobny do cienia, nie przedłuża on swych dni,
dlatego że nie ma w nim bojaźni
wobec Boga (Koh 8, 12n).

Koniec mowy. Wszystkiego tego wysłuchawszy:
Boga się bój
i przykazań Jego przestrzegaj,
bo cały w tym człowiek! (Koh 12, 13)¹⁷⁹.

48, 61, 64n, 68, 78, 86, 93, 111n, 119; J. Kułaczkowski, *Znaczenie „bojaźni Jahwe” w formacji mądrościowej człowieka w ujęciu Księgi Przysłów*, dz. cyt., s. 3–19; W. Popielewski, *Od sztuki życia do bojaźni Pańskiej...*, dz. cyt., s. 319–329.

¹⁷⁸ Wcześniej podane są następstwa nieroztropnego postępowania.

¹⁷⁹ W związku ze wszystkimi cytowanymi wersetami Księgi Koheleta por. *Księga Koheleta. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. M. Filipiak, Poznań–Warszawa 1980, s. 122n, 134, 151n, 162n, 195n (PŚST VIII, 2); A. Bonora, *Księga Koheleta*, tłum. J. Dembska, Kraków 1997, s. 71n, 99n, 129, 146, 188 (Rozumieć Stary Testament. Komentarz Duchowy); *Ecclesiastes, a new translation with introduction and commentary* by C. L. Seow, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1997, s. 166n, 175 (AB 18C); G. Ravasi, *Kohelet. Najbardziej oryginalna i „skandaliczna” księga Starego Testamentu*, tłum. J. Skrzypnik, Kraków 2003, s. 130n, 171, 213, 230n, 313n (Zgłębiać Biblię).

Wiele o bojaźni Bożej pisze również Syracycles, przekazując naukę podobną do tej zawartej w Księdze Przysłów:

Bojaźń Pańska – to chwała i chluba,
wesele i korona radosnego uniesienia.
Bojaźń Pańska cieszy serce,
daje wesele, radość i długie życie. [...]
Pełnią mądrości jest bojaźń Pana. [...]
Koroną mądrości – bojaźń Pańska, która sprawia,
że kwitnie pokój i czerstwe zdrowie. [...]
Korzeniem mądrości jest bojaźń Pańska,
a jej gałęziami długie życie. [...]
Albowiem mądrość i wychowanie to bojaźń Pana,
a w wierności i łagodności ma On upodobanie.
Nie odwracaj się od bojaźni Pana
i nie przystępuj do Niego z sercem chwiejnym! [...]
Nie wywyższaj siebie, abyś nie upadł
i nie sprowadził hańby na swoją duszę.
Pan odkryje wszystkie twe tajemnice
i pośród zgromadzenia cię poniży,
dlatego że nie doszedłeś do bojaźni Pańskiej,
a serce twe pełne jest zdrady (Syr 1, 11–13. 16. 18. 20. 27n. 30).

Którzy boicie się Pana, oczekujcie Jego zmiłowania,
nie zbaczajcie z drogi, abyście nie upadli.
Którzy boicie się Pana, zawierzcie Mu,
a nie przepadnie wasza zapłata.
Którzy boicie się Pana, spodziewajcie się dobra,
wiecznego wesela i zmiłowania!
Popatrzcie na dawne pokolenia i zobaczcie:
kto zaufał Panu, a został zawstydzony?

Albo kto trwał w bojaźni Pańskiej, a został opuszczony?
 Albo kto wzywał Go, a On nim wzgardził? [...]
 Którzy się Pana boją, od Jego słów się nie odwrócą,
 a miłujący Go dróg Jego będą przestrzegali.
 Którzy się Pana boją, będą szukać Jego upodobania,
 a miłujący Go w Prawie znajdą nasycenie.
 Którzy się Pana boją, przygotują swe serca,
 a przed obliczem Jego unią swe dusze (Syr 2, 7–10. 15–17).

Wierny przyjaciel jest lekarstwem życia;
 znajdują go bogobojni.
 Bogobojny dobrze pokieruje swoją przyjaźnią,
 bo jaki jest on, taki i jego przyjaciel (Syr 6, 16n).

Bój się Pana i oddawaj cześć kapłanowi (Syr 7, 31).

Mężowie sprawiedliwi niech będą twoimi współbiesiadnikami,
 a w bojaźni Pańskiej niech będzie twoja radość! (Syr 9, 16).

Jakie pokolenie jest godne czci? Bojący się Pana. [...]
 Jakie pokolenie jest godne pogardy? Przekraczający przykazania.
 Wśród braci godzien czci jest ich zwierchnik,
 a w oczach Pana – ci, którzy się Go boją. [...]
 Czy to bogaty, czy godzien sławy, czy biedny –
 chlubą ich bojaźń Pańska.
 Nie jest słuszną rzeczą odmawiać czci ubogiemu, ale mądrymu,
 i nie godzi się szanować człowieka grzesznego.
 Zwierchnik, sędzia, władca są poważani,
 ale żaden z nich nie jest większy od tego, który się boi Pana (Syr 10, 19n. 22–24).

Dar Pana jest zapewniony bogobojnym,
 a Jego woła zawsze się ziści. [...]
 Błogosławieństwo Pana nagrodą bogobojnych
 i prędko On sprawi, że zakwitnie Jego błogosławieństwo (Syr 11, 17. 22).

Czyń dobrze bogobojnemu, a otrzymasz nagrodę,
 jeśli nie od niego, to od Najwyższego. [...]

Dawaj bogobojnemu,
ale nie wspomagaj grzesznika (Syr 12, 2. 4).

Ten, który Pana się boi, będzie tak czynił,
a kto trzyma się Prawa, posiadzie mądrość [...]
Pan nienawidzi wszystkiego, co wstrętne,
i nie lubią tego ci, którzy się Go boją. [...]
Oczy Jego patrzą na tych, co się Go boją –
on sam poznaje każdy czyn człowieka (Syr 15, 1. 13. 19).

I chociażby [synowie – przyp. T. D.] byli liczni, nie chełp się nimi,
jeśli bojaźni Pańskiej nie mają (Syr 16, 2).

Nie ucieknie grzesznik z rzeczą skradzioną
ani cierpliwość bogobojnego nie dozna zawodu (Syr 16, 13).

Cała mądrość – to bojaźń Pańska,
a w całej mądrości jest wypełnianie czynem Prawa. [...]
Lepszy mniej zdolny, ale bogobojny,
niż bardzo mądry, co przekracza Prawo (Syr 19, 20. 24)¹⁸⁰.

Kto nienawidzi upomnienia, idzie śladem grzesznika,
ale kto Pana się boi, w sercu się nawróci. [...]
Kto zachowuje Prawo, opanowuje swe myślenie,
uwieńczeniem zaś bojaźni Pańskiej jest mądrość (Syr 21, 6. 11).

Bywa taki sposób mówienia, który do śmierci można przyrównać,
oby nie znaleziono go w dziedzictwie Jakuba!
To wszystko dalekie jest od bogobojnych,
niech się nie pograżają w nieprawościach! (Syr 23, 12).

A następne pokolenie pozna,

¹⁸⁰ Por. *The Wisdom of Ben Sira*, dz. cyt., s. 142–147, 151n, 189, 207, 219n, 224n, 230n, 239n, 246n, 264, 271–274, 299; *Das Buch Jesus Sirach*, dz. cyt., s. 9–11, 21n, 40, 50, 55, 75, 88; J. Turkiel, *Bojaźń Boża w Syr 1–2*, „Studia Koszalińsko-Kołobrzeszkie” 6 (2001), s. 163–173.

że nie ma nic lepszego nad bojaźń Pana
i nic słodsze­go nad wypełnianie Jego przykazań (Syr 23, 27).

Jakże wielki jest ten, kto znalazł mądrość,
ale nikt nie jest większy od tego, kto się boi Pana.
Bojaźń Pańska wszystko przewyższa,
kto ją posiadał, do kogo będzie przyrównany? (Syr 25, 10n).

Dobra żona – to dobra część dziedzictwa,
przypadnie w udziale tym, którzy się boją Pana (Syr 26, 3).

Jeśli się ktoś bojaźni Pańskiej pilnie nie uchwyci,
wnet jego dom stanie się ruiną (Syr 27, 3).

Mowa bogobojnego jest zawsze mądrością,
głupi zaś zmienia się jak księżyc. [...]
W sidła dali się schwytać zadowoleni z upadku bogobojnych,
i zżera ich boleść jeszcze przed śmiercią (Syr 27, 11. 29).

Nie opanuje on [zły język – przyp. T. D.] bogobojnych
i nie będą się palili w jego płomieniu (Syr 28, 22).

Kto się boi Pana, przyjmie pouczenie,
a którzy od wczesnego rana Go szukają, znajdą [Jego] łaskę. [...]
Ci, którzy się boją Pana, znajdą sprawiedliwość,
a ich słuszne działanie zabłyśnie jak światło (Syr 32, 14. 16).

Nie spadnie zło na bojącego się Pana,
ale nawet w doświadczeniu będzie wybawiony. [...]
Jak obok zła – dobro,
a obok śmierci – życie,
tak obok bogobojnego – grzesznik (Syr 33, 1. 14).

Duch bojących się Pana żyć będzie,
albowiem ich nadzieja jest w Tym, który ich zbawia.
Kto się boi Pana, niczego lękać się nie będzie
ani obawiać, albowiem On sam jest jego nadzieją.

Szczęśliwa dusza tego, który się boi Pana.
Kogoż się on trzyma i któż jest jego podporą?
Oczy Pana nad tymi, którzy Go miłują –
tarcza potężna i silne oparcie,
ochrona przed gorącym wichrem i osłona przed żarem południa,
zabezpieczenie przed potknięciem się i pomoc w upadku.
Podnosi On duszę i oświeca oczy,
daje zdrowie, życie i błogosławieństwo (Syr 34, 13–17).

Zmiłuj się nad nami, Władco, Boże wszechrzeczy, i spojrzij,
ześlij bojaźń przed Tobą na wszystkie narody (Syr 36, 1).

Rzeczy pierwszej potrzeby dla życia człowieka to:
woda, ogień, żelazo i sól,
mąka pszenna, mleko i miód,
krew winogron, oliwa i odzienie:
wszystko to służy bogobojnym ku dobremu,
grzesznikom zaś obróci się na nieszczęście (Syr 39, 26n).

Bogactwo i siła podnoszą na duchu,
a bardziej niż jedno i drugie – bojaźń Pańska.
Przy bojaźni Pańskiej nie ma niedostatku,
a żyjąc w niej, nie trzeba szukać pomocy.
Bojaźń Pańska jest jak raj błogosławieństwa,
a lepiej go osłania niż wszelka sława (Syr 40, 26n).

Pan bowiem uczynił wszystko,
a bogobojnym dał mądrość (Syr 43, 33)¹⁸¹.

Podsumowaniem zawartej w omówionych księgach nauki o postępowaniu ludzi poszukujących Mądrości jako Bożego daru i w ten sposób upodabniających się do Niego może być tekst z Księgi Mądrości o sposobie Bożych rządów nad światem i wynikającym z nich wezwaniu skierowanym do ludzi:

¹⁸¹ Por. *The Wisdom of Ben Sira*, dz. cyt., s. 312n, 323, 326, 342, 349, 355–357, 363, 366, 397–401, 409n, 420n, 460, 472n, 496; *Das Buch Jesus Sirach*, dz. cyt., s. 103, 137, 142n, 148, 164.

Nie ma bowiem oprócz Ciebie boga, co ma pieczę nad wszystkim,
 abyś miał dowodzić, że nie osądziłeś niesprawiedliwie. [...]
 Ty jesteś sprawiedliwy i rządzisz wszystkim sprawiedliwie;
 skazać kogoś, kto nie zasłużył na karę,
 uważasz za niezgodne z Twoją potęgą.
 Twoja bowiem moc jest podstawą Twojej sprawiedliwości,
 wszechwładza Twa sprawia, że wszystko oszczędzasz.
 Moc Twą przejawiasz wobec tych, co nie wierzą w pełnię Twojej potęgi,
 i karzesz zuchwalstwo tych, co ją znają.
 Potęgą władasz, a sądzisz łagodnie
 i rządzisz nami z wielką oględnością,
 bo do Ciebie należy moc, gdy zechcesz.
 Nauczyłeś lud swój tym postępowaniem,
 że sprawiedliwy powinien miłować ludzi.
 I wlałeś synom swym wielką nadzieję,
 że po występkach dajesz nawrócenie (Mdr 12, 13. 15–19).

Sposób Bożego działania wynika z Jego wszechmocy, sprawiedliwości, dobroci i miłosierdzia. Zobowiązuje również ludzi do naśladowania Go w postępowaniu wobec podobnych sobie, a także całego stworzenia. Ostatnie zdanie, pełne optymizmu, mówi o możliwości nawrócenia błądzących, zapowiada wezwanie Chrystusa, by nikogo nie sądzić (por. Mt 7, 1n; Łk 6, 37n; J 8, 15), ale by starać się pomóc mu właściwie ocenić swe postępowanie i zmienić to, co nie podoba się Bogu i krzywdzi ludzi¹⁸².

Przytoczone teksty o bojaźni Bożej, w której streszcza się ludzka mądrość (zwłaszcza praktyczna), i skutkach tej bojaźni pokazują, jak powinien postępować człowiek dążący do mądrości. Pochodzi ona od Boga, jest Jego darem, ma służyć ludziom, by ich do Niego doprowadzić¹⁸³. Dążenie do osiągnięcia mądrości, praktyka Bożej bojaźni to naśladowanie Boga, który jest najwyższą Mądrością. On sam nikogo się nie boi, ale całe stworzenie powinno Go czcić i naśladować Jego pełne miłości postępowanie wobec wszystkiego, co stworzył jako dobre i piękne.

¹⁸² Por. *Księga Mądrości. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, dz. cyt., s. 196–198; *Księga Mądrości*, dz. cyt., s. 345–352; *The Wisdom of Solomon*, dz. cyt., s. 242–244; M. Gilbert, *Mądrość Salomona*, t. I, dz. cyt., s. 16n, 143n, 164n.

¹⁸³ Por. H. Langkammer, *Teologia Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 390.

NOWY TESTAMENT

1. Chrześcijanin jako nowy człowiek

Dokonane przez Chrystusa odkupienie człowieka to w istocie nowe stworzenie, obdarzenie ludzi nową godnością, wyzwolenie ich z następstw pierwszego upadku. W Starym Testamencie godność człowieka wynikała ze stworzenia go na obraz i podobieństwo Boże. W Nowym ci, którzy wierzą w Chrystusa i przyjmują Jego łaskę, stają się Jego braćmi, ludźmi Chrystusowymi. To właśnie oznacza tytuł „chrześcijanie” (Χριστιανοί; por. Dz 11, 26)¹. Nową podstawą godności człowieka jest zbawcze dzieło Chrystusa, Wcielonego Syna Bożego, równego we wszystkim Ojcu, który stał się do nas podobny we wszystkim z wyjątkiem grzechu (por. Hbr 4, 15), żeby umożliwić nam udział w swoim zwycięstwie nad grzechem i śmiercią. Dzięki Chrystusowi przez chrzest człowiek staje się nowym stworzeniem:

Jeżeli więc ktoś [pozostaje] w Chrystusie, jest nowym stworzeniem [καὴν κτίσις]. To, co dawne, minęło, a oto wszystko stało się nowe [καὶνὰ] (2 Kor 5, 17)².

¹ Por. *Dzieje Apostolskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. E. Dąbrowski, Poznań 1961, s. 324 (Pismo Święte Nowego Testamentu [dalej: PŚNT], V); L. T. Johnson, *The Acts of the Apostles*, Collegeville (MN) 1992, s. 204n (Sacra Pagina Series [dalej: SPS], 5); G. Schneider, *Kommentar zu Kap. 9, 1–28, 31*, II. Teil, Freiburg–Basel–Wien 1982, s. 92 (Herders Theologischer Kommentar zum Neuen Testament [dalej: HTKNT], V, 2); *The Acts of the Apostles*, introduction, translation and notes by J. Munck, Garden City (NY) 1967, s. 106 (AB 31).

² Por. C. K. Barrett, *The Second Epistle to the Corinthians. A commentary*, New York–Evanston–San Francisco–London 1973, s. 195–202 (Harper’s New Testament Commentaries); *Listy do Koryntian. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. E. Dąbrowski, Poznań 1965, s. 433–436 (PŚNT, VII); K. Prümm, *Diakonia Pneumatos. Der Zweite Korintherbrief als Zugang zur apostolischen Botschaft*, Bd. I, Rom–Freiburg–Wien 1967, s. 371–375; *II Corinthians*, translated with introduction, notes, and commentary by V. P. Furnish, Garden City (NY) 1985, s. 361–364, 371–383 (AB 32A); A. Jankowski, *Biblijna teologia przymierza*, Kraków 1997, s. 138n.

Bo ani obrzezanie nic nie znaczy, ani nieobrzezanie, tylko nowe stworzenie [καινή κτίσις] (Ga 6, 15)³.

W Nowym Testamencie słowo καινός wskazuje na coś całkiem nowego, innego, przekraczającego dotychczasowy poziom, nadzwyczajnego, odnoszącego się do czasów ostatecznych. Καινός to „nowy”, „odnowiony”, ten, który nie może już ulec unicestwieniu, czyli rzeczywistość w stosunku do świata zupełnie odmienna, cudowna, eschatologiczna, tak jak stan, który wprowadza; to zasadnicza jakościowa, niezmienna nowość życia nadprzyrodzonego „nowego stworzenia”. Inny, bliskoznaczny termin, νέος, ma znaczenie bardziej powszednie, wskazuje na coś nowego w sensie świeżego, młodego, np. w Kol 3, 10 na ludzką naturę odrodzoną (odnowioną) przez chrzest⁴.

Ochrzczony staje się nowym człowiekiem. Czytamy w Liście do Efezjan:

pozbawił On mocy Prawo przykazań, wyrażone w zarządzeniach,
aby z dwóch [rodzajów ludzi] stworzyć w sobie jednego nowego człowieka [καινὸν ἄνθρωπον] (Ef 2, 15).

³ Por. *List do Galatów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. E. Szymanek, Poznań–Warszawa 1978, s. 117 (PŚNT VI, 2); F. Mussner, *Der Galaterbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977³, s. 414n (HTKNT IX); F. J. Matera, *Galatians*, Collegeville (MN) 1992, s. 226, 231n (SPS 9); A. Viard, *Saint Paul Épitre aux Galates*, Paris 1964, s. 125 (Sources Bibliques); W. Misztal, *Duchowość chrześcijan w świetle Listów Pawłowych. Związki z Bogiem*, Kraków 2010, s. 240n (Myśl Teologiczna, 64); A. Jankowski, *Christianorum «Nova creatura» quo modo ad propriae nationis cultum humanitatemque referatur*, [w:] *Fede e cultura alla luce della Bibbia. Atti della Sessione plenaria 1979 della Pontificia Commissione Biblica*, Torino 1981, s. 203–216, zwłaszcza s. 209; R. Pindel, *W obronie prawdy Ewangelii. Analiza literacko-retoryczna Ga 1, 11 – 2, 21*, Kraków 2001, s. 140. Jest to odpowiednik: „Nie ma już Żyda ani poganina” z Ga 3, 28.

⁴ Por. J. Behm, καινός, καινότης, ἀνακαινίζω, ἀνακαινώω, ἀνακαινώσις, ἐγκαίνίζω, [w:] ThWNT III, s. 450–456, zwłaszcza s. 450–453; tenże, νέος, ἀνανεός, [w:] ThWNT IV, s. 899–904, zwłaszcza s. 899–903; R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich hasel, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 1995, s. 310n, 408n; *Listy więzienne Świętego Pawła. Do Filipian – Do Kolosan – Do Filemona – Do Efezjan. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. A. Jankowski, Poznań 1962, s. 248, 407, 458 (PŚNT VIII).

Słyszeliście przecież o Nim i zostaliście pouczeni w Nim, zgodnie z prawdą, jaka jest w Jezusie, że – co się tyczy poprzedniego sposobu życia – trzeba porzucić dawnego człowieka [τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον], który ulega zepsuciu na skutek zwodniczych żądz, odnawiać się duchem w waszym myśleniu i przyoblec się w człowieka nowego [τὸν καινὸν ἄνθρωπον], stworzonego na obraz Boga, w sprawiedliwości i prawdziwej świętości (Ef 4, 21–24)⁵.

W Liście do Kolosan podobnie podkreślona jest różnica między dawnym i obecnym stanem oraz jedność odnowionych ludzi:

Nie okłamujcie się nawzajem, boście zwlekli z siebie dawnego człowieka [τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον] z jego uczynkami, a przyoblekli nowego [τὸν νέον], który wciąż się odnawia ku głębszemu poznaniu [Boga], na obraz Tego, który go stworzył. A tu już nie ma Greka ani Żyda, obrzezania ani nieobrzezania, barbarzyńcy, Scyty, niewolnika, wolnego, lecz wszystkim we wszystkich [jest] Chrystus (Kol 3, 9–11)⁶.

⁵ Por. *Listy więzienne Świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 405–407, 455–459; A. Jankowski, *Christianorum «Nova creatura» quo modo ad propriae nationis cultum humanitatemque referatur*, dz. cyt., s. 210; J. Gnilka, *Der Epheserbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977², s. 141–143, 227–233 (HTKNT X, 2); *Ephesians 1–3*, introduction, translation and commentary on chapters 1–3 by M. Barth, Garden City (NY) 1974, s. 264n, 308–311 (AB 34); *Ephesians 4–6*, translation and commentary on chapters 4–6 by M. Barth, Garden City (NY) 1974, s. 504–511 (AB 34A); R. Mazur, *La retorica della Lettera agli Efesini*, Milano–Jerusalem 2010, s. 120n, 231–241; D. Adamczyk, *Stworzenie – Opatrzność – ewolucja. Przyczynek do dialogu nauki i wiary*, Szczecin 2009, s. 127n.

⁶ Por. *Listy więzienne Świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 283–287; *List do Filemona. List do Kolosan*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz B. Adamczewski, Częstochowa 2006, s. 310–315 (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament [dalej: NKB.NT], XII); J. Gnilka, *Der Kolosserbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1980, s. 185–192 (HTKNT X, 1); D. Adamczyk, *Biblijny traktat o grzechu*, Szczecin 2012, s. 670; *Colossians*, a new translation with introduction and commentary by M. Barth, H. Blanke, transl. A. B. Beck, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1994, s. 408–417 (AB 34B); P. T. O'Brien, *Colossians. Philemon*, Milton Keynes 1987, s. 188–194 (WBC 44); J. K. Pytel, *Człowiek obrazem Boga w Nowym Testamencie*, ComP 2 (1982) nr 2 (8), s. 21n.

Chrystus jest „pierworodnym między wielu braćmi” (por. Rz 8, 29), a Jego wierni tworzą Kościół „pierworodnych, którzy są zapisani w niebiosach” (Hbr 12, 23)⁷.

Jako ludzie odkupieni uczestniczymy w godności Chrystusa, nowego człowieka – nowego Adama. W Liście do Rzymian św. Paweł rozwija analogię między Adamem, który zapoczątkował stan osłabienia po pierwszym upadku, i Chrystusem, który przez swoją ofiarę przywrócił jedność ludzi z Bogiem, zapoczątkował nowy porządek oparty na Bożej łasce. Człowiek przyjmuje ją przez wiarę i chrzest:

A przecież śmierć rozpanoszyła się od Adama do Mojżesza nawet nad tymi, którzy nie zgrzeszyli przestępstwem na wzór Adama. On to jest typem Tego, który miał przyjść. Ale nie tak samo ma się rzecz z przestępstwem, jak z darem łaski. Jeżeli bowiem przestępstwo jednego sprowadziło na wszystkich śmierć, to o ileż obficie spłynęła na nich wszystkich łaska i dar Boży, łaskawie udzielony przez jednego Człowieka, Jezusa Chrystusa. I nie tak samo ma się rzecz z tym darem, jak ze [skutkiem grzechu spowodowanym przez] jednego grzeszącego. Gdy bowiem jeden tylko grzech przynosi wyrok potępiający, to łaska przynosi usprawiedliwienie ze wszystkich grzechów. Jeżeli

⁷ Por. *List do Rzymian. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. K. Romaniuk, Poznań–Warszawa 1978, s. 186 (PŚNT VI, 1); H. Schlier, *Der Römerbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977, s. 270–275 (HTKNT VI); B. Byrne, *Romans*, Collegeville (MN) 1996, s. 272n (SPS 6); C. K. Barrett, *The Epistle to the Romans*, London 1975 (Black’s New Testament Commentaries), s. 169n; *Romans*, a new translation with introduction and commentary by J. A. Fitzmyer, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993, s. 524n (AB 33); R. Baulès, *L’Évangile puissance de Dieu. Commentaire de l’épître aux Romains*, Paris 1968, s. 210–219 (Lectio Divina [dalej: LD], 53); *To the Hebrews*, translation, comment and conclusions by G. W. Buchanan, Garden City (NY) 1983^{2/7}, s. 223 (AB 36); *List do Hebrajczyków. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – eskursy*, oprac. S. Łach, Poznań 1959, s. 283n (PŚNT X); F. F. Bruce, *The Epistle to the Hebrews, the English text with introduction, exposition and notes*, Grand Rapids (MI) 1978, s. 376–378 (New International Commentary on the New Testament); P. Ellingworth, *The Epistle to the Hebrews. Commentary on the Greek text*, Grand Rapids (MI) 1993, s. 676–681 (New International Greek Testament Commentary); H. W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews. A commentary on the Epistle to the Hebrews*, ed. H. Koester, Philadelphia 1989, s. 375n (Hermeneia); R. Bogacz, *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, Kraków 2006, s. 627 (List do Hebrajczyków, 2); T. Jelonek, „Zgromadzenie pierworodnych zapisanych w niebiosach” (Hbr 12, 23a). *Przyczynek do eklezjologii Nowego Testamentu*, „Analecta Cracoviensia” [dalej: AnCrac] 10 (1978), s. 68–85.

bowiem przez przestępstwo jednego śmierć zakrólowała z powodu jego jednego, to o ileż bardziej ci, którzy otrzymują obfitość łaski i daru sprawiedliwości, królować będą w życiu z powodu Jednego – Jezusa Chrystusa. A zatem, jak przestępstwo jednego sprowadziło na wszystkich ludzi wyrok potępiający, tak czyn sprawiedliwy Jednego sprowadza na wszystkich ludzi usprawiedliwienie dające życie. Albowiem jak przez nieposłuszeństwo jednego człowieka wszyscy stali się grzesznikami, tak przez posłuszeństwo Jednego wszyscy staną się sprawiedliwymi (Rz 5, 14–18).

Jeżeli bowiem przez śmierć, podobną do Jego śmierci, zostaliśmy [z Nim złączeni w jedno], to tak samo będziemy z Nim złączeni w jedno przez podobne zmartwychwstanie. To wiedźcie, że dla zniszczenia ciała grzesznego dawny nasz człowiek [ὁ παλαιὸς ἡμῶν ἄνθρωπος] został z Nim współukrzyżowany po to, byśmy już dłużej nie byli w niewoli grzechu. Kto bowiem umarł, został wyzwolony z grzechu (Rz 6, 5–7).

Albowiem wszyscy ci, których prowadzi Duch Boży, są synami Bożymi. Nie otrzymaliście przecież ducha niewoli, by się znów pogрузić w bojaźni, ale otrzymaliście ducha przybrania za synów [πνεῦμα υἱοθεσίας], w którym możemy wołać: Abba, Ojcze! Sam Duch wspiera swym świadectwem naszego ducha, że jesteśmy dziećmi Bożymi. Jeżeli zaś jesteśmy dziećmi [τέκνα], to i dziedzicami [κληρονόμοι]: dziedzicami Boga, a współdziedzicami Chrystusa [συγκληρονόμοι δὲ Χριστοῦ]; skoro wspólnie z Nim cierpimy, to po to, by wspólnie mieć udział w chwale. Sądzę bowiem, że cierpień terażniejszych nie można stawiać na równi z chwałą, która ma się w nas objawić. Bo stworzenie z upragnieniem oczekuje objawienia się synów Bożych (Rz 8, 14–19).

Współuczestnictwo w łasce Chrystusa to udział w nowym stworzeniu⁸.

⁸ Por. *List do Rzymian...*, dz. cyt., s. 139–141, 145–147, 169–177; H. Schlier, *Der Römerbrief*, dz. cyt., s. 165–189, 195–199, 251–260; B. Byrne, *Romans*, dz. cyt., s. 178–180, 184n, 191n, 196n, 248–260; C. K. Barrett, *The Epistle to the Romans*, dz. cyt., s. 112–117, 123–125, 162–165; *Romans*, dz. cyt., s. 406–410, 417–421, 429–432, 435–437, 497–507; R. Baulès, *L'Évangile puissance de Dieu...*, dz. cyt., s. 168–177, 182–184, 210–219; R. Zdziarstek, *Christianologia św. Pawła*, t. 1, *Aspekt ontyczny*, Kraków 1989 (Christianologia Nowego Testamentu, 1); tenże, *Przybrane synostwo Boże chrześcijan – efektem stwórczej funkcji Ducha Świętego (Rz 8, 14)*, „Studia Sandomierskie” 15 (2008) z. 2–3, s. 195–213; D. Adamczyk, *Stworzenie – Opatrzność – ewolucja...*, dz. cyt., s. 127n; W. Misztal, *Odnowienie i udzielenie pełni życia w Świętym Duchu Ojca i Chrystusa. Studium na podstawie listów św. Pawła Apostoła*, Kraków 2002, s. 218, 221n; tenże, *Przez Chrystusa, ku Chrystusowi, z Chrystusem spod panowania grzechu i śmierci do pełni*

Analogia między Adamem i Chrystusem i powszechnymi skutkami ich czynów występuje również w Pierwszym Liście do Koryntian w związku z wyjaśnieniem prawdy o zmartwychwstaniu:

I jak w Adamie wszyscy umierają, tak też w Chrystusie wszyscy będą ożywieni, [...] zasiewa się ciało zmysłowe – powstaje ciało duchowe. Jeżeli jest ciało zmysłowe, jest też ciało duchowe. Tak też jest napisane: **Stał się pierwszy człowiek, Adam, duszą żyjącą, a ostatni Adam duchem ożywiający.** Nie było jednak wpiery tego, co duchowe, ale to, co ziemskie; duchowe było potem. Pierwszy człowiek z ziemi – ziemski, Drugi Człowiek – z nieba. Jaki ów ziemski, tacy i ziemscy; jaki Ten niebieski, tacy i niebiescy. A jak nosiliśmy obraz ziemskiego [χούκοῦ] [człowieka], tak też nosić będziemy obraz [Człowieka] niebieskiego [ἐπουρανίου] (1 Kor 15, 22. 44–49).

Zmartwychwstali otrzymają przemienione, duchowe ciało (σῶμα πνευματικόν – 1 Kor 15, 44) na wzór chwalebego ciała Zmartwychwstałego Chrystusa⁹.

Właściwości „ciała duchowego” omówione są we fragmentach Ewangelii o ukazywaniu się zmartwychwstałego, uwielbionego Chrystusa. Był On wolny od ograniczeń związanych z materialnym charakterem ciała: szybko przenosił się z miejsca na miejsce i przenikał przez materialne

życia. *Duchowość biblijna*, Kraków 2007, s. 177n, 180–182; J. Stępień, *Teologia świętego Pawła. Człowiek i Kościół w zbawczym planie Boga*, Warszawa 1979, s. 131–137; Z. Kiernikowski, *Posługiwanie ojcostwu Boga. Konferencje wygłoszone podczas rekolekcji Księży Biskupów. Częstochowa 22–25 listopada 1999*, Warszawa 2001, s. 199–206; W. Rakocy, *Czy radykalizm Ewangelii pozbawia radości życia chrześcijanina?*, [w:] *O bogactwach Kościoła*, red. M. Chojnacki, J. Morawa, A. A. Napiórkowski, Kraków 2014, s. 285–297, zwłaszcza s. 293n.

⁹ Por. C. K. Barrett, *The First Epistle to the Corinthians*, London 1973², s. 351–353, 372–378 (Black's New Testament Commentaries); *Pierwszy List do Koryntian*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz M. Rosik, [Częstochowa 2009], s. 486n, 497–500 (NKB. NT VII); *Listy do Koryntian...*, dz. cyt., s. 277, 283–285; *I Corinthians*, introduction with a study of the life of Paul, notes and commentary by W. F. Orr, J. A. Walther, Garden City (NY) 1976, s. 328, 332, 343–349 (AB 32); J. Gnilka, *Paweł z Tarsu. Apostoł i świadek*, tłum. W. Szymona, Kraków 2001, s. 279n; A. Jankowski, *Eschatologia Nowego Testamentu*, Kraków 2007, s. 96–104 (Myśl Teologiczna, 54); A. Jankowski, *Proces doczesnego upodobniania się wiernych do Chrystusa według św. Pawła*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 10 (1997), s. 131–140, zwłaszcza s. 134 oraz mój artykuł, *Biblijna rzeczywistość ciała po zmartwychwstaniu*, AnCrac 16 (1984), s. 395–407, zwłaszcza s. 401–403.

przeszkody. W Ewangelii św. Jana dwa razy czytamy, że Jezus wszedł do pomieszczenia, w którym przebywali uczniowie, choć drzwi były zamknięte (por. J 20, 19: „z obawy przed Żydami” oraz J 20, 26: „przyszedł, choć drzwi były zamknięte”). Jezus w uwielbionym Ciele mógł przechodzić przez zamknięte drzwi lub nawet ściany budynku. Mógł także pojawiać się i znikać w różnych, odległych od siebie miejscach: „zniknął im [tj. uczniom – przyp. T. D.] z oczu” (Łk 24, 31); „rozstał się z nimi i został uniesiony do nieba” (Łk 24, 51); „uniósł się w ich obecności w górę i obłok zabrał Go im sprzed oczu” (Dz 1, 9); „Po rozmowie z nimi Pan Jezus został wzięty do nieba i zasiadł po prawicy Boga” (Mk 16, 19). Te skrótowe wypowiedzi wyrażają uwielbienie Chrystusa i udział Jego człowieczeństwa w Boskiej władzy nad całym stworzeniem.

To są właściwości „niebieskiego człowieka” – Zmartwychwstałego Chrystusa oraz uczestników Jego zmartwychwstania. Już w ziemskim życiu niektórzy święci posiadali pewne dary właściwe ciału zmartwychwstałemu, jeżeli było to potrzebne w związku z ich misją dla dobra Ludu Bożego. W Dziejach Apostolskich można przeczytać o przenoszeniu z miejsca na miejsce jednego z Siedmiu, Filipa. Po ochrzczeniu dworzanina etiopskiego „Duch Pański porwał Filipa i dworzanin już więcej go nie widział. [...] A Filip znalazł się w Azocie i głosił Ewangelię” (Dz 8, 39n)¹⁰. Jest to zapowiedź przemiany, jaka w pełni dokona się w nas na końcu czasów.

Życie ludzi po zmartwychwstaniu, a wcześniej istnienie dusz odkupionych w niebie, jest podobne do bytowania aniołów. Jezus, odpowiadając na podany przez saduceuszów kwestionujących zmartwychwstanie przykład kobiety, która na mocy prawa lewiratu była kolejno żoną siedmiu umierających bezpotomnie braci, i na pytanie, którego żoną będzie po zmartwychwstaniu, powiedział: „Czyż nie dlatego jesteście w błędzie, że nie rozumiecie Pisma ani mocy Bożej? Gdy bowiem powstaną z martwych, nie będą się ani żenić, ani za mąż wychodzić, ale będą jak aniołowie [ὡς ἄγγελοι] w niebie” (Mk 12, 24n par.). Określenie „jak aniołowie” oznacza, że nie będzie trzeba przekazywać życia kolejnym pokoleniom, zatem i współ-

¹⁰ Por. *Dzieje Apostolskie...*, dz. cyt., s. 298; L. T. Johnson, *The Acts of the Apostles*, dz. cyt., s. 157, 160; G. Schneider, *Die Apostelgeschichte*, 1. Teil, *Einleitung. Kommentar zu Kap. 1, 1 – 8, 40*, Freiburg–Basel–Wien 1980, s. 508 (HTKNT V, 1); *The Acts of the Apostles*, dz. cyt., s. 79.

życie małżeńskie nie będzie już potrzebne. Odkupieni ludzie będą razem z aniołami chwaliли Boga i uczestniczyli w Jego radości¹¹.

Jedność ludzi odkupionych i aniołów wyraża w Apokalipsie określenie „współsluga” (σύνδουλός σου), które anioł-tłumacz stosuje do siebie i wizjonera:

jestem twoim współslugą
i braci twoich, co mają świadectwo Jezusa. [...]

bo jestem współslugą twoim
i braci twoich, proroków,
i tych, którzy strzegą słów tej księgi (Ap 19, 10; 22, 9)¹².

Zarówno ludzie, jak i aniołowie są zależni do Boga, są Jego sługami, dlatego nie należy oddawać aniołom czci należnej tylko Panu. Podobnie jak w Apokalipsie anioł kieruje do wizjonera chcącego oddać mu pokłon słowa: „Bacz, abyś tego nie czynił. [...] Bogu samemu złóż pokłon” (Ap 19, 10; por. Ap 22, 8n), tak też przestrożę przed oddawaniem przesadnej czci aniołom, zgodnie z przyzwyczajeniami judaistycznymi albo pogańskimi,

¹¹ Por. *Ewangelia według św. Marka. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. H. Langkammer, Poznań–Warszawa 1977, s. 279n (PŚNT III, 2); R. Pesch, *Das Markusevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, Freiburg–Basel–Wien 1977, s. 232n (HTKNT II, 2); *Mark*, a new translation with introduction and commentary by C. S. Mann, Garden City (NY) 1986, s. 475n (AB 27); *Ewangelia według św. Mateusza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. J. Homerski, Poznań–Warszawa 1979, s. 298 (PŚNT III, 1); *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 14–28*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz A. Paciorek, [Częstochowa 2008], s. 369 (NKB.NT I, 2); J. Gnilk, *Das Matthäusevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 14, 1 – 28, 20 und Einleitungsfragen*, Freiburg–Basel–Wien 1988, s. 254 (HTKNT I, 2). Później enkratycy uważali, że nie ma już miejsca na płciowość, skłaniali małżonków do rozejścia się, jednak nie zostało to przyjęte przez oficjalny Kościół. Por. J. Daniélou, *Teologia judeochrześcijańska. Historia doktryn chrześcijańskich przed soborem nicejskim*, tłum. S. Basista, Kraków 2002, s. 107–109 (Myśl Teologiczna, 39).

¹² Por. *Apokalipsa św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. A. Jankowski, Poznań 1959, s. 259, 286 (PŚNT XII); W. J. Harrington, *Revelation*, Collegeville (MN) 1993, s. 187, 189, 222, 224 (SPS 16); *Apokalipsa świętego Jana. Objawienie, a nie tajemnica*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz M. Wojciechowski, [Częstochowa 2012], s. 350, 395 (NKB.NT XX); *Revelation*, introduction, translation and commentary by J. M. Ford, Garden City (NY) 1975, s. 312 (AB 38) oraz mój artykuł: *Aniołowie opiekunami Kościoła w Apokalipsie*, RBL 37 (1984) nr 4, s. 305–313, zwłaszcza s. 312.

podaje List do Kolosan: „Niechaj was nikt nie pozbawia prawa do nagrody, [sam będąc] zamiłowany w unізianiu siebie i w przesadnym kulcie aniołów, zgłębiając to, co ujrzał” (Kol 2, 18)¹³.

Z nowym stanem ludzi ochrzczonych, włączonych w zbawcze dzieło Chrystusa, łączy się godność Bożego dziecięctwa. Święty Paweł pisze o tym w cytowanym już fragmencie Listu do Rzymian (Rz 8, 15) oraz w Liście do Galatów:

Wszyscy bowiem przez wiarę jesteście synami Bożymi – w Chrystusie Jezusie. Bo wy wszyscy, którzy zostaliście ochrzczeni w Chrystusie, przyoblekliście się w Chrystusa. Nie ma już Żyda ani poganina, nie ma już niewolnika ani człowieka wolnego, nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy bowiem jesteście kimś jednym w Chrystusie Jezusie. Jeżeli zaś należycie do Chrystusa, to jesteście też potomstwem Abrahama, dziedzicami zgodnie z obietnicą (Ga 3, 26–29).

Gdy jednak nadeszła pełnia czasu, zesłał Bóg Syna swego, zrodzonego z niewiasty, zrodzonego pod Prawem, aby wykupił tych, którzy podlegali Prawu, byśmy mogli otrzymać przybrane synostwo [υιοθεσίαν]. Na dowód tego, że jesteście synami, Bóg zesłał do serc naszych Ducha Syna swego, który woła: Abba, Ojcze! A zatem nie jesteś już niewolnikiem, lecz synem. Jeżeli zaś synem, to i dziedzicem z woli Bożej (Ga 4, 4–7)¹⁴.

Podobnie uczy św. Jan:

Umilowani, obecnie jesteście dziećmi [τέκνα] Bożymi,
ale jeszcze się nie ujawniło,
czym będziemy.
Wiemy, że gdy się objawi,
będziemy do Niego podobni [ὅμοιοι],
bo ujrzymy Go takim, jakim jest.

¹³ Por. *Listy więzienne Świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 275n; *List do Filemona. List do Kolosan*, dz. cyt., s. 280–283; J. Gnilka, *Der Kolosserbrief*, dz. cyt., s. 148–151; *Colossians*, dz. cyt., s. 342–349; P. T. O’Brien, *Colossians, Philemon*, dz. cyt., s. 141–146.

¹⁴ Por. *List do Galatów...*, dz. cyt., s. 81–86, 89–95, 124–132; F. Mussner, *Der Galaterbrief*, dz. cyt., s. 260–266, 268–277; A. Viard, *Saint Paul Épître aux Galates*, dz. cyt., s. 82–84, 88–91; F. J. Matera, *Galatians*, dz. cyt., s. 141–147, 150n, 153–158 oraz mój artykuł: *Przybrane synostwo Boże według św. Pawła*, „Polonia Sacra” 3 (21) 1999 nr 5 (49), s. 65–75; R. Zdzisławski, *Chryścianologia św. Pawła*, dz. cyt., s. 232–248.

Każdy zaś, kto pokłada w Nim tę nadzieję,
uświęca się, podobnie jak On jest święty (1 J 3, 2n).

Głosi on przemianę, która już się dokonała, ale swą pełnię osiągnie dopiero w przyszłości – wówczas jawnie ukaże się nasze podobieństwo do Boga, którego dziećmi już jesteśmy¹⁵.

Kresem nowego życia człowieka odkupionego jest uczestnictwo w Boskiej naturze. Poucza o tym Drugi List św. Piotra:

Tak samo Boska Jego moc udzieliła nam tego wszystkiego, co się odnosi do życia i pobożności, przez poznanie Tego, który powołał nas swoją chwałą i doskonałością. Przez nie zostały nam udzielone drogocenne i największe obietnice, abyście się dzięki nim stali uczestnikami Boskiej natury [θείας κοινωνοὶ φύσεως], skoro wyrwaliście się z zepsucia [wywołanego] na świecie żądzą. Dlatego też właśnie dołożywszy całej pilności, dodajcie do wiary waszej cnotę, do cnoty poznanie, do poznania powściągliwość, do powściągliwości cierpliwość, do cierpliwości pobożność, do pobożności przyjaźń braterską, do przyjaźni braterskiej zaś miłość. Gdy bowiem będziecie je mieli, i to w obfitości, nie pozostawią was one beczynnymi ani bezowocnymi w poznawaniu Pana naszego Jezusa Chrystusa. Komu bowiem ich brak, jest ślepy – będąc krótkowidzem, zapomniał o oczyszczeniu z dawnych swoich grzechów. Dlatego bardziej jeszcze, bracia, starajcie się umocnić wasze powołanie i wybór! To bowiem czyniąc, nie upadniecie nigdy. W ten sposób szeroko stanie przed wami otworem wejście do wiecznego królestwa Pana naszego i Zbawcy, Jezusa Chrystusa (2 P 1, 2–11)¹⁶.

¹⁵ Por. R. Schnackenburg, *Die Johannesbriefe*, Freiburg–Basel–Wien 1965³, s. 169–183 (HTKNT XIII, 3); *Listy katolickie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. F. Gryglewicz, Poznań 1959, s. 387–389 (PŚNT XI); *The Epistles of John*, a new translation with introduction and commentary by R. E. Brown, Garden City (NY) 1983, 392–398, 422–427 (AB 30); G. Strecker, *The Johannine Letters. A commentary on 1, 2 and 3 John*, ed. H. W. Attridge, trans. L. M. Maloney, Minneapolis 1996, s. 88–92 (Hermeneia); J. Chmiel, *Lumière et charité d'après La Première Épître de Saint Jean*, Rome 1971, s. 113n, 123, 163n, 198, 233n (Studia Ecclesiastica, 10; Biblica, 2; Dissertationes, 9).

¹⁶ Ważny jest zwłaszcza wers 4: „abyście się dzięki nim stali uczestnikami Boskiej natury”. Por. K. H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1961, s. 186–193 (HTKNT XIII, 2); *Listy katolickie...*, dz. cyt., s. 286–291; *2 Peter, Jude*, a new translation with introduction and commentary by J. H. Neyrey, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993, s. 150–162 (AB 37C); C. Spicq, *Les Épitres de Saint Pierre*, Paris 1966, s. 208–216 (Sources Bibliques); *The Epistles of James, Peter and Jude*,

Na określenie przemienionego człowieczeństwa w teologii patrystycznej i wschodniej używa się terminu „przebóstwienie”¹⁷. Coraz częściej pojawia się on również w naszych, należących do nurtu łacińskiego, teologicznych opracowaniach¹⁸. Gdy łączymy myśli wyrażane przez różne tradycje, ważne jest, by właściwie rozumieć stosowane przez nie słownictwo. Mówiąc o bliskości Boga i odkupionego człowieka, któremu Bóg pozwala uczestniczyć w swej wspaniałości, trzeba równocześnie pamiętać o dystansie, zasadniczej różnicy między Jego Boskim bytem a naszą skończoną naturą. We współczesnej synkretycznej cywilizacji wschodni termin często bywa rozumiany w sposób panteistyczny, bliski dawnym i współczesnym nurtom gnostyckim. Przekaziciel wiary powinien dostrzegać możliwe trudności, zwracać uwagę na niebezpieczeństwa, wieloznaczność czy możliwość złego rozumienia, niemożliwego do połączenia z całością katolickiego przekazu prawd wiary¹⁹.

Z daru Bożego dziecięctwa wynikają moralne zobowiązania:

Nie sprężajcie się z niewierzącymi do jednego jarzma. Cóż bowiem ma wspólnego sprawiedliwość z niesprawiedliwością? Albo cóż ma wspólnego światło z ciemnością?

introduction, translation and notes by B. Reicke, Garden City (NY) 1980^{2/9}, s. 152–154 (AB 37); R. J. Bauckham, *Jude, 2 Peter*, Milton Keynes 1986, s. 172–193 (WBC 50).

¹⁷ Por. A. Eckmann, *Przebóstwienie człowieka w pismach wczesnochrześcijańskich*, Lublin 2003 (Źródła i Monografie. Towarzystwo Naukowe KUL, 249); Y. Congar, *Człowiek i przebóstwienie w teologii prawosławnej*, tłum. L. G. [L. Grygiel] i St. G. [S. Grygiel], „Znak” 20 (1968) nr 7–8 (169–170), s. 841–865; Ch. Schönborn, *Przebóstwienie, życie i śmierć*, tłum. W. Szymona, Poznań 2001; K. Gryz, *Antropologia przebóstwienia. Obraz człowieka w teologii prawosławnej*, Kraków 2009; Z. Kijas, *Przebóstwienie człowieka i świata*, Kraków 1999; W. Hryniewicz, *Teologia prawosławna o przebóstwieniu człowieka*, [w:] W. Granat, *Ku człowiekowi i Bogu w Chrystusie. Zarys dogmatyki katolickiej*, t. I, Lublin 1972, s. 406–412; tenże, *Hermeneutyczne znaczenie idei bogoczwieczności w świetle antropologii prawosławnej*, „Studia Theologica Varsaviensia” [dalej: STV] 12 (1974) z. 1, s. 263–272; R. E. Rogowski, *Theosis. Człowiek powołany do przebóstwienia*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 1 (1995), s. 59–71; P. Evdokimov, *Pravoslavie*, tłum. J. Klinger, Warszawa 2003³, s. 83.

¹⁸ Ta terminologia używana jest m.in. także w polskim przekładzie książki kard. J. Ratzingera *Duch liturgii*, tłum. E. Pieciul, Poznań 2002, np. na s. 28 w związku z omawianiem wizji Teilharda de Chardin inspirowanej Listami do Efezjan i Kolosan.

¹⁹ Precyzyjnie określa to R. J. Woźniak w swej rozprawie habilitacyjnej *Różnica i tajemnica. Objawienie jako teologiczne źródło ludzkiej sobości*, Poznań 2012, s. 299–361, zwłaszcza s. 336–351.

Albo jakież jest współuczestnictwo Chrystusa z Beliarem lub wierzącego z niewiernym? Co wreszcie łączy świątynię Boga z bożkami? Bo my jesteśmy świątynią Boga żywego – według tego, co mówi Bóg:

Zamieszkać z nimi i będę chodził wśród nich,
i będę ich Bogiem, a oni będą moim ludem.
Przeto wyjdźcie spośród nich
i odłączcie się od nich, mówi Pan,
i nie tykajcie tego, co nieczyste,
a Ja was przyjmę
i będę wam Ojcem,
a wy będziecie moimi synami i córkami –
mówi Pan wszechmogący (2 Kor 6, 14–18).

Cytat łączy w sobie różne teksty Starego Testamentu (przypis w Biblii Tysiąclecia podaje: Kpł 26, 11n; Ez 37, 27; Iz 52, 11; Jr 51, 45; Ez 20, 41; 2 Sm 7, 14; Jr 31, 9; Iz 43, 6). Apostoł pokazuje przez to wypełnienie proctwa Izajasza o Bożym dziecięctwie Izraelitów, których On wyprowadzi z niewoli, i ich rozproszeniu po swojej ziemi:

Przywiedź moich synów z daleka
i córki moje z krańców ziemi (Iz 43, 6).

Podobnie pozostałe teksty mówią o Bożym dziecięctwie, przede wszystkim o synostwie Bożym Izraela albo o wybraniu całego narodu i odłączeniu go od innych. Teraz odnosi się to do nowego Bożego Izraela – Kościoła i wszystkich jego członków. Nowa godność chrześcijan, mężczyzn i kobiet, synów i córek Boga, zobowiązuje ich do godnego postępowania, szczególnie do porzucenia dawnych pogańskich przyzwyczajień²⁰.

Omawiając ten cytat, zwracamy uwagę przede wszystkim na Boże dziecięctwo; ważny jest tu jednak także motyw świątyni, którą jest ciało czy cała natura ochrzczonego człowieka. Również dzięki tym słowom można dostrzec w nowym stanie ochrzczonych naśladowanie Chrystusa czy też wprowadzenie ich do udziału w Jego godności. Nie ma tekstów

²⁰ Por. C. K. Barrett, *The Second Epistle to the Corinthians...*, dz. cyt., s. 195–202; *Listy do Koryntian...*, dz. cyt., s. 433–436; K. Prümm, *Diakonia Pneumatos...*, dz. cyt., s. 371–375; *II Corinthians*, dz. cyt., s. 361–364, 371–383.

pokazujących wprost takie zestawienia, ale można je zauważyć, porównując wypowiedź Chrystusa po wyrzuceniu przekupniów ze świątyni z Ewangelii św. Jana: „Zburzcie tę świątynię, a Ja w trzy dni wzniosę ją na nowo. Powiedzieli do Niego Żydzi: Czterdzieści sześć lat budowano tę świątynię, a Ty ją wzniesiesz w przeciągu trzech dni? On zaś mówił o świątyni swego ciała” (J 2, 19–21)²¹ z wieloma podobnymi wypowiedziami, głoszącymi, że jesteśmy świątynią Boga (1 Kor 3, 16n; Ef 2, 21; 1 P 2, 5) czy Ducha Świętego (1 Kor 6, 19). Również tego tematu dotyczą słowa o mieszkaniu Boga w człowieku (por. np. J 14, 23; Rz 8, 9–11; 1 Kor 3, 16; Ef 2, 22; 3, 17). Nie będziemy rozwijać tej kwestii, ale zwracamy uwagę na stosowane określenia pokazujące upodobnienie do Chrystusa tych, którzy przez wiarę i chrzest włączają się w Jego zbawcze dzieło²².

2. Chrystus wzywa do naśladowania Ojca

W Ewangelii Chrystus kilkakrotnie wzywa swoich uczniów do naśladowania Ojca, który jest w niebie. W Kazaniu do Górze mówi:

Styszeliście, że powiedziano: **Będziesz miłował swego bliźniego**, a nieprzyjaciela swego będziesz nienawidził. A Ja wam powiadam: Miłujcie waszych nieprzyjaciół i módlcie się za tych, którzy was prześladują, abyście się stali synami Ojca waszego [πατρός ὑμῶν], który jest w niebie; ponieważ On sprawia, że słońce Jego wschodzi

²¹ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 1. Teil, *Einleitung und Kommentar zu Kap. 1–4*, Freiburg–Basel–Wien 1979⁴, s. 363–367 (HTKNT IV, 1); *Ewangelia według św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. L. Stachowiak, Poznań–Warszawa 1975, s. 165–167 (PŚNT IV); H. van den Bussche, *Jean. Commentaire de l'Évangile spirituel*, [Bruges] 1967, s. 157–159; *The Gospel according to John I–XII*, introduction, translation and notes by R. E. Brown, Garden City (NY) 1966, s. 115n, 119–125 (AB 29); *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 1–12*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz S. Mędała, [Częstochowa] 2010, s. 393–396 (NKB.NT IV, 1); J. Moloney, *The Gospel of John*, Collegeville (MN) 1998, s. 78–83 (SPS 4); G. R. Beasley-Murray, *John*, Waco (TX) 1987, s. 40–43 (WBC 36).

²² Syntetyczne ujęcie ciała chrześcijanina jako świątyni przedstawiła s. Boguchwała Kuras w artykule *Czy nie wiecie, że jesteście świątynią?*, [w:] *Agnus et Sponsa. Prace ofiarowane o. prof. Augustynowi Jankowskiemu OSB*, red. T. M. Dąbek, T. Jelonek, Kraków 1993, s. 159–167 (Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie. Wydział Teologiczny. Studia, 2).

nad złymi i nad dobrymi, i On zsyła deszcz na sprawiedliwych i niesprawiedliwych. Jeśli bowiem miłujecie tych, którzy was miłują, cóż za nagrodę mieć będziecie? Czyż i celnicy tego nie czynią? I jeśli pozdrawiacie tylko swych braci, cóż szczególnego czynicie? Czyż i poganie tego nie czynią? Bądźcie więc wy doskonali [τέλειοι], jak doskonały [τέλειός ἐστιν] jest Ojciec wasz niebieski (Mt 5, 43–48).

Naśladowanie ma polegać na miłowaniu nieprzyjaciół. Wszyscy ludzie są dziećmi Boga. On troszczy się o nich i nie odmawia nikomu podstawowych środków, możliwości korzystania z bogactwa przyrody, którą tutaj symbolizują słońce i deszcz niezbędne do życia. Ojciec jest nazwany „waszym Ojcem”²³.

Równoległy tekst w Ewangelii św. Łukasza, w Kazaniu na Równinie, zwraca uwagę na miłosierdzie: „Bądźcie miłosierni [οἰκτίρμονες],

²³ Wśród bogatej literatury na temat Kazania na Górze, podanej np. w: *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz A. Paciorek, [Częstochowa 2005], s. 187 (NKB.NT I, 1) i potem przy omawianiu jego poszczególnych części, najobszerniejszym chyba opracowaniem w języku polskim jest studium J. Łacha *Konstytucja Królestwa Bożego (Mt 5–7; Łk 6, 20–49)*, [w:] *Ksiądz Rektor Jan Łach – kapłan i biblista. Księga pamiątkowa z okazji 75 rocznicy urodzin i 50 rocznicy święceń kapłańskich*, red. R. Bartnicki, Warszawa 2004, s. 69–435; a wśród obcojęzycznych H. D. Betz, *The Sermon on the Mount. A commentary on the Sermon on the Mount including the Sermon on the Plain (Matthew 5: 3–7: 27 and Luke 6: 20–49)*, ed. A. Y. Collins, Minneapolis 1995, s. 189–198 (Hermeneia). W związku z antytezami por. H. Ordon, „Powiedziano przodkom... a ja wam powiadam” (*Mt 5, 21–48*). *Antytezy Kazania na górze*, „Roczniki Teologiczne” [dalej: RT] 51 (2004) z. 1, s. 79–92; R. Zawadzki, *Antytezy Kazania na Górze (Mt 5, 21–48) we współczesnej egzegezie*, „Collectanea Theologica” [dalej: CT] 67 (1998) nr 1, s. 23–68; J. Łach, *Konstytucja Królestwa Bożego...*, dz. cyt., s. 185–253; M. Borda, *Kazanie na Górze (Mt 5–7) proklamacją Prawa Nowego Ludu Bożego*, [w:] „Bądźcie miłosierni, jak Ojciec wasz jest miłosierny” (*Łk 6, 36*), red. T. M. Dąbek, Kraków 2002, s. 45–74, zwłaszcza s. 63–74; R. Schnackenburg, *Nauka moralna Nowego Testamentu*, dz. cyt., s. 52–75. W odniesieniu do Mt 5, 43–48 por. *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, dz. cyt., s. 247–255; *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 141–143; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, Freiburg–Basel–Wien 1986, s. 187–199 (HTKNT I, 1); *Matthew*, introduction, translation and notes by W. F. Albright, C. S. Mann, Garden City (NY) 1978, s. 71n (AB 26); L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. I, *General introduction. Commentary 1: 7–7: 21*, Bombay 1982, s. 378–384; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, Collegeville (MN) 1991, s. 89n, 92 (SPS 1); H. D. Betz, *The Sermon on the Mount...*, dz. cyt., s. 296–328; J. Łach, *Konstytucja Królestwa Bożego...*, dz. cyt., s. 238–253.

jak Ojciec wasz jest miłosierny [καθὼς [καὶ] ὁ πατήρ ὑμῶν οἰκτίρμων ἐστίν]” (Łk 6, 36).

W Mateuszowym Kazaniu na Górze wezwanie do naśladowania doskonałości Ojca bezpośrednio odnosi się do nakazu miłości wobec nieprzyjaciół. U św. Łukasza jest ono poprzedzone podobnym pouczeniem: „Wy natomiast miłujcie waszych nieprzyjaciół, czyńcie dobrze i pożyczajcie, niczego się za to nie spodziewając. A wasza nagroda będzie wielka i będziecie synami Najwyższego; ponieważ On jest dobry dla niewdzięcznych i złych” (Łk 6, 35). Po nim następują wezwanie do powściągliwości w sądzeniu i wezwanie do hojności: „Nie sądzcie, a nie będziecie sądzeni; nie potępiajcie, a nie będziecie potępieni; odpuszczajcie, a będzie wam odpuszczone. Dawajcie, a będzie wam dane; miarę dobrą, ubitą, utrzesioną i wypełnioną ponad brzegi wsypią w zanadra wasze. Odmierzam wam bowiem taką miarą, jaką wy mierzycie” (Łk 6, 37n). Z zestawienia obydwu równoległych tekstów wynika, że doskonałość Ojca to miłosierdzie. Trzeba ją naśladować, praktykując życzliwość, okazując miłość, zwłaszcza nieprzyjaciółom, ludziom złym i niewdzięcznym, pozdrawiając ich oraz udzielając pomocy i pożyczek²⁴.

U św. Mateusza zaraz po wezwaniu do naśladowania doskonałości Ojca zawarta jest przestroga przed szukaniem ludzkiego uznania i pouczenie, jak dyskretnie dawać jałmużnę:

²⁴ Por. *Ewangelia według św. Łukasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. F. Gryglewicz, Poznań–Warszawa 1974, s. 160n (PŚNT III, 3); L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, Collegeville (MN) 1991, s. 109, 113–116 (SPS 3); *The Gospel according to Luke I–IX*, introduction, translation and notes by J. A. Fitzmyer, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1981, s. 640n (AB 28); *Ewangelia według świętego Łukasza. Rozdziały 1–11*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz F. Mickiewicz, [Częstochowa 2011], s. 351–358 (NKB.NT III, 1); H. D. Betz, *The Sermon on the Mount...*, dz. cyt., s. 604–619; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke. Introduction and commentary*, Bombay 1984, s. 169–172; J. Nolland, *Luke 1–9: 20*, Dallas (TX) 1989, s. 299–304 (WBC 35 A); H. Schürmann, *Das Lukasevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–9, 50*, Freiburg–Basel–Wien 1969, s. 354–365 (HTKNT III, 1); T. Matura, *La radicalisme évangélique. Aux sources de la vie chrétienne*, Paris 1978, s. 124, 127n (LD 97); M. Wojciechowski, *Etyka Biblii*, Kraków 2009, s. 35n; I. S. Ledwoń, *Jezus – Bóg, jakiego nie ma w żadnej religii*, [w:] *O bogactwach Kościoła*, dz. cyt., s. 147–176, zwłaszcza s. 162; A. A. Napiórkowski, *Miłosierdzie Boga. Jana Pawła II teocentryczna i antropocentryczna wizja dziejów zbawienia*, [w:] A. A. Napiórkowski, P. Warchoł, *Czy św. Faustyna i św. Jan Paweł II zostaną doktorami Kościoła? Polscy święci apostołami Bożego miłosierdzia*, Niepokalanów 2014, s. 81–96, zwłaszcza s. 90.

Strzeżcie się, żebyście uczynków pobożnych nie wykonywali przed ludźmi po to, aby was widzieli; inaczej bowiem nie będziecie mieli nagrody u Ojca waszego, który jest w niebie. Kiedy więc dajesz jałmużnę, nie trąb przed sobą, jak obłudnicy czynią w synagogach i na ulicach, aby ich ludzie chwalili. Zaprawdę, powiadam wam: ci otrzymali już swoją nagrodę. Kiedy zaś ty dajesz jałmużnę, niech nie wie lewa twoja ręka, co czyni prawa, aby twoja jałmużna pozostała w ukryciu. A Ojciec twój, który widzi w ukryciu [ὁ βλέπων ἐν τῷ κρυπτῷ], odda tobie (Mt 6, 1–4).

Obok wezwania do pomocy potrzebującym ważne jest także wezwanie do naśladowania Ojca, który widzi w ukryciu i działa dyskretnie: trzeba zarówno brać za wzór dobroć, miłosierdzie Ojca, jak i pamiętać, że On widzi wszystko, także sprawy najbardziej ukryte, i ceni dyskrecję; poszukiwanie ludzkiego uznania, popularne dziś „nagłaśnianie” swych czynów, powoduje natomiast, że w Jego oczach tracą one na wartości.

Podobne wezwanie do dyskrecji wiąże się z modlitwą. Święty Mateusz zamieszcza przekaz Modlitwy Pańskiej w środkowej części Kazania na górze, po wypowiedzi Jezusa, w której przeciwstawia się On szukaniu uznania u ludzi za wykonywanie praktyk religijnych oraz wypowiedaniu wielu słów podczas modlitwy:

Gdy się modlicie, nie bądźcie jak obłudnicy [ὑποκριταί]. Oni to lubią w synagogach i na rogach ulic wystawać i modlić się, żeby się ludziom pokazać. Zaprawdę, powiadam wam: otrzymali już swoją nagrodę. Ty zaś, gdy chcesz się modlić, wejdź do swej izdebki, zamknij drzwi i módl się do Ojca twego, który jest w ukryciu [τῷ ἐν τῷ κρυπτῷ]. A Ojciec twój, który widzi w ukryciu [ὁ βλέπων ἐν τῷ κρυπτῷ], odda tobie. Modląc się, nie bądźcie gadatliwi jak poganie. Oni myślą, że przez wzgląd na swe wielomówstwo [ἐν τῇ πολλολογίᾳ] będą wysłuchani. Nie bądźcie podobni do nich! Albowiem wie Ojciec wasz, czego wam potrzeba, zanim jeszcze Go poprosicie (Mt 6, 5–8)²⁵.

²⁵ Por. *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, dz. cyt., s. 257–267; *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 143–145; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, dz. cyt., s. 200–211; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. I, *General introduction. Commentary 1:7–7:21*, dz. cyt., s. 384–390; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 94–97; H. D. Betz, *The Sermon on the Mount...*, dz. cyt., s. 351–369; J. Łach, *Konstytucja Królestwa Bożego...*, dz. cyt., s. 272–280; P. Kasiłowski, „*Bądźcie doskonali jak doskonały jest Ojciec wasz Niebieski*” (Mt 5, 48). *Naśladowanie Ojca w Ewangelii Mateusza*, [w:] *Ty, Panie, jesteś naszym Ojcem* (Iz 64, 7). *Biblia o Bogu Ojcu*, red. F. Mickiewicz, J. Warze-

Dążenie do ostentacji, wzbudzania podziwu innych ludzi, a także wielomówstwo nie odpowiadają dojrzałej religijności, zwłaszcza uczniów Jezusa. Mistrz przypomina wszechwiedzę i miłość Boga. Nazywa Go Ojcem. W modlitwie, której uczy, poleca zwracać się do Pana jako do Ojca. Modlitwa Jego uczniów powinna być dyskretna. Mają oni szukać warunków sprzyjających wewnętrznemu skupieniu, stworzyć odpowiednią atmosferę. Pogańskiej religii towarzyszyły różnorodne bogate obrzędy. Modlitwy, jakie w nich stosowano, mogły również zawierać głębokie treści. Natchnieni autorzy Pisma Świętego niekiedy adaptowali znane wówczas formuły do modlitw religii objawionej: Psalmi czasem wykorzystują motywy albo formy literackie religijnych pieśni pogańskich²⁶. Święty Paweł podczas mowy na Areopagu w Atenach odniósł do Jedyne Boga zwrot z hymnu Kleantesa do Zeusa, występujący też w poemacie Aratosa z Soloi w Cylicji: „W Nim bowiem żyjemy, poruszamy się i jesteśmy, jak to powiedzieli niektórzy z waszych poetów: Jesteśmy bowiem z Jego rodu” (Dz 17, 28)²⁷. Dawne teksty świadczą o wycuciu związku bytów nadprzyrodzonych z ludźmi, bliskości Boga i zależności wobec Niego. Odpowiada to modlitwie Psalmisty wyrażonej w Psalmie 139.

cha, Warszawa 1999, s. 187–204, zwłaszcza s. 192–197 (RSB 5). Autor zwraca uwagę na przeciwieństwo dążenia do dyskrecji, ukrycia się i postawy ostentacji, dążenia do pokazywania się ludziom. Według Wj 17, 6 Bóg walczy z Amalekitami ukrytą ręką (LXX – ἐν χειρὶ κρυφαίᾳ). Z kolei szukający ludzkiego uznania faryzeusz często jest określany jako obłudnik, hipokryta (gr. ὑποκριτής – Mt 6, 2. 5. 16; 7, 5. 7; 22, 18; 23, 13–15; 24, 51; Mk 7, 6; Łk 6, 42; 12, 56; 13, 15).

²⁶ Por. E. Ehrlich, *Stan badań nad Ps 29*, RBL 27 (1974), s. 198–204; też, *Określenia Boga w I Księdze Psalmów*, RBL 30 (1977), s. 37–54, zwłaszcza s. 40n, 43, 51; H. Witczyk, *Psalmi dialog z Bogiem*, Katowice 1995, s. 15, 27–29, 44n, 78n, 113n, 119n, 123 (AL 19); G. Odasso, *Biblia i religie. Biblijne perspektywy teologii religii*, tłum. S. Obirek, Kraków 2005, s. 103n (Myśl Teologiczna, 52).

²⁷ Por. *Dzieje Apostolskie...*, dz. cyt., s. 380; L. T. Johnson, *The Acts of the Apostles*, dz. cyt. s. 316n; G. Schneider, *Die Apostelgeschichte*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 9, 1–28, 31*, Freiburg–Basel–Wien 1982, s. 241n (HTKNT V, 2); *The Acts of the Apostles*, dz. cyt. s. 171; J. Dupont, *Nouvelles études sur les Actes des Apôtres*, Paris 1984, s. 395n (LD 118); A. Jankowski, *Kerygmat w Kościele apostołskim. Nowotestamentowa teologia głoszenia słowa Bożego*, Częstochowa 1989, s. 82–84. Święty Paweł stosował podczas mów w Atenach także znane w kulturze greckiej środki retoryczne – por. S. Szymik, „Widzę, że jesteście bardzo religijni” (Dz 17, 22). *Captatio benevolentiae jako środek retoryczny*, [w:] *Ex Oriente Lux. Księga Pamiątkowa dla Księdza Profesora Antoniego Troniny w 65. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2010, s. 509–519.

W Kazaniu na Górze Pan Jezus wzywa do dyskrecji również przy okazji postu: „Ty zaś, gdy pościsz, namaść sobie głowę i obmyj twarz, aby nie ludziom pokazać, że pościsz, ale Ojcu twemu, który jest w ukryciu [τῶ ἐν τῶ κρυφαίῳ]. A Ojciec twój, który widzi w ukryciu [ὁ βλέπων ἐν τῶ κρυφαίῳ], odda tobie” (Mt 6, 17n). Te same określenia Ojca – „jest” i „widzi w ukryciu” – zastosowano w wersetach 4, 6 i 18²⁸.

W Modlitwie Pańskiej bardzo ważna jest prośba o przebaczenie win. Warunkiem jego otrzymania jest gotowość przebaczenia ludziom, którzy zawinili wobec modlącego się ucznia Jezusa. Jej sformułowanie i uzasadnienie w Kazaniu na Górze wyrażają słowa: „i przebacz nam nasze winy, tak jak i my przebaczymy tym, którzy przeciw nam zawinili; [...] Jeśli bowiem przebaczycie ludziom ich przewinienia, i wam przebaczy Ojciec wasz niebieski. Lecz jeśli nie przebaczycie ludziom, Ojciec wasz nie przebaczy wam także waszych przewinień” (Mt 6, 12.14n)²⁹.

U św. Łukasza jest to stwierdzenie stałej postawy przebaczenia: „i przebacz nam nasze grzechy, bo i my przebaczymy każdemu, kto przeciw nam zawini [ἀφίομεν παντὶ ὀφείλοντι ἡμῖν]” (Łk 11, 4). Użycie czasu terażniejszego wskazuje na stałą praktykę i gotowość przebaczenia, które obejmuje wszystkich – każdego, który zawinił wobec modlącego się³⁰.

²⁸ Por. *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, dz. cyt., s. 258n, 262, 281n; *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 144n, 151; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, dz. cyt., s. 205n, 209, 235n; *Matthew*, dz. cyt., s. 78; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 94–99; H. D. Betz, *The Sermon on the Mount...*, dz. cyt., s. 360–363, 421n; J. Łach, *Konstytucja Królestwa Bożego...*, dz. cyt., s. 342n; K. Kiejza, *Zadania uczniów Jezusa w świetle Kazania na górze (Mt 5–7)*, [w:] *Miłość wytrwa do końca. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Stanisława Pisarka w 50. rocznicę święceń kapłańskich i 75. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2004, s. 176–190, zwłaszcza s. 188n.

²⁹ Por. *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, dz. cyt., s. 274n, 279n; *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 149n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, dz. cyt., s. 224–226, 233n; *Matthew*, dz. cyt., s. 76; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. I, *General introduction. Commentary 1: 7 – 7: 21*, dz. cyt., s. 405–407, 416n; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 223; H. D. Betz, *The Sermon on the Mount...*, dz. cyt., s. 400–404, 415–417; J. Łach, *Konstytucja Królestwa Bożego...*, dz. cyt., s. 287–289.

³⁰ Por. *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 222; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 178–180; *The Gospel according to Luke X–XXIV*, introduction, translation and notes by J. A. Fitzmyer, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1985,

W innym kontekście to wezwanie przekazuje św. Marek: „A kiedy stajecie do modlitwy, przebaccie, jeśli macie coś przeciw komuś, aby także Ojciec wasz, który jest w niebie, przebaczył wam wykroczenia wasze” (Mk 11, 25). Słowa te Pan Jezus wypowiedział po wyjaśnieniu znaczenia uschnięcia drzewa figowego i wezwaniu do modlitwy opartej na silnej wierze. Tu, w formie pozytywnej, przebaczenie ludziom jest warunkiem otrzymania przebaczenia od Ojca określonego tak, jak w pierwszych słowach Modlitwy Pańskiej przytoczonych przez św. Mateusza³¹.

Przykład postawy człowieka, któremu darowano niewyobrażalnie wielki dług, a on sam potem nie był gotów darować niewielkiej sumy, pokazuje przekazana w Ewangelii św. Mateusza Jezusowa przypowieść (Mt 18, 23–35). Kończą ją słowa: „Wtedy pan jego wezwawszy go, rzekł mu: Sługo niegodziwy! Darowałem ci cały ten dług, ponieważ mnie prosiłeś. Czyż więc i ty nie powinieneś być ulitować się nad swoim współsługą, jak ja ulitowałem się nad tobą? I uniósłszy się gniewem, pan jego kazał wydać go katom, dopóki mu nie odda całego długu. Podobnie uczyni wam Ojciec mój niebieski, jeżeli każdy z was nie przebaczy z serca swemu bratu” (Mt 18, 32–35). Mistrz wyraźnie mówi, że pan z przypowieści jest obrazem Ojca niebieskiego (w tym miejscu nazywa Go swoim Ojcem), który, wymierzając ostateczną sprawiedliwość, postąpi z ludźmi tak, jak oni postępowali ze swymi bliźnimi³².

Określenia Ojca: „mój” i „wasz” w wypowiedziach Jezusa wskazują na inny charakter, inną naturę synostwa Jezusa i ludzi wobec tego samego Ojca. Zmartwychwstały Jezus, zwracając się do Marii Magdaleny, stosuje

s. 906 (AB 28A); *Ewangelia według świętego Łukasza. Rozdziały 1–11*, dz. cyt., s. 585; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke...*, dz. cyt., s. 240; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium*, 2. Teil, *Erste Folge: Kommentar zu Kapitel 9, 51–11, 54*, Freiburg–Basel–Wien 1994, s. 196–203 (HTKNT III, 2/1).

³¹ Por. *Ewangelia według św. Marka...*, dz. cyt., s. 268n; R. Pesch, *Das Markusevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, dz. cyt., s. 206–208; *Mark*, dz. cyt., 454.

³² Por. *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 14–28*, dz. cyt., s. 234–242; *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 268n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, dz. cyt., s. 145–149; *Matthew*, dz. cyt., s. 78; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. II, *Commentary 7: 28–28: 20*, Bombay 1983, s. 724–728; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 269–272; A. Jankowski, *Królestwo Boże w przypowieściach*, Kraków 2008⁵, s. 185–192.

oba określenia jednocześnie: „Wstępuję do Ojca mego i Ojca waszego oraz do Boga mego i Boga waszego” (J 20, 17)³³.

W Kazaniu na Górze wezwanie do gorliwej modlitwy jest poparte przykładem rodziców spełniających prośby dzieci o pożywienie. To niedoskonały obraz dobroci Ojca, który jest w niebie i pragnie nieustannie dawać dobre rzeczy swoim dzieciom, gdy zwracają się do Niego z ufną prośbą: „Proście, a będzie wam dane; szukajcie, a znajdziecie; kołaczcie, a otworzą wam. Albowiem każdy, kto prosi, otrzymuje; kto szuka, znajduje; a kołaczącemu otworzą. Gdy którego z was syn prosi o chleb, czy jest taki, który poda mu kamień? Albo gdy prosi o rybę, czy poda mu węża? Jeśli

³³ Jezus używa określenia „Ojciec wasz” w wypowiedziach przekazanych w Mt 5, 16. 45. 48; 6, 1. 8n. 14n. 26. 32; („twój” w Mt 6, 4. 6. 18); 7, 11; 10, 20. 29; 23, 9; Mk 11, 25; Łk 6, 36; 12, 30. 32; „Ojciec mój” w Mt 7, 21; 10, 32n (11, 25–27; Łk 10, 21n); 12, 50; 15, 13; 16, 17 (27: „Syn Człowieczy przyjdzie w chwale Ojca swego”; Mk 8, 38; Łk 9, 26); 18, 10. 14. 19. 35; 20, 23; 25, 34; 26, 39 (39. 42 – scena w Ogrodzie Oliwnym – bez „mój”; Mk 14, 36 – „Abba”; Łk 22, 42). 53; Łk 2, 49; 22, 29; 24, 49; na krzyżu zwraca się do Ojca bez dodatkowych określeń (Łk 23, 34. 46). W Mt 13, 43 mówi, że sprawiedliwi będą jaśnieć w królestwie Ojca swego; w Mt 24, 36, że sam Ojciec zna godzinę sądu (por. Mk 13, 32); w Mt 28, 19 poleca uczniom udzielać chrztu w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego. Zwraca się do Ojca bez dodatkowego określenia w Łk 11, 2 – „Ojcze”; w Łk 11, 13 mówi o „Ojcu z nieba”. W Ewangelii św. Jana najczęściej mówi o Ojcu bez dodatkowych określeń (J 1, 14. 18; 4, 21. 23; 5, 36n. 45; 6, 27. 37. 44–46. 57. 65; 8, 18. 27n; 10, 15. 17. 32. 36–38; 11, 41; 12, 27n. 49n; 13, 1. 3; 14, 6. 8. 10–13. 16. 24. 26. 28. 31; 15, 9. 16. 26; 16, 1. 10. 15. 17. 23. 25–28. 32; 17, 1. 5. 11 („Święty”). 21. 24n (25 – „Sprawiedliwy”); 18, 11; 20, 21). O Ojcu i Synu mówi w J 3, 35; 5, 19–23. 26. 43; 10, 30, 36–38; 14, 13, używa określenia „Ojciec mój” w J 2, 16; 5, 17n; 6, 32. 40; 8, 19. 38. 49. 54; 10, 18. 25. 29; 12, 26; 14, 2. 7. 9. 20n. 23; 15, 1. 10. 15. 23n; 20, 17. W J 8, 41 przeciwnicy Jezusa stwierdzają, że mają jednego Ojca – Boga. Por. J. Łach, *Określanie Boga Ojcem w Ewangelii św. Mateusza*, [w:] *Ty, Panie, jesteś naszym Ojcem (Iz 64, 7). Biblia o Bogu Ojcu*, dz. cyt., s. 70–80; W związku z J 20, 17 zob. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 3. Teil, *Kommentar zu Kap. 13–21*, Freiburg–Basel–Wien 1976² (HTKNT IV, 3), s. 378n; *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 390; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 548n; *The Gospel according to John I–XII*, dz. cyt.; *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 13–21*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz S. Mędała, [Częstochowa] 2010, s. 292 (NKB.NT IV, 2); J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 529; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 378; M. Skierkowski, *Poznać, umiłować i naśladować Jezusa*, AK 95 (2003) t. 140 z. 3 (565), s. 403–415, zwłaszcza s. 408. Por. też w odniesieniu do tekstów Pawłowych: E. J. Jezierska, *Bóg Ojciec wobec Syna Pierworodnego i synów przybranych (Rz 4, 25 i 2 Kor 4, 11)*, [w:] *Agnus et Sponsa. Prace ofiarowane o. prof. Augustynowi Jankowskiemu OSB*, dz. cyt., s. 148–158.

więc wy, choć źli jesteście, umiecie dawać dobre dary swoim dzieciom, to o ileż bardziej Ojciec wasz, który jest w niebie, da to, co dobre, tym, którzy Go proszą” (Mt 7, 7–11). Ojciec jest lepszy od ludzi dających pokarm swoim dzieciom. Ludzkie uczucia rodzicielskie i troska o dzieci są tylko słabymi odbiciami miłości i dobroci Boga, którego Jezus nazywa Ojcem i którego pozwala nam tak nazywać³⁴.

W Ewangelii św. Jana Chrystus kilkakrotnie mówi o uczeniu się od Ojca, który jednocześnie umożliwiał ludziom przyjście do Jego Syna – Jezusa i uczenie się od Niego:

Nikt nie może przyjść do Mnie, jeżeli go nie pociągnie Ojciec, który Mnie posłał; Ja zaś wskreszę go w dniu ostatecznym. Napisane jest u Proroków: **Oni** wszyscy **będą uczniami** Boga. Każdy, kto od Ojca usłyszał i przyjął naukę, przyjdzie do Mnie. Nie znaczy to, aby ktokolwiek widział Ojca; jedynie Ten, który jest od Boga, widział Ojca (J 6, 44–46).

Nikt nie może przyjść do Mnie, jeżeli nie zostało mu to dane przez Ojca (J 6, 65)³⁵.

Łaska zrozumienia słów Jezusa i wiary w Jego posłannictwo jest darem Ojca, podobnie jak wyznanie Piotra pod Cezareą Filipową: „Błogosławiony jesteś, Szymonie, synu Jony. Albowiem nie objawiły ci tego ciało i krew, lecz Ojciec mój, który jest w niebie” (Mt 16, 17)³⁶.

³⁴ Por. *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, dz. cyt., s. 308–312; *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 157; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, dz. cyt., s. 261–264; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. I, *General introduction. Commentary 1: 7–7: 21*, dz. cyt., s. 428–340; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 103, 105n; H. D. Betz, *The Sermon on the Mount...*, dz. cyt., s. 504–508; J. Lach, *Konstytucja Królestwa Bożego...*, dz. cyt., s. 366n.

³⁵ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 5–12*, Freiburg–Basel–Wien 1977², s. 76–79, 108 (HTKNT IV, 2); *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 216, 222; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 264n, 279n; R. E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, dz. cyt., s. 271, 277, 297, 301; *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 1–12*, dz. cyt., s. 593n, 617; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 220; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 93.

³⁶ Por. *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 14–28*, dz. cyt., s. 125n; *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 248; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, dz. cyt., s. 60n; L. Sabou-

Słowa Jezusa o byciu uczniem Boga, podane jako cytaty z pism proroków, nawiązują do słów Boga do odkupionej Jerozolimy czasów mesjańskich z Księgi Izajasza:

Wszyscy twoi synowie będą uczniami Pana,
wielka będzie szczęśliwość tych dzieci (Iz 54, 13)³⁷

oraz do zapowiedzi Nowego Przymierza w Księdze Jeremiasza:

Umieszczę swe prawo w głębi ich jestestwa
i wypiszę na ich sercach.
Będę ich Bogiem, oni zaś będą Mi ludem.
I nie będą się musieli wzajemnie pouczać,
mówiąc jeden do drugiego:
Poznajcie Pana!
Wszyscy bowiem od najmniejszego do największego
poznają Mnie – wyrocznia Pana,
ponieważ odpuszczę im występki,
a o grzechach ich nie będę już wspominał (Jr 31, 33n)³⁸.

W Modlitwie Arcykapłańskiej Jezus zwraca się do Ojca, prosząc dla uczniów o dar jedności na podobieństwo więzi, jaka Jego samego łączy z Ojcem:

Nie tylko za nimi proszę, ale i za tymi, którzy dzięki ich słowu będą wierzyć we Mnie; aby wszyscy stanowili jedno, jak Ty, Ojcze, we Mnie, a Ja w Tobie, aby i oni

rin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. II, *Commentary 7:28 – 28:20*, dz. cyt., s. 671n; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 247, 250–252.

³⁷ Por. *Księga Izajasza II–III*, 40–66. *Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. L. Stachowiak, Poznań 1996, s. 236 (PŚST IX, 2); J. D. W. Watts, *Isaiah 34–66*, Waco (TX) 1987, s. 239 (WBC 25); *Second Isaiah*, introduction, translation and notes by J. L. McKenzie, Garden City (NY) 1986, s. 139n (AB 20).

³⁸ Por. *Księga Jeremiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. L. Stachowiak, Poznań 1967, s. 358–361 (PŚST X, 1); *Jeremiah*, a new translation with introduction and commentary by J. Bright, Garden City (NY) 1986², s. 283, 287 (AB 21); W. L. Holladay, *Jeremiah 2. A commentary on the Book of the Prophet Jeremiah chapters 26–52*, ed. P. D. Hanson, Minneapolis 1989, s. 198n (Hermeneia).

stanowili w Nas jedno, by świat uwierzył, że Ty Mnie posłałeś. I także chwałę, którą Mi dałeś, przekazałem im, aby stanowili jedno, tak jak My jedno stanowimy. Ja w nich, a Ty we Mnie! Oby się tak zespolili w jedno, aby świat poznał, żeś Ty Mnie posłał i żeś Ty ich umiłował, tak jak Mnie umiłowałeś (J 17, 20–23).

Chrystus prosi, aby wszyscy uczniowie stanowili jedno, jak Ojciec i Syn³⁹. Jedność Ojca i Syna ma być dla nich wzorem. Bardzo wymowny jest obraz miłości, która od Ojca i Syna płynie na ludzi – uczniów Jezusa – i przez nich na cały świat.

Rozważyliśmy teksty mówiące o tym, jak Jezus odwołuje się do Ojca, wskazując Jego działania jako wzór dla uczniów. Teraz zastanowimy się nad formami powołania uczniów i wyjaśnieniami, na czym polega kroczenie za Mistrzem.

3. Chrystus powołuje uczniów, by szli za Nim

W Ewangeliach Jezus najczęściej zwraca się do ludzi, których wybiera i wzywa, by szli za Nim, stosując zwrot: „Pójdź za Mną” (ἀκολούθει μοι). Grecki czasownik ἀκολούθεω oznacza „iść za kimś”, „towarzyszyć komuś” w sensie dosłownym lub metaforycznym⁴⁰.

³⁹ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 3. Teil, *Kommentar zu Kap. 13–21*, dz. cyt., s. 216–221; *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 346n; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 458–460; *The Gospel according to John XIII–XXI*, introduction, translation and notes by R. E. Brown, Garden City (NY) 1970, s. 769–772, 774–779 (AB 29A); *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 13–21*, dz. cyt., s. 161–163; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 472–475, 479n; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 302–304; A. Jaubert, *Approches de l'Évangile de Jean*, Paris 1976, s. 129–131 (Parole de Dieu); J. Łach, *Wezwani do naśladowania Boga*, [w:] *Verbo Domini servire. Opuscula Ioanni Cantio Pytel septuagenario dedicata*, red. F. Lenort, T. Siuda, Poznań 2000, s. 129–136, zwłaszcza s. 135n (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Wydział Teologiczny. Opuscula Dedicata, 2).

⁴⁰ Por. R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, dz. cyt., s. 18; G. Kittel, ἀκολούθεω, ἔξ-, ἐπ-, παρ-, συνακολούθεω, [w:] *ThWNT I*, s. 210–216; M. Rosik, *Ku radykalizmowi Ewangelii. Studium nad wspólnymi logiami Jezusa w Ewangeliach według św. Mateusza i św. Marka*, Wrocław 2000, s. 154; H. Langkammer, *Etyka Nowego Testamentu*, Wrocław 1985, s. 93–98; tenże, *Metanoia i pójście za Jezusem w orędziu ewangelicznym*, RT 43 (1996) nr 1, s. 111–125; R. Schnackenburg, *Nauka moralna Nowe-*

Powołanie pierwszych apostołów oraz ich reakcję wyrażają w przekazie Synoptyków zwroty: „Pójdźcie na Mną” (δεῦτε ὀπίσω μου); „[natychmiast] poszli za Nim” ([εὐθέως] ἠκολούθησαν αὐτῷ; Mt 4, 19–22; por. Mk 1, 17.20; Łk 5, 1–11)⁴¹. W Mk 1, 20 powołanie drugiej pary braci – Jakuba i Jana, synów Zebedeusza – oraz ich reakcję Ewangelista oddał przez zwroty „ich powołał” (ἐκάλεσεν αὐτούς) oraz „poszli za Nim” (ἠπήλθον ὀπίσω αὐτοῦ).

Wezwanie zobowiązywało do porzucenia dotychczasowego sposobu życia, zarobkowania, pozostawienia rodziny i podążania za Mistrzem, słuchania Jego słów i uczestnictwa w Jego misji. Uczniowie w reakcji na słowa Jezusa, czy też pod wpływem znaków działającej przez Niego Bożej mocy, jak cudowny połów ryb w nieprzewidywalnych warunkach (według Łk 5, 1–11), pozostawili wszystko i poszli za Nim⁴².

Podobny charakter miało powołanie celnika Lewiego-Mateusza. O ile rybacy byli ludźmi prostymi, niebudzącymi u większości Izraelitów, a zwłaszcza tych gorliwych religijnie, większych zastrzeżeń, o tyle celników powszechnie lekceważono jako współpracowników rzymskiego okupanta, często działających nieuczciwie. Celnik miał dostarczyć z podległego mu

go Testamentu, tłum. F. Dylewski, Warszawa 1983, s. 41–51; K. Bardski, *Naśladowanie Jezusa w miłości do Kościoła*, „Pastores” 21 (2003) nr 4, s. 7–16, zwłaszcza s. 14. Można powiedzieć, że w praktyce „iść za Jezusem” to „uwierzyć w Niego jako Mistrza i Pana, przyjmując dar odkupienia przez Niego ofiarowany, naśladować Go w codziennym życiu oraz słowem i czynem dzielić się z innymi radością Ewangelii”. P. Holc, *Ubody skarbem Kościoła. Chrystocentryczna interpretacja Ewangelii według św. Wincentego a Paulo*, [w:] *O bogactwach Kościoła*, dz. cyt., s. 91–113, cyt. ze s. 99.

⁴¹ Por. *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, dz. cyt., s. 176–180; *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 119n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, dz. cyt., s. 101–103; *Matthew*, dz. cyt., s. 40n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. I, *General introduction. Commentary 1: 7 – 7:21*, dz. cyt., s. 311–316; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 72, 74n; R. Pesch, *Das Markusevangelium*, 1. Teil, *Einleitung und Kommentar zu Kap. 1, 1 – 8, 26*, Freiburg–Basel–Wien 1977², s. 111n (HTKNT II, 1); K. Romaniuk, *Powołanie w Biblii*, Katowice 1975, s. 72 (AL 2).

⁴² Por. K. Romaniuk, *Uczniowie i Apostołowie Pańscy (Kapłaństwo hierarchiczne)*, [w:] K. Romaniuk, A. Jankowski, *Kapłaństwo w Piśmie Świętym Nowego Testamentu*, Kraków 2010³, s. 147–353, zwłaszcza s. 167–170; F. Mickiewicz, *Wspólnota uczniów Jezusa. Powołanie – formacja – posłannictwo*, Ząbki 2008, s. 15–40; tenże, *Naśladowanie mistrza w działalności Jezusa i św. Pawła*, *Comp 25* (2005), 5, s. 68–84, zwłaszcza s. 68–77; H. Sławiński, *Naśladowanie Chrystusa ukrzyżowanego według synoptyków*, „*Studia Włocławskie*” 2 (1999), s. 253–265, zwłaszcza s. 253n.

terenu określoną sumę pieniędzy za określony czas. Nie było to tylko cło związane z przewozem towarów, ale też podatek, dlatego należy pamiętać, że ludzi, których Ewangelie w polskim przekładzie nazywają celnikami, można by też nazwać poborcami podatku. Zwykle żądali oni więcej, niż wymagały tego zobowiązania wobec władzy państwowej i zapewnienie sobie środków utrzymania, dlatego uważano ich nie tylko za zdrajców, ale także za oszustów. Wykorzystywali swoje stanowiska, by osiągać osobiste korzyści, i przez takie wykonywanie funkcji ucisk ze strony wrogich mocarstw stawał się dla Izraelitów jeszcze bardziej dotkliwy.

W Izraelu celnicy byli powszechnie uważani za grzeszników, ponieważ szybko bogacili się w nieuczciwy sposób, wyzyskując ludzi, i dlatego też byli lekceważeni. Zgodnie z semickim sposobem wyrażania się jako słowa paralelne stosowano zestawienia: „celnicy i grzesznicy” (Mt 9, 10n; 11, 19; Mk 2, 15n; Łk 5, 30; 7, 34; 15, 1), „poganin i celnik” (Mt 18, 17), „celnicy i nierządnicze” (Mt 21, 31n)⁴³. Ich postawa (obok postawy pogan) była też podawana jako przykład małoduszności: „Jeśli bowiem miłujecie tych, którzy was miłują, cóż za nagrodę mieć będziecie? Czyż i celnicy tego nie czynią? I jeśli pozdrawiacie tylko swych braci, cóż szczególnego czynicie? Czyż i poganie tego nie czynią?” (Mt 5, 46n). Jezus, na ogół delikatny wobec grzeszników, w tym przypadku nie wahał się użyć krytycznego określenia odpowiadającego obiegowym opiniom⁴⁴. Faryzeusz w przypowieści stawia celnika obok zdzierców, niesprawiedliwych i cudzołożników (Łk 18, 11). Zacheusz jest określony jako bogaty zwierzchnik celników (Łk 19, 2).

Jednak św. Jan Chrzciel nie wymagał, by przychodzący do niego celnicy porzucali swoje zajęcie. Uczył, by nie żądali większej opłaty ponad to, ile im wyznaczono (Łk 3, 13), czyli rzeczywistą stawkę celną i odpowiednie wynagrodzenie za swoją pracę⁴⁵. On, a potem Jezus, nie potępiali samego

⁴³ Por. A. Paciorek, *Darmowość Królestwa Bożego w logiach Jezusa*, [w:] *Ewangelia o Królestwie*, oprac. red. B. Szier-Kramarek, Lublin 2009, s. 191–213, zwłaszcza s. 210–212 (Scripturae Lumen, 1).

⁴⁴ Por. *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, dz. cyt., s. 252. Święty Łukasz w paralelnym tekście Łk 6, 32–35 mówi ogólnie o grzesznikach. Por. też H. D. Betz, *The Sermon on the Mount...*, dz. cyt., s. 318–320, 600–604.

⁴⁵ O celnikach i żołnierzach jako słuchaczach Jana, pragnących przyjąć od niego chrzest, mówi przy omawianiu jego działania tylko św. Łukasz; św. Mateusz mówi natomiast o przychodzących do Jana „wielu spośród faryzeuszów i saduceuszów” (Mt 3, 7), do których kieruje on surowe słowa, a wzmiankę o celnikach i nierządnicach, którzy

zajęcia celników. Nie domagali się porzucenia tych funkcji jako warunku nawrócenia i zbawienia. Nakazywali jednak, by celnicy postępowali uczciwie. Ich praca zapewniała funkcjonowanie władzy strzegącej publicznego porządku, ale powinna być wykonywana tak, by związane z nią czynności nie były dla ludzi bardziej uciążliwe, niż rzeczywiście wymagało tego dobro społeczne⁴⁶.

Celnikiem był przed powołaniem jeden z Dwunastu, Lewi-Mateusz, którego Jezus wezwał podczas pełnienia jego zajęcia. Święty Marek tak opisuje jego powołanie: „A przechodząc, [Jezus – przyp. T. D.] ujrzał Lewiego, syna Alfeusza, siedzącego na komorze celnej [καθήμιον ἐπὶ τὸ τελώνιον], i rzekł do niego: Pójdź za Mną! [ἀκολούθει μοι] Ten wstał i poszedł za Nim [ἀναστὰς ἠκολούθησεν αὐτῷ]” (Mk 2, 14). Warto zauważyć, że w Ewangelii według św. Mateusza (Mt 9, 9) to celnik nosi imię Mateusz, zaś u św. Łukasza (Łk 5, 27n) występuje imię Lewi bez podania imienia ojca. Te różnice tłumaczy się albo powszechnym wówczas zwyczajem noszenia podwójnych imion, albo podkreśleniem roli Mateusza jako redaktora pierwszej Ewangelii przez wprowadzenie w tym miejscu zamiast innego człowieka imieniem Lewi – Mateusza, który także był celnikiem według Mt 10, 3⁴⁷. W Ewangeliiach św. Marka i św. Łukasza charakterystyczne jest, że powołanie celnika umieszczono na początku publicznej działalności Jezusa, wkrótce po powołaniu rybaków. W ludzkim rozumieniu było to wezwanie kogoś, kto nie był dobrze przygotowany do czekającej go misji, choć powinien być człowiekiem dokładnym i lubiącym porządek⁴⁸. Reakcja celnika na słowa Powołującego – natychmiastowe porzucenie dotychczasowego zajęcia i wkroczenie na nową drogę życia – jest taka

nawrócili się pod wpływem Jana, zamieszcza w Jezusowej przypowieści o dwóch synach (Mt 21, 31n).

⁴⁶ Por. *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 119; H. Schürmann, *Das Lukas-evangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–9, 50*, dz. cyt., s. 168; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 65; J. Nolland, *Luke 1–9: 20*, dz. cyt., s. 149n.

⁴⁷ Por. *Ewangelia według św. Marka...*, dz. cyt., s. 111n; R. Pesch, *Das Markusevangelium*, 1. Teil, *Einleitung und Kommentar zu Kap. 1, 1–8, 26*, dz. cyt., s. 164; *Mark*, dz. cyt., s. 229; *Ewangelia według świętego Marka. Rozdziały 1, 1–8, 26*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz A. Malina, Częstochowa 2013, s. 186n (NKB.NT II, 1); *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, dz. cyt., s. 374n; K. Romaniuk, *Powołanie w Biblii*, dz. cyt., s. 72–74.

⁴⁸ Por. *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 175.

sama jak w przypadku rybaków. Równoległe przekazy synoptyczne stosują te same zwroty określające powołanie i reakcję powołanego⁴⁹.

Mateusz mógł być zwierzchnikiem grupy celników w Kafarnaum, podobnie jak Zacheusz w Jerychu (Łk 19, 2)⁵⁰. Pośrednio mogłoby na to wskazywać wydanie uczty, którą urządził dla swych przyjaciół pełniących nadal te funkcje, które on porzucił, by iść za Jezusem (por. Mk 2, 15–17 par.).

Równoległe teksty Ewangelii św. Mateusza i św. Łukasza mówią o ludziach, którzy chcieliby pójść za Jezusem, ale różne przeszkody utrudniają im zaangażowanie się po Jego stronie:

A przystąpił pewien uczony w Piśmie i rzekł do Niego: Nauczycielu, pójdę za Tobą [ἀκολουθήσω σοι], dokądkolwiek się udasz. Jezus mu odpowiedział: Lisy mają nory, a ptaki podniebne – gniazda, lecz Syn Człowieczy nie ma miejsca, gdzie by głowę mógł położyć. Ktoś inny spośród uczniów rzekł do Niego: Panie, pozwól mi najpierw pójść i pogrzebać mego ojca. Lecz Jezus mu odpowiedział: Pójdź za Mną [ἀκολούθει μοι], a zostaw umarłym grzebanie ich umarłych! Gdy wszedł do łodzi, poszli za Nim [ἠκολούθησαν αὐτῷ] Jego uczniowie (Mt 8, 19–23).

Ostatnie zdanie opisuje dosłowne pójście uczniów do łodzi za Mistrzem, ale może też wskazywać na całość ich postawy naśladowania Nauczyciela, różnej od postaw ludzi z poprzednich wersetów, którzy usłyszeli wezwanie, ale go nie usłuchali⁵¹.

⁴⁹ Por. *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, dz. cyt., s. 374n; *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 175n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, dz. cyt., s. 330n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. II, *Commentary 7: 28–28: 20*, dz. cyt., s. 483n; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 126–128; *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 146; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–9*, 50, dz. cyt., s. 287–289; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 97–99; J. Nolland, *Luke 1–9: 20*, dz. cyt., s. 244n; *Ewangelia według świętego Łukasza. Rozdziały 1–11*, dz. cyt., s. 304n; S. Potocki, *Biblijne wezwania do naśladowania Chrystusa*, „Homo Dei. Przegląd Teologiczno-Duszpasterski” 74 (2004) nr 2, s. 61–71, zwłaszcza s. 62.

⁵⁰ Por. *Ewangelia według św. Marka...*, dz. cyt., s. 111n.

⁵¹ Por. *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, dz. cyt., s. 352–358; *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 168–170; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, dz. cyt., s. 310–315, 317; *Matthew*, dz. cyt., s. 95n; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 119n, 122.

Święty Łukasze wymienia trzech ludzi wyrażających pragnienie, by pójść za Jezusem, ale jednocześnie stawiających Mu warunki:

A gdy szli drogą, ktoś powiedział do Niego: Pójdę za Tobą [ἀκολουθήσω σοι], dokądkolwiek się udasz. Jezus mu odpowiedział: Lisy mają nory i ptaki podniebne – gniazda, lecz Syn Człowieczy nie ma miejsca, gdzie by głowę mógł położyć. Do innego rzekł: Pójdź za Mną [ἀκολούθει μοι]. Ten zaś odpowiedział: Panie, pozwól mi najpierw pójść pogrzebać mojego ojca. Odparł mu: Zostaw umarłym grzebanie ich umarłych, a ty idź i głosź królestwo Boże. Jeszcze inny rzekł: Panie, chcę pójść za Tobą [ἀκολουθήσω σοι], ale pozwól mi najpierw pożegnać się z moimi w domu. Jezus mu odpowiedział: Ktokolwiek przykłada rękę do pługa, a wstecz się ogląda, nie nadaje się do królestwa Bożego (Łk 9, 57–62).

Kto chce iść za Jezusem, musi być gotowy, by zrezygnować z materialnego zabezpieczenia, by razem z Nim dzielić niepewność co do miejsca spoczynku i środków utrzymania, musi opuścić swoich bliskich, nawet w sytuacji, kiedy obecność akurat w tej chwili wydawałaby się bardzo wskazana.

Gdy czytamy tekst o pogrzebaniu ojca, myślimy o udziale w pogrzebie już martwego człowieka; zwrot może jednak również oznaczać, że wezwany jest gotów pójść za Jezusem dopiero po śmierci ojca, która nastąpi nie wiadomo kiedy, być może w dalszej przyszłości. Wreszcie ostatni wezwany prosił tylko o możliwość pożegnania bliskich, jak Elizeusz, któremu Eliasz na to pozwolił (1 Krl 19, 20)⁵². Jednak okoliczności mogą być różne i trzeba być gotowym, by zrezygnować nawet z tego, co wielkie, piękne i święte dla sprawy największej i najświętszej. Podobną naukę zawiera mocne sformułowanie: „Jeśli kto przychodzi do Mnie, a nie ma w nienawiści swego ojca i matki, żony i dzieci, braci i siostr, nadto i siebie samego, nie może być moim uczniem. Kto nie dźwiga swego krzyża, a idzie za Mną, ten nie może być moim uczniem” (Łk 14, 26n; łagodniejsze sformułowanie por. Mt 10, 37n). Nie chodzi tu o nienawiść w znaczeniu niechęci, ale – zgodnie ze wschodnim, skłonny do przesady sposobem wyrażania się – o stopnie miłości (jak jest w Mt 10, 37) i zaangażowania. To przeciwstawienie jest połączone z nauką o konieczności wzięcia swojego krzyża, jeśli chce się być uczniem

⁵² Por. *Księgi 1–2 Królów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. J. B. Łach, Poznań–Warszawa 2007, s. 345 (PŚST IV, 2).

Jezusa⁵³. Takie wezwania do dźwigania krzyża za Jezusem powtarzają się w Ewangeliach kilkakrotnie, jak choćby w scenie po wyznaniu Piotra pod Cezareą Filipową i zapowiedzi Męki (w Ewangelii św. Mateusza) czy w wypowiedziach kierowanych do słuchającego Chrystusa tłumu:

Wtedy Jezus rzekł do swoich uczniów: Jeśli kto chce pójść za Mną, niech się zaprze samego siebie, niech weźmie krzyż swój i niech Mnie naśladuje. Bo kto chce zachować swoje życie, straci je; a kto straci swe życie z mego powodu, znajdzie je (Mt 16, 24n)⁵⁴.

Jeśli kto chce iść za Mną, niech się zaprze samego siebie, niech co dnia bierze krzyż swój i niech Mnie naśladuje. Bo kto chce zachować swoje życie, straci je, a kto straci swe życie z mego powodu, ten je zachowa (Łk 9, 23n)⁵⁵.

⁵³ Por. *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 207–209, 258; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 162–165, 229n, 232n; *The Gospel according to Luke I–IX*, dz. cyt., s. 833–837; *The Gospel according to Luke X–XXIV*, dz. cyt., s. 1063–1065; *Ewangelia według świętego Łukasza. Rozdziały 1–11*, dz. cyt., s. 524–530; *Ewangelia według świętego Łukasza. Rozdziały 12–24*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz F. Mickiewicz, [Częstochowa 2012], s. 139–141 (NKB.NT III, 2); L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke...*, dz. cyt., s. 226n, 284; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium*, 2. Teil, *Erste Folge: Kommentar zu Kapitel 9, 51–11, 54*, dz. cyt., s. 32–48; *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, dz. cyt., s. 448n; *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 193n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–13, 58*, dz. cyt., s. 395–397; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. II, *Commentary 7: 28 – 28: 20*, dz. cyt., s. 541n; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 151, 153; J. B. Szlaga, *Maryja pierwszą Uczennicą nowego Prawa*, „Salvatoris Mater” 3 (2001) nr 1, s. 13–20, zwłaszcza s. 18; K. Romaniuk, *O naśladowaniu Jezusa (Mt 8, 18–22; Łk 9, 57–60)*, CT 60 (1990) nr 1, s. 5–13; S. Potocki, *Biblijne wezwania do naśladowania Chrystusa*, dz. cyt., s. 64.

⁵⁴ Por. *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 14–28*, dz. cyt., s. 141–143; *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 252n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, dz. cyt., s. 86n; *Matthew*, dz. cyt., s. 200; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. II, *Commentary 7: 28 – 28: 20*, dz. cyt., s. 696n; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 249, 251n; T. Jelonek, *Teologia biblijna*, Kraków 2011, s. 368; A. Weiser, *Teologia Nowego Testamentu. Cztery Ewangelie, Dzieje Apostolskie, Listy św. Jana i Apokalipsa św. Jana*, tłum. M. Szczepaniak, Kraków 2011, s. 127n (Myśl Teologiczna, 68); B. J. Niewczas, *Wezwanie do naśladowania Chrystusa według Mt 16, 24 i tekstów paralelnych*, [w:] *Z problematyki etosu biblijnego*, red. J. Łach, Warszawa 1980, s. 194–230 (Studia z Bibliistyki, 2).

⁵⁵ Por. *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 194n; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 151n, 155; *The Gospel according to Luke I–IX*, dz. cyt., s. 783–788; *Ewangelia według świętego Łukasza. Rozdziały 1–11*, dz. cyt., s. 493n; L. Sabourin, *The*

W Ewangelii św. Jana podobną naukę wyrażają słowa z ostatniej mowy Jezusa do tłumów po triumfalnym wjeździe do Jerozolimy:

Zaprawdę, zaprawdę, powiadam wam: Jeśli ziarno pszenicy wpadłszy w ziemię nie obumrze, zostanie samo jedno, ale jeśli obumrze, przynosi plon obfity. Ten, kto kocha swoje życie, traci je, a kto nienawidzi swego życia na tym świecie, zachowa je na życie wieczne. Kto chciałby zaś Mi służyć, niech idzie za Mną [ἐμοὶ ἀκολουθείτω], a gdzie Ja jestem, tam będzie i mój sługa. A jeśli ktoś Mi służy, uczci go mój Ojciec (J 12, 24–26)⁵⁶.

Nie ma tu bezpośrednich odniesień do krzyża, ale jest mowa o śmierci na wzór ziarna pszenicy, które musi obumrzeć, aby wydać plon. Na to musi być gotowy ten, kto idzie za Jezusem – ale może też liczyć na nagrodę od Jego Ojca.

Z wezwaniem „chodź za Mną” (ἀκολούθει μοι) zwraca się też Jezus do bogatego młodzieńca (Mt 19, 21; por. Mk 10, 21; Łk 18, 22; zwrot ten występuje w tekstach wszystkich Synoptyków), który jednak nie był w stanie pozostawić swego bogactwa⁵⁷.

Gospel according to St. Luke..., dz. cyt., s. 213n; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–9, 50*, dz. cyt., s. 540–545; A. Jankowski, *Christianorum «Nova creatura» quo modo ad propriae nationis cultum humanitatemque referatur*, dz. cyt., s. 205n; H. Sławiński, *Naśladowanie Chrystusa ukrzyżowanego według synoptyków*, dz. cyt., s. 255–259, 262n; F. Mickiewicz, *Wspólnota uczniów Jezusa. Powołanie – formacja – posłannictwo*, dz. cyt., s. 65–67; T. Matura, *La radicalisme évangélique. Aux sources de la vie chrétienne*, dz. cyt., s. 51–58.

⁵⁶ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 5–12*, dz. cyt., s. 108, 480–484; *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 289n; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 360n; R. E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, dz. cyt., s. 467, 471–473; *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 1–12*, dz. cyt., s. 864–866; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 352–354, 359; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 211n; H. Sławiński, *Naśladowanie Chrystusa ukrzyżowanego według synoptyków*, dz. cyt., s. 260.

⁵⁷ Por. *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 14–28*, dz. cyt., s. 266–269; *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 275n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, dz. cyt., s. 165n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. II, *Commentary 7: 28–28: 20*, dz. cyt., s. 739; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 278–281 oraz S. Legasse, *L'Appel du riche (Marc 10, 17–31 et parallèles). Contribution à l'étude des fondements scripturaires de l'état religieux*, Paris 1966 (Verbum Salutis, 1).

Święty Piotr w imieniu pozostałych apostołów pytał Jezusa, jaką nagrodę otrzymają, skoro poszli za Nim:

Wtedy Piotr rzekł do Niego: Oto my opuściliśmy wszystko i poszliśmy za Tobą [ἤκολουθήσαμεν σοι], cóż więc otrzymamy? Jezus zaś rzekł do nich: Zaprawdę, powiadam wam: Przy odrodzeniu, gdy Syn Człowieczy zasiądzie na swym tronie chwały, wy, którzy poszliście za Mną [οἱ ἀκολουθήσαντές μοι], zasiądziecie również na dwunastu tronach, aby sędzić dwanaście pokoleń Izraela (Mt 19, 27n).

W Ewangelii św. Marka pytanie rozpoczyna się tak samo: „Oto my opuściliśmy wszystko i poszliśmy za Tobą” (ἤκολουθήκαμεν σοι; Mk 10, 28). Jezus, mówiąc o nagrodzie, nie wspomina o udziale we władzy sędziowskiej. Obiecuje stokroć tyle tego, co opuścili na ziemi, i królestwo w niebie. Nagroda za opuszczenie wszystkiego i pójście za Jezusem jest pewna. Po mocnym stwierdzeniu apostoła (w perfectum) pojawia się potwierdzenie Jezusa w formie ogólnej zasady z akcentem na opuszczenie wszystkiego (u św. Marka bez potwierdzenia pójścia za Nim, jak w powyższym cytacie z Mt 19, 27n), z obietnicą stokrotnej nagrody wśród prześladowań i zapewnieniem życia wiecznego w czasie przyszłym (Mk 10, 30), zakończone stwierdzeniem: „Lecz wielu pierwszych będzie ostatnimi, a ostatnich pierwszymi” (Mk 10, 31, jak w Mt 19, 30). Jest to również nauka, że nie można polegać na ludzkich kalkulacjach – Bóg ocenia inaczej, nie tylko na podstawie zewnętrznych czynów, ponieważ wie, co jest w ludzkim sercu. Poza obietnicą jest to zatem również przestroga, by św. Piotr i pozostali apostołowie, w imieniu których ten się wypowiedział, nie opierali nadziei na własnych czynach⁵⁸.

⁵⁸ Por. *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 14–28*, dz. cyt., s. 274–280; *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 276n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, dz. cyt., s. 169–174; *Matthew*, dz. cyt., s. 200; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. II, *Commentary 7: 28 – 28: 20*, dz. cyt., s. 741–743; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 278–281 oraz mój artykuł: *Udział uczniów Jezusa w Jego władzy sędziowskiej. „Zasiądziecie na dwunastu tronach, aby sędzić dwanaście pokoleń Izraela (Mt 19, 28)”, [w:] Lex Tua Veritas. Księga pamiątkowa dedykowana Jego Magnificencji Księdzu Profesorowi Janowi Maciejowi Dyduchowi z okazji 70. rocznicy urodzin*, red. P. Majer, A. Wójcik, Kraków 2010, s. 103–111 (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. Wydział Teologiczny. Studia, 17); *Ewangelia według św. Marka...*, dz. cyt., s. 248–250; *Mark*,

Mistrz wzywa także do naśladowania swojej postawy: „Przyjdźcie do Mnie wszyscy, którzy utrudzeni i obciążeni jesteście, a Ja was pokrzepię. Weźcie na siebie moje jarzmo i ucztujcie się ode Mnie [μάθετε ἀπ’ ἐμοῦ], bo jestem cichy i pokornego serca [πραῦς εἰμι καὶ ταπεινὸς τῇ καρδίᾳ], a znajdziecie ukojenie dla dusz waszych. Albowiem słodkie [χρηστός] jest moje jarzmo, a moje brzemie lekkie [ἐλαφρόν]” (Mt 11, 28–30). Uczniowie mają być jak On cisi i pokornego serca. Znajdą ukojenie, gdy przyjdą do Niego i będą Go naśladować, razem z Nim nieść Jego brzemie i gdy nałożą na siebie Jego jarzmo. Jarzmo nakładano zawsze na dwoje zwierząt, zatem gdy Pan Jezus mówi o swoim jarzmie, oznacza to, że On sam jest po jednej jego stronie i wykonuje tę samą pracę, co Jego uczeń. Silna więź z Nim powoduje, że to, co wydaje się trudne i ciężkie, co może człowieka odpychać, staje się lekkie i słodkie, przynosi wiele głębokiej radości⁵⁹.

Pedagogia Jezusa to uznanie ludzkiej ofiary, ale równocześnie przestroga, by nie polegać tylko na ludzkich możliwościach. Właściwą postawę ucznia wyraża pamięć o słowach Jezusa: „Ja jestem krzewem winnym, wy – latoroślami. Kto trwa we Mnie a Ja w nim, ten przynosi owoc obfity, ponieważ beze Mnie nic nie możecie uczynić” (J 15, 5)⁶⁰ oraz ufność

dz. cyt., s. 403–406; R. Pesch, *Das Markusevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, dz. cyt., s. 144–147; F. Mickiewicz, *Wspólnota uczniów Jezusa. Powołanie – formacja – posłannictwo*, dz. cyt., s. 79–83.

⁵⁹ Por. *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 202n; *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, dz. cyt., s. 483–485; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–13, 58*, dz. cyt., s. 439–442; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. II, *Commentary 7: 28 – 28: 20*, dz. cyt., s. 560n; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 167n, 170; F. M. Willam, *Życie Jezusa na tle kraju i narodu Izraelskiego*, Warszawa 1947, s. 207; S. Potocki, *Biblijne wezwania do naśladowania Chrystusa*, dz. cyt., s. 63.

⁶⁰ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 3. Teil, *Kommentar zu Kap. 13–21*, dz. cyt., s. 113n; *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 324n; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 423–425; *The Gospel according to John XIII–XXI*, dz. cyt., s. 661, 678; *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 13–21*, dz. cyt., s. 116; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 420, 423; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 273; B. Kl’uska, *Uczeń ikoną Chrystusa. Studium egzegetyczno-teologiczne Mowy pożegnalnej J 13, 31 – 16, 33*, Lublin 2007, s. 240n (Studia Biblica Lublinensia, 3); A. Jankowski, „Jam jest Alfa i Omega” (Ap 22, 13). *Dopowiedzeń chrystologii biblijnej wydanie drugie, rozszerzone*, Kraków 2000, s. 82n; J. Łach, *Przymioty głosicieli Królestwa*, [w:] *Słowo pojednania. Księga pamiątkowa z okazji siedemdziesiątych urodzin Księdza Michała Czajkowskiego*, red. J. Warzecha, Warszawa 2004, s. 141–149, zwłaszcza s. 141;

w Jego pomoc, zgodnie ze sformułowaniem św. Pawła: „Wszystko mogę w Tym, który mnie umacnia” (Flp 4, 13).

Kontrast między działaniem pod wpływem łaski Bożej a próbą wywierania wpływu na Jezusa w oparciu o ludzkie kalkulacje pokazuje fragment o wyznaniu Piotra od Cezareą Filipową i następne słowa:

Odtąd zaczął Jezus <Chrystus> wskazywać swoim uczniom na to, że musi udać się do Jerozolimy i wiele wycierpieć od starszych i arcykapłanów oraz uczonych w Piśmie; że będzie zabity i trzeciego dnia zmartwychwstanie. A Piotr wziął Go na bok i począł robić Mu wyrzuty: Panie, niech Cię Bóg broni! Nie przyjdzie to nigdy na Ciebie. Lecz On odwrócił się i rzekł do Piotra: Zejdź Mi z oczu [ὑπάγε ὀπίσω μου], szatanie! Jesteś Mi zawadą, bo nie myślisz po Bożemu, lecz po ludzku (Mt 16, 21–23; por. Mk 8, 31–33).

Mistrz przypomina, że uczeń ma przyjąć odpowiednią postawę, stanąć za Nim, wrócić na swoje miejsce, a nie usiłować udawać nauczyciela.

W niektórych rękopisach zamiast ὑπάγε jest ἐπιστραφέις, od ἐπιστρέφω – „zwróć się”, „nawróć się”, obok μετανοέω oznaczającego „nawrócić się”⁶¹. Widać tu różnicę między skutkami otwarcia się na Boże działanie, którego wynikiem było wyznanie godności mesjańskiej i Boskiej Jezusa, który tak pochwalił Piotra słowami; „Błogosławiony jesteś, Szymonie, synu Jony. Albowiem nie objawiły ci tego ciało i krew, lecz Ojciec mój, który jest w niebie” (Mt 16, 17). Ten sam apostoł zasłużył potem, by Mistrz nazwał go szatanem, przeciwnikiem, stosując określenie oznaczające zwykle złego ducha⁶².

S. Potocki, *Biblijne wezwania do naśladowania Chrystusa*, dz. cyt., s. 70; S. Wronka, *Jak drzewo zasadzone nad płynącą wodą (Ps 1, 3). Antropologiczny wymiar metafory drzewa w Biblii*, Kraków 2013, s. 185–194.

⁶¹ Por. R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, dz. cyt., s. 226, 391 oraz moja monografia „Nawracajcie się!” *Metanoia w Nowym Testamencie*, Katowice 1996 (AL 18).

⁶² Por. *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 14–28*, dz. cyt., s. 125n, 134–140; *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 248, 251n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, dz. cyt., s. 60n, 81–85; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. II, *Commentary 7:28 – 28:20*, dz. cyt., s. 671n, 691–695; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 247–252.

Uczniowie powinni zawsze pamiętać o swoim miejscu. Nawet jeśli otrzymają moc szczególnego poznania Bożej prawdy i umiejętność jej wyrażenia albo są w stanie czynić wielkie dzieła, powinni – zgodnie z poleceniem Mistrza – mówić: „słudzy nieużyteczni jesteśmy” (Łk 17, 10)⁶³.

W relacji o uzdrowieniu niewidomego (albo, według św. Mateusza, niewidomych) pod Jerychem po słowach Jezusa: „Idź [ὑπάγε], twoja wiara cię uzdrowiła” (Mk 10, 52) niewidomy (niewidomi) odzyskał wzrok i szedł za Jezusem: „Natychmiast przejrzał i szedł za Nim drogą [ἤκολούθει αὐτῷ ἐν τῇ ὁδῷ]” (Mk 10, 52; por. Łk 18, 43; Mt 20, 34: „szli za Nim” [ἤκολούθησαν αὐτῷ]), co oznacza zarówno podążanie w kręgu uczniów, jak też przyjęcie nauki i sposobu życia, jaki głosi Mistrz.

Termin ὑπάγε zastosowany tylko w Ewangelii św. Marka (u św. Mateusza nie ma słów Jezusa, u św. Łukasza (Łk 18, 42) brzmią: „Przejrzyj, twoja wiara cię uzdrowiła”) może też oznaczać nakaz misyjny, głoszenie wielkich dzieł Bożych, których się doświadczyło (szczególnie w zestawieniu z Mk 5, 19, kiedy to słowo wyraźnie łączy się z poleceniem uzdrowionemu opętanemu z Gerazy, by głosił wśród swoich to, co otrzymał od miłosiernego Boga, oraz z Łk 10, 3, kiedy Jezus wysłał uczniów do miejscowości, które zamierzał odwiedzić)⁶⁴.

⁶³ Por. *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 274; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 259; *The Gospel according to Luke X–XXIV*, dz. cyt., s. 1144–1147; *Ewangelia według świętego Łukasza. Rozdziały 12–24*, dz. cyt., s. 223–227; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke...*, dz. cyt., s. 304n.

⁶⁴ Por. A. Gibek, *Uzdrowienie ze ślepoty pod Jerychem. Analiza egegetyczno-teologiczna perykop synoptycznych*, Kraków 2014, s. 41, 129; S. Ormanty, *Perspektywy teologiczne Ewangelii według św. Marka. Wybrane zagadnienia*, Tarnów 2006, s. 206; *Ewangelia według świętego Marka. Rozdziały I, 1 – 8, 26*, dz. cyt., s. 341n; R. Pesch, *Das Markusevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, dz. cyt., s. 174; tenże, *Das Markusevangelium*, 1. Teil, *Einleitung und Kommentar zu Kap. 1, 1 – 8, 26*, dz. cyt., s. 295 (autor nazywa zwrot w tym kontekście typową formułą odesłania); H. Schürmann, *Das Lukasevangelium*, 2. Teil, *Erste Folge: Kommentar zu Kapitel 9, 51–11, 54*, dz. cyt., s. 60n. Polecenie ὑπάγε kierowane jest do wyrzucanego złego ducha (Mk 5, 32), do św. Piotra usiłującego wpłynąć na Jezusa w cytowanym wyżej tekście (Mt 16, 23), ale także w związku z uzdrowieniami: w poleceniu do uzdrowionego trędowatego, by pokazał się kapłanowi (Mt 8, 4; Mk 1, 44; Łk 17, 14 – do dziesięciu trędowatych), w słowach do setnika z Kafarnaum o uzdrowieniu sługi (Mt 8, 13), do paralityka (Mt 9, 6; Mk 2, 11), do kobiety cierpiącej na krwotok (Mk 5, 34), do Syrofenicjanki (Mk 7, 29), do niewidomego od urodzenia (J 9, 7.12), w Kazaniu na Górze w wezwaniu, by pojeść się z bratem przed

W Ewangelii św. Jana zwrot oznaczający chodzenie za Jezusem jako postawę uczniów znajdujemy na początku i na końcu księgi:

Dwaj uczniowie usłyszeli, jak mówił, i poszli za Jezusem [ἠκολούθησαν τῷ Ἰησοῦ]. Jezus zaś odwróciwszy się i ujrzawszy, że oni idą za Nim [ἀκολουθοῦντας], rzekł do nich: Czego szukacie? Oni powiedzieli do Niego: Rabbi! – to znaczy: Nauczycielu – gdzie mieszkasz? Odpowiedział im: Chodźcie, a zobaczycie [ἔρχεσθε καὶ ὄψεσθε]. Poszli więc i zobaczyli [ἦλθαν οὖν καὶ εἶδαν], gdzie mieszka, i tego dnia pozostali u Niego. Było to około godziny dziesiątej. Jednym z dwóch, którzy to usłyszeli od Jana i poszli za Nim [ἀκολουθησάντων αὐτῷ], był Andrzej, brat Szymona Piotra. Ten spotkał najpierw swego brata i rzekł do niego: Znaleźliśmy Mesjasza – to znaczy: Chrystusa. I przyprowadził go do Jezusa. A Jezus wejrzawszy na niego, powiedział: Ty jesteś

złożeniem ofiary (Mt 5, 24), w poleceniu, by iść dwa tysiące kroków, jeśli ktoś zmusza, by iść z nim tysiąc (Mt 5, 41), w przypowieści o skarbie ukrytym w roli, gdzie oznacza pełną energii decyzję znalazcy, by sprzedać wszystkie posiadane dotąd dobra i nabyć pole (Mt 13, 44), w wezwaniu, by upomnieć błędzącego brata (Mt 18, 15), w wezwaniu bogatego młodzieńca, by sprzedał swoje dobra i rozdał ubogim (Mt 19, 21; Mk 10, 21), w przypowieści o robotnikach w winnicy do najmowanych (Mt 20, 4. 7) oraz do protestujących (Mt 20, 14), w przypowieści o dwóch synach, w wezwaniu do pracy w winnicy (Mt 21, 28), w poleceniu Jezusa, by uczniowie zobaczyli, ile mają chlebów, przed ich rozmnożeniem (Mk 6, 38), w poleceniu, by pojednać się z przeciwnikiem, gdy idzie się z nim do sądu (Łk 12, 58), w poleceniu, by Samarytanka sprowadziła swego męża (J 4, 16), w poleceniu przygotowania wieczerzy paschalnej (Mt 26, 18; Mk 14, 13), sprowadzenia osiołka (Mk 11, 2; Łk 19, 30), do uczniów, by przynosili owoc (J 15, 16), w poleceniu Piłata do starszyny żydowskiej, by zabezpieczyli grób Jezusa (Mt 27, 65), w poleceniu zmartwychwstałego Jezusa skierowanym do niewiast (Mt 28, 10; Mk 16, 7). Termin ten oznacza zgodne z zapowiedziami Pism odejście Syna Człowieczego (Mt 26, 24; Mk 14, 21), występuje w stwierdzeniu o wielu ludziach odchodzących (Mk 6, 31) i odejściu samych Apostołów z Jezusem od tłumu (Mk 6, 33), o podążaniu samego Jezusa do domu Jaira (Łk 8, 42), o wietrze, o którym nie wiemy, dokąd podąży (J 3, 8), o podążaniu łodzi do brzegu (J 6, 21), w pytaniu Jezusa do uczniów, czy i oni chcą odejść (J 6, 67), w wezwaniu braci Jezusa, by udał się do Judei (J 7, 3), w zapowiedzi Jezusa, że wkrótce pójdzie do Tego, który Go posłał (J 7, 33), w słowach Jezusa, że wie, skąd przyszedł i dokąd idzie, a nie wiedzą tego Jego przeciwnicy (J 8, 14), że odchodzi, a tam, gdzie odchodzi, nie mogą pójść Jego przeciwnicy (J 8, 21n), w pytaniu uczniów do Jezusa, czy znów chce iść do Judei, choć usiłują Go tam zabić (J 11, 8); zwrot oznacza też chodzenie Marii do grobu brata (J 11, 31) i potem wskrzeszonego Łazarza (J 11, 44), odłączenie się od przeciwników Jezusa (J 12, 11), podążanie chodzących w ciemności (J 12, 35), podążanie Jezusa do Boga (J 13, 3. 33. 36; 14, 4n. 28; 16, 5. 10. 17), możliwość odejścia uczniów przy pojmaniu Jezusa (J 18, 8), udanie się Piotra na połów ryb (J 21, 3).

Szymon, syn Jana; ty będziesz nazywał się Kefas – to znaczy: Piotr. Nazajutrz [Jezus] postanowił udać się do Galilei. I spotkał Filipa. Jezus powiedział do niego: Pójdź za Mną! [ἀκολούθει μοι] (J 1, 37–43).

Przy powołaniu pierwszych uczniów zwrot ten wyraża zarówno Jezusowe wezwanie, jak i reakcję powoływanych⁶⁵.

W ostatniej rozmowie z Piotrem Zmartwychwstały Chrystus mówi do niego, zapowiadając mu męczeńską śmierć: „Pójdź za Mną! [ἀκολούθει μοί]” (J 21, 19). Wezwanie to jest powtórzone w odpowiedzi na pytanie Piotra, co będzie z Umiłowanym Uczniem: „Jeżeli chcę, aby pozostał, aż przyjdę, to cóż tobie do tego? Ty pójdź za Mną! [σὺ μοι ἀκολούθει]” (J 21, 22). Jest to los różny od dziwnego określenia przyszłości umiłowanego ucznia – zapowiedź męczeńskiej śmierci jako doskonałego naśladowania Mistrza⁶⁶.

O kroczeniu za sobą Jezus mówi także w polemice z przeciwnikami po scenie z niewiastą przyłapaną na cudzołóstwie, której kamienowania nie odważył się rozpocząć żaden ze świadków, gdy Jezus powiedział, by pierwszy rzucił kamień ten, kto jest bez grzechu (J 8, 1–11): „A oto znów przemówił do nich Jezus tymi słowami: Ja jestem światłością świata. Kto idzie za Mną [ὁ ἀκολουθῶν ἐμοὶ], nie będzie chodził w ciemności, lecz będzie miał światło życia” (J 8, 12). Chodzenie za Mistrzem, który jest światłością świata, umożliwia uwolnienie się od ciemności – jasne widzenie wszystkiego i skuteczne pokonywanie własnej słabości⁶⁷.

⁶⁵ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 1. Teil, *Einleitung und Kommentar zu Kap. 1–4*, dz. cyt., s. 308–313; *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 137–139; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 124–127; R. E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, dz. cyt., s. 74–76, 78–82; *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 1–12*, dz. cyt., s. 321–330; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 54n, 59–61; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 26n; K. Romaniuk, *Powołanie w Biblii*, dz. cyt., s. 58–71.

⁶⁶ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 3. Teil, *Kommentar zu Kap. 13–21*, dz. cyt., s. 438, 442; *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 399; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 562n; *The Gospel according to John XIII–XXI*, dz. cyt., s. 1108, 1110, 1121n; *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 13–21*, dz. cyt., s. 368, 372n; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 556n, 560; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 409–412; J. Gnilka, *Teologia Nowego Testamentu*, tłum. W. Szymona, Kraków 2002, s. 356n.

⁶⁷ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 5–12*, dz. cyt., s. 239–243; *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 239; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 302; R. E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, dz. cyt.,

Kroczenie za Jezusem to także cecha Jego owiec, jak podkreśla w mowie o Dobrym Pasterzu: „A kiedy wszystkie wyprowadzi, staje na ich czele, owce zaś postępują za nim [αὐτῷ ἀκολουθεῖ], ponieważ głos jego znają. Natomiast za obcym nie pójdą [οὐ μὴ ἀκολουθησούσιν], lecz będą uciekać od niego, bo nie znają głosu obcych. [...] Moje owce słuchają mego głosu, a Ja znam je. Idą one za Mną [ἀκολουθοῦσίν μοι]” (J 10, 4n. 27). Uczniowie poznają swego Nauczyciela, nie dają się zwieść obcym, fałszywym głosicielom różnych – może pozornie atrakcyjnych – nauk, i kroczą za Mistrzem: przyjmują Jego naukę i naśladowują Jego postępowanie⁶⁸.

Również w ostatniej mowie Jezusa do tłumów, po triumfalnym wjeździe do Jerozolimy, mówi On, że kto chce Mu służyć, musi pójść za Nim: „Kto chciałby zaś Mi służyć, niech idzie za Mną [ἐμοὶ ἀκολουθεῖτω], a gdzie Ja jestem, tam będzie i mój sługa. A jeśli ktoś Mi służy, uczci go mój Ojciec” (J 12, 26). Wytrwałe i wierne naśladowanie Mistrza wyjedna uznanie Ojca – wieczną nagrodę, udział w chwale Syna⁶⁹.

Także podczas ostatniej wieczerzy, w rozmowie z Piotrem, kiedy Jezus zapowiada, że wybrany uczeń trzykrotnie się Go zaprze, jest mowa o kroczeniu za Mistrzem:

s. 340; *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 1–12*, dz. cyt., s. 680; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 266, 268; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 126–129.

⁶⁸ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 5–12*, dz. cyt., s. 356n, 385; *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 262, 267; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 329n, 335n; R. E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, dz. cyt., s. 385, 392n, 406n; *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 1–12*, dz. cyt., s. 754, 778; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 302n, 308, 315, 320; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 169, 174; A. Jankowski, „*Jam jest Alfa i Omega*” (*Ap 22, 13*)..., dz. cyt., s. 68n; X. Léon-Dufour, *Jésus le bon Pasteur*, [w:] Association Catholique Française pour L'Étude de la Bible, *Les paraboles évangéliques. Perspectives nouvelles*, XIIe Congrès de l'ACFEB, Lyon 1987, publié sous la direction de J. Delorme, Paris 1989, s. 361–373, zwłaszcza s. 363n (LD 135); F. Génuyt, *La Porte et le Pasteur (Jn 10, 1–21). Étude sémiotique*, [w:] *Les paraboles évangéliques. Perspectives nouvelles*, dz. cyt., s. 375–387, zwłaszcza s. 376n, 379–382.

⁶⁹ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 5–12*, dz. cyt., s. 482–484; *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 289n; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 360n; R. E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, dz. cyt., s. 467, 475; *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 1–12*, dz. cyt., s. 865n; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 353, 356; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 211n.

Rzekł do Niego Szymon Piotr: Panie, dokąd idziesz? [Κύριε, ποῦ ὑπάγεις]. Odpowiedział mu Jezus: Dokąd Ja idę, ty teraz za Mną rójść nie możesz [οὐ δύνασαι μοι νῦν ἀκολουθῆσαι], ale różniej rójdziesz [ἀκολουθήσεις δὲ ὕστερον]. Powiedział Mu Piotr: Panie, dlaczego teraz nie mogę rójść za Tobą [διὰ τί οὐ δύναμαι σοι ἀκολουθῆσαι ἄρτι]? Życie moje oddam za Ciebie. Odpowiedział Jezus: Życie swoje oddasz za Mnie? Zaprawdę, zaprawdę, powiadam ci: Kogut nie zapieje, aż ty trzy razy się Mnie wyprzesz (J 13, 36–38).

Wiara we własne siły może okazać się złudna. Jednak zawsze można się nawrócić i podążać za Mistrzem, również oddając za Niego życie, jak wynika z nawiązania do tej wypowiedzi po zmartwychwstaniu (por. cytowany werset J 21, 22)⁷⁰.

Określenia związane z podążaniem za kimś są również stosowane w innych kontekstach. W opisie podróży do Jerozolimy Ewangelia św. Marka określa uczniów słowami: „ci zaś, którzy szli za Nim [ἀκολουθοῦντες]” (Mk 10, 32), co oznacza zarówno kroczenie podczas pieszej podróży, jak postawę uczniów idących za Mistrzem⁷¹.

Apostołowie oburzają się, że w imię Jezusa wyrzuca złe duchy ktoś, kto „nie chodzi z nami [οὐκ ἀκολουθεῖ ἡμῖν]” (Mk 9, 38; Łk 9, 49 – οὐκ ἀκολουθεῖ μεθ’ ἡμῶν), ale Jezus nie uwzględnił ich sprzeciwu, stwierdzając: „Przestańcie zabraniać mu, bo nikt, kto uczyni cud w imię moje, nie będzie mógł zaraz źle mówić o Mnie. Kto bowiem nie jest przeciwko nam, ten jest z nami. Kto wam poda kubek wody do picia, dlatego że należycie do Chrystusa, zaprawdę, powiadam wam, nie utraci swojej nagrody” (Mk 9, 39–41; por. Łk 9, 49n). Według św. Łukasza wcześniej przeciwstawia się myślom uczniów porównujących, kto z nich jest największy, i stawia przed nimi dziecko (Łk 9, 46n), mówiąc: „Kto by to dziecko przyjął w imię moje, Mnie przyjmuje; a kto by Mnie przyjął, przyjmuje Tego, który Mnie posłał. Kto bowiem jest najmniejszy wśród was wszystkich, ten jest wielki” (Łk 9, 48). Według św. Łukasza potem

⁷⁰ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 3. Teil, *Kommentar zu Kap. 13–21*, dz. cyt., s. 61–63; *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 309n; H. van den Busche, *Jean...*, dz. cyt., s. 393n; *The Gospel according to John XIII–XXI*, dz. cyt., s. 607n, 614–616; *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 13–21*, dz. cyt., s. 83n; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 386n; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 248; B. Kl’uska, *Uczeń ikoną Chrystusa*, dz. cyt., s. 151–154.

⁷¹ Por. *Ewangelia według św. Marka...*, dz. cyt., s. 250n; R. Pesch, *Das Markusevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, dz. cyt., s. 148n; *Mark*, dz. cyt., s. 408.

Jan mówi o wyrzucającym złe duchy w imię Jezusa oraz reakcji uczniów, której Jezus nie uznał za słuszną (w. 49n)⁷².

Zapowiadając okoliczności zburzenia Jerozolimy i swego powtórnego przyjścia, Jezus przestrzega uczniów przed fałszywymi prorokami i mesjaszami: „nie chodźcie za nimi [μὴ πορευθῆτε ὀπίσω αὐτῶν]” (Łk 21, 8); „nie chodźcie tam [μὴ ἐξέλθητε]” (Mt 24, 26). Mogą oni namawiać do spotkania z fałszywym mesjaszem, twierdząc, że jest on na pustyni⁷³.

Jezus mówi także o gotowości do dźwignia krzyża, znoszenia cierpień, jeśli chce się iść za Nim – być Jego uczniem. Wezwanie do niesienia krzyża (Mt 10, 38; 16, 24; Mk 8, 34; Łk 9, 23; 14, 27) oznacza zarówno gotowość do męczeństwa, jak też – zwłaszcza według sformułowania Łk 9, 23: „Jeśli kto chce iść za Mną [ὀπίσω μου ἕρχεται], niech się zaprze samego siebie, niech co dnia [καθ’ ἡμέραν] bierze krzyż swój i niech Mnie naśladuje [ἀκολουθείτω μοι]” – gotowość podejmowania codziennych trudów jako naśladowania Jezusa i pełnienia służby dla królestwa Bożego⁷⁴.

Zbawiciel kilkakrotnie wspominał ogólnie o czynach i dziełach, które On sam czyni mocą otrzymaną od Ojca, czyli Jego postępowanie jest naśladowaniem Ojca, pełnieniem Jego woli: „Mam świadectwo większe od

⁷² Por. *Ewangelia według św. Marka...*, dz. cyt., s. 230n; R. Pesch, *Das Markusevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 8, 27–16, 20*, dz. cyt., s. 108n; *Mark*, dz. cyt., s. 378; *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 203n; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 159–161; *The Gospel according to Luke I–IX*, dz. cyt., s. 817–821; *Ewangelia według świętego Łukasza. Rozdziały 1–11*, dz. cyt., s. 506–510; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–9, 50*, dz. cyt., s. 576–580; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke...*, dz. cyt., s. 222n.

⁷³ Por. *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 312; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 320n; *The Gospel according to Luke X–XXIV*, dz. cyt., s. 1135n; *Ewangelia według świętego Łukasza. Rozdziały 12–24*, dz. cyt., s. 395n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke...*, dz. cyt., s. 344n; *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 14–28*, dz. cyt., s. 473n; *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 314; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, dz. cyt., s. 325; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. II, *Commentary 7: 28–28: 20*, dz. cyt., s. 818.

⁷⁴ Szerzej pisałem o tym w artykule „*Kto chce pójść za Mną, niech się zaprze samego siebie, niech weźmie krzyż swój i niech Mnie naśladuje*” (Mk 8, 34), [w:] *Agnus et Sponsa. Prace ofiarowane o. prof. Augustynowi Jankowskiemu OSB*, dz. cyt., s. 33–46; por. L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 152. Por. też J. Gnilka, *Teologia Nowego Testamentu*, dz. cyt., s. 215–218.

Janowego. Są to dzieła, które Ojciec dał Mi do wypełnienia; dzieła, które czynię, świadczą o Mnie, że Ojciec Mnie posłał” (J 5, 36).

Moja nauka nie jest moja, lecz Tego, który Mnie posłał. Jeśli kto chce pełnić Jego wolę, pozna, czy nauka ta jest od Boga, czy też Ja mówię od siebie samego. Kto mówi we własnym imieniu, ten szuka własnej chwały. Kto zaś szuka chwały Tego, który go posłał, ten godzien jest wiary i nie ma w nim nieprawości. Czyż Mojżesz nie dał wam Prawa? A przecież nikt z was nie zachowuje Prawa, [bo] dlaczego usiłujecie Mnie zabić? Tłum odpowiedział: Jesteś opętany przez złego ducha! Któż usiłuje Cię zabić? W odpowiedzi Jezus rzekł do nich: Dokonałem tylko jednego czynu, a wszyscy jesteście zdziwieni. Oto Mojżesz nadał wam obrzezanie – a nie pochodzi ono od Mojżesza, lecz od przodków – i obrzezujecie człowieka w szabat. Jeżeli człowiek może przyjmować obrzezanie nawet w szabat, aby nie przekroczono Prawa Mojżeszowego, to dlaczego złościcie się na Mnie, że w szabat uzdrowiłem całkowicie człowieka? Nie sądzicie z zewnętrznych pozorów, lecz wydajcie wyrok sprawiedliwy (J 7, 16–24).

O swoich dobrych czynach mówi:

Ukazałem wam wiele dobrych czynów, które pochodzą od Ojca. Za który z tych czynów chcecie Mnie kamienować? Odpowiedzieli Mu Żydzi: Nie kamienujemy Cię za dobry czyn, ale za bluźnierstwo, za to, że Ty, będąc człowiekiem, uważasz siebie za Boga. Odpowiedział im Jezus: Czyż nie napisano w waszym Prawie: **Ja rzekłem: Bogami jesteście?** Jeżeli [Pismo] nazwało bogami tych, do których skierowano słowo Boże – a Pisma nie można odrzucić – to czemu wy [o Tym], którego Ojciec poświęcił i posłał na świat, mówicie: Bluźnisz, dlatego że powiedziałem: Jestem Synem Bożym? Jeżeli nie dokonuję dzieł mojego Ojca, to Mi nie wierzcie! Jeżeli jednak dokonuję, to choćbyście Mi nie wierzyli, wierzcie moim dziełom, abyście poznali i wiedzieli, że Ojciec jest we Mnie, a Ja w Ojcu (J 10, 32–38)⁷⁵.

⁷⁵ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 5–12*, dz. cyt., s. 115n, 173n, 184–189, 388–393; *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 200n, 227n, 268n; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 235–237, 286–290, 337n; R. E. Brown, *The Gospel according to John I–XII*, dz. cyt., s. 224, 227, 312n, 315–317, 403n, 408–412; *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 1–12*, dz. cyt., s. 533, 642–644, 780–782; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 187, 191, 242–246, 316n, 320n; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 78, 108–110, 175–178; A. A. Napiórkowski, *Misterium Communionis. Eklezjalny paradygmat dziejów zbawienia*, dz. cyt., s. 119n.

Jest to wzór dla Jego uczniów: tak jak On jest ściśle związany z Ojcem, poznaje Jego wolę i wykonuje dzieła, które Ojciec Mu zleca, tak uczniowie mają być z Nim zjednoczeni, poznawać, czego On od nich oczekuje i pełnić Jego wolę, naśladowując Jego postawę i czyny.

Do wytrwałości i konsekwencji w naśladowaniu Jezusa wzywają wspomniane słowa o niesieniu krzyża (Mt 10, 38; 16, 24; Mk 8, 34; Łk 9, 23; 14, 27). Dokonuje się ono każdego dnia przez wytrwałe wypełnianie zwyczajnych obowiązków. Słowa Jezusa wypowiedziane w związku z zapowiedziami cierpień poprzedzających zburzenie Jerozolimy i wydarzenia eschatologiczne można też odnieść do zwykłej postawy uczniów Jezusa: „Przez swą wytrwałość [ἐν τῇ ὑπομονῇ ὑμῶν] ocalicie wasze życie” (Łk 21, 19)⁷⁶.

Powołanie, by iść za Jezusem, zobowiązuje do naśladowania Go oraz do zauważania Jego obecności w różnych okolicznościach życia i w różnych ludziach. Rozważmy teraz teksty, w których Chrystus utożsamia się z ludźmi biednymi, potrzebującymi, prześladowanymi, i wzywa do udzielania im pomocy tak, jakby służyło się Jemu samemu.

4. Chrystus utożsamia się ze słabymi ludźmi

W Ewangeliach Jezus jako triumfujący Syn Człowieczy, który będzie Sędzią w czasach ostatecznych, utożsamia się z ludźmi słabymi, potrzebującymi pomocy. Można to uważać za następny krok w stosunku do stworzenia człowieka na obraz i podobieństwo Boże. Każdy człowiek nosi je w sobie, ale Wcielony Syn Boży w szczególny sposób utożsamia się nie z tymi, którzy w oczach ludzi wydają się najwięksi i najwspanialszy, ale z biednymi i potrzebującymi pomocy.

Chrystus stosuje logiczny ciąg porównań: najpierw utożsamia ze sobą swoich uczniów, których posyła na głoszenie słowa Bożego bez materialnego zabezpieczenia. Typowe jest utożsamienie wysłannika z wysyłającym. Postępowanie wobec wysłannika świadczy o stosunku do tego, który go wysłał. Tak też zlekceważenie posłów Dawida do młodego króla

⁷⁶ Por. *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 314; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 323 oraz monografia na temat wytrwałości: S. Pisarek, *Cierpliwa wytrwałość. „Hypomonē” „hypoménein” w Nowym Testamencie*, Katowice 1992, s. 60–68.

Ammonitów spowodowało wojnę z ich krajem (por. 2 Sm 10, 1 – 11, 1; 1 Krn 19, 1–20, 4). Dlatego przyjmujący wysłanników Chrystusa przyjmują Jego samego, świadczący pomoc prorokom i sprawiedliwym otrzymają właściwą dla nich nagrodę, a przyjmujący kogoś bardzo skromnego, lekceważonego przez innych, ponieważ jest on uczniem Chrystusa, otrzyma wielką, niezniszczalną i niezbywalną nagrodę:

Kto was przyjmuje, Mnie przyjmuje; a kto Mnie przyjmuje, przyjmuje Tego, który Mnie posłał. Kto przyjmuje proroka jako proroka, nagrodę proroka otrzyma. Kto przyjmuje sprawiedliwego jako sprawiedliwego, nagrodę sprawiedliwego otrzyma. Kto poda kubek świeżej wody do picia jednemu z tych najmniejszych, dlatego że jest uczniem, zaprawdę, powiadam wam, nie utraci swojej nagrody (Mt 10, 40–42)⁷⁷.

Choć nie jest to jeszcze tak mocne utożsamienie Jezusa z ludźmi biednymi jak w zapowiedzi Sądu Ostatecznego, to już wskazuje, kto jest Mu szczególnie bliski. Podobnie z ubogimi utożsamia się Jego Matka we wspaniałej pieśni Magnificat:

Bo wejrzał na uniznienie Służebnicy swojej [ἐπὶ τὴν τεπείνωσιν τῆς δούλης αὐτοῦ].
 Oto bowiem błogosławić mnie będą odtąd wszystkie pokolenia,
 gdyż wielkie rzeczy uczynił mi Wszechmocny;
 a święte jest Jego imię –
 i miłosierdzie Jego z pokoleń na pokolenia dla tych, co się Go boją.
 On przejawia moc ramienia swego,
 rozprasza pyszniących się zamysłami serc swoich.
 Strąca władców z tronu, a wywyższa pokornych [ταπεινούς].
 Głodnych syca dobrami, a bogaczy odprawia z niczym (Łk 1, 48–53).

Jej śpiew to wyraz głębokiej znajomości Biblii i równocześnie tradycji narodowych Izraela. Można się zastanawiać, na ile obecna postać tej pieśni odtwarza natchnioną modlitwę Maryi, na ile zaś jest dziełem redakcji św.

⁷⁷ Por. *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, dz. cyt., s. 453–455; *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 194n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, dz. cyt., s. 400–404; *Matthew*, dz. cyt., s. 133n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. II, *Commentary 7:28 – 28:20*, dz. cyt., s. 542n; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 151, 154.

Łukasza. Maryja występuje w niej jako uboga córka Izraela⁷⁸, Służebnica, która z pokorą i radością uczestniczy w wielkich dziełach Bożej mocy.

Na przyjęcie kogoś obok materialnej pomocy, gościny, zaspokojenia pragnienia i głodu składa się także przyjęcie nauki głoszonej przez tego, kogo się przyjmuje. W przypadku uczniów Jezusa jest to nauka samego Mistrza: „Kto was słucha, Mnie słucha, a kto wami gardzi, Mną gardzi; lecz kto Mną gardzi, gardzi Tym, który Mnie posłał” (Łk 10, 16). Słowa te następują po ostrzeżeniach dla niepokutujących miast, lekceważących słowa Jezusa i czyny w nich dokonane⁷⁹. Utożsamienie wysłanników Jezusa z Nim samym, a przez Niego – z Ojcem nadaje im szczególną godność i skutkuje szczególną odpowiedzialnością ludzi, którzy ich przyjmują lub odrzucają.

⁷⁸ W ten sposób podejmowane są wyrażone w proto- i deuterokanonicznych księgach Starego Testamentu tradycje Izraela o szczególnej bliskości ubogich wobec Jahwe. Por. B. W. Matysiak, *Ubodzy w tradycji mądrościowej Izraela na tle starożytnego Bliskiego Wschodu*, Olsztyn 2001; *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 93–95; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 42n; *The Gospel according to Luke I–IX*, dz. cyt., s. 359–361, 367n; *Ewangelia według świętego Łukasza. Rozdziały 1–11*, dz. cyt., s. 129–137; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke...*, dz. cyt., s. 72–74; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–9*, 50, dz. cyt., s. 73–76; J. Nolland, *Luke 1–9: 20*, dz. cyt., s. 69–73; R. Laurentin, *Les Evangiles de l'Enfance du Christ. Vérité du Noël au-delà des mythes*, [Paris] 1982, s. 201n; J. Łach, *Dziecię się nam narodziło. W kręgu teologii Ewangelii dzieciństwa Jezusa*, Częstochowa 2001, s. 150n; F. Gryglewicz, *Teologia hymnów Łukaszej Ewangelii Dzieciństwa*, Lublin 1975, s. 44–57 (Rozprawy Wydziału Teologiczno-Kanonicznego KUL, 40); U. Grzymska, *Elementy paschalnej radości w Magnificat. Studium egzegetyczno-teologiczne*, Kraków–Radom 1998, s. 52–64 oraz mój artykuł „Magnificat” wzorem modlitwy chrześcijańskiej, „Salvatoris Mater” 7 (2005) nr 3–4 (27–28), s. 190–201, zwłaszcza s. 198. O potrzebie stania się ubogim, „maluczkim”, ufającym w Bożą pomoc por. Z. Kiernikowski, *W mocy słowa i sakramentu. Biblijne inspiracje współczesnego duszpasterstwa*, Warszawa 2011, s. 62–64 (RSB 40).

⁷⁹ Por. *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 212; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 169n; *The Gospel according to Luke X–XXIV*, dz. cyt., s. 856–858; *Ewangelia według świętego Łukasza. Rozdziały 1–11*, dz. cyt., s. 542, 544; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke...*, dz. cyt., s. 231; A. R. Gluchowski, *Zagadnienie pojęcia w perykopicie Mt 11, 20–24*, Kraków 2001, s. 198.

Najmocniej Jezus utożsamia się z biednymi, potrzebującymi, zapowiadając swoje przyjście jako Sędzieja czasów ostatecznych (Mt 25, 31–46)⁸⁰. Jako kryterium oceny podał czyny miłości bliźniego. Do sprawiedliwych powie:

Byłem głodny, a daliście Mi jeść;
byłem spragniony, a daliście Mi pić;
byłem przybyszem, a przyjęliście Mnie;
byłem nagi, a przyodzialiście Mnie;
byłem chory, a odwiedziliście Mnie;
byłem w więzieniu, a przyszedliście do Mnie (Mt 25, 35n).

Zaprawdę, powiadam wam: Wszystko, co uczyniliście jednemu z tych braci moich najmniejszych, Mnieście uczynili (Mt 25, 40).

Natomiast odrzuconym powie:

Bo byłem głodny, a nie daliście Mi jeść;
byłem spragniony, a nie daliście Mi pić;
byłem przybyszem, a nie przyjęliście Mnie;
byłem nagi, a nie przyodzialiście Mnie;
byłem chory i w więzieniu, a nie odwiedziliście Mnie (Mt 25, 42n).

Zaprawdę, powiadam wam: Wszystko, czego nie uczyniliście jednemu z tych najmniejszych, tegoście i Mnie nie uczynili (Mt 25, 45).

Jezus – Sędzia czasów ostatecznych – będzie wyrokował na podstawie postępowania sądzonych, ich sposobu odnoszenia się do ludzi potrzebujących, lekceważonych przez innych. Zależnie od tego, czy przyszli im z pomocą, czy byli wobec nich obojętni, otrzymają udział w Jego wiecznej radości albo też pozostaną poza nią i będą ponosić wieczną karę: „Pójdźcie, błogosławieni u Ojca mojego, weźcie w posiadanie królestwo, przygotowane dla was od założenia świata! [...] Idźcie precz ode Mnie, przekłęci, w ogień wieczny, przygotowany diabłu i jego aniołom! [...] I pójdą ci na wieczną karę, sprawiedliwi zaś do życia wiecznego” (Mt 25, 34. 41. 46). Chrystus powie, że to On sam

⁸⁰ Por. T. Grzesiak, *Uczynki wobec Chrystusa i bliźnich*, [w:] „*Bądźcie miłosierni, jak Ojciec wasz jest miłosierny*” (Łk 6, 36), dz. cyt., s. 83–102, zwłaszcza s. 93–100.

był tym, któremu pospieszono z pomocą lub też pozostawiono w biedzie⁸¹. Oczekuje, że ludzie będą naśladowali dobroć Ojca świadczącego wszystkim miłość, przez praktykowanie podobnej miłości wobec potrzebujących⁸².

W związku z powołaniem Szawła utożsamienie Zmartwychwstałego Jezusa z prześladowanymi chrześcijanami zostało podane trzykrotnie w Dziejach Apostolskich – we wszystkich relacjach o spotkaniu przyszłego Apostoła Narodów ze Zmartwychwstałym Chrystusem:

Gdy zbliżał się już w swojej podróży do Damaszku, olśniła go nagle światłość z nieba. A gdy upadł na ziemię, usłyszał głos, który mówił: Szawle, Szawle, dlaczego Mnie prześladujesz? Kto jesteś, Panie? – powiedział. A On: Ja jestem Jezus, którego ty prześladujesz (Dz 9, 3–5).

Szawle, Szawle, dlaczego Mnie prześladujesz? Kto jesteś, Panie? – odpowiedziałem. Rzekł do mnie: Ja jestem Jezus Nazarejczyk, którego ty prześladujesz (Dz 22, 7n).

Szawle, Szawle, dlaczego Mnie prześladujesz? Trudno ci wierzyć przeciw oświeceniu. Kto jesteś, Panie? – zapytałem. A Pan odpowiedział: Ja jestem Jezus, którego ty prześladujesz (Dz 26, 14n)⁸³.

Związek miłości Boga z miłością bliźniego jest bardzo silnie podkreślany w Pierwszym Liście św. Jana. Nie można kochać Boga, jeśli nie miłuje się bliźniego, naśladowując Boga, który okazał nam nieporównywalną z niczym miłość, wydając za nas swego Syna, i naśladowując Chrystusa, Boga-Człowieka, który za nas oddał swoje życie:

Po tym poznaliśmy miłość,

⁸¹ Por. *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 322–324; *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 14–28*, dz. cyt., s. 509–531; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, dz. cyt., s. 366–379; *Matthew*, dz. cyt., s. 306–310; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., 356–360; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. II, *Commentary 7: 28 – 28: 20*, dz. cyt., s. 841–847.

⁸² Por. I. S. Ledwoń, *Jezus – Bóg, jakiego nie ma w żadnej religii*, dz. cyt., s. 175.

⁸³ Por. *Dzieje Apostolskie...*, dz. cyt., s. 301; L. T. Johnson, *The Acts of the Apostles*, dz. cyt. s. 162n, 389, 435; G. Schneider, *Die Apostelgeschichte*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 9, 1–28, 31*, dz. cyt., s. 26n, 321, 373n; *The Acts of the Apostles*, dz. cyt. s. 81.

że On oddał za nas życie swoje.
My także winniśmy oddać życie za braci.
Jeśliby ktoś posiadał na świecie majątek
i widział, że brat jego cierpi niedostatek,
a zamknął przed nim swe serce,
jak może trwać w nim miłość Boga? (1 J 3, 16n).

Umiłowani, miłujmy się wzajemnie,
ponieważ miłość jest z Boga,
a każdy, kto miłuje,
narodził się z Boga i zna Boga.
Kto nie miłuje, nie zna Boga,
bo Bóg jest miłością (1 J 4, 7n).

Umiłowani, jeśli Bóg tak nas umiłował,
to i my winniśmy się wzajemnie miłować.
Nikt nigdy Boga nie oglądał.
Jeżeli miłujemy się wzajemnie,
Bóg trwa w nas
i miłość ku Niemu jest w nas doskonała (1 J 4, 11n).

My miłujemy [Boga],
ponieważ Bóg sam pierwszy nas umiłował.
Jeśliby ktoś mówił: Miłuję Boga, a brata swego nienawidził, jest kłamcą,
albowiem kto nie miłuje brata swego, którego widzi,
nie może miłować Boga, którego nie widzi.
Takie zaś mamy od Niego przykazanie,
aby ten, kto miłuje Boga,
miłował też i brata swego.
Każdy, kto wierzy, że Jezus jest Mesjaszem,
z Boga się narodził;
i każdy miłujący Tego, który dał życie,
miłuje również tego,
kto życie od Niego otrzymał.
Po tym poznajemy, że miłujemy dzieci Boże,
gdy miłujemy Boga i wypełniamy Jego przykazania,
albowiem miłość względem Boga

polega na spełnianiu Jego przykazań,
a przykazania Jego nie są ciężkie (1 J 4, 19 – 5, 3).

Podobna myśl jest wyrażona w Trzecim Liście św. Jana w sposób bardziej ogólny: pełnienie dobrych czynów świadczy o widzeniu – znajomości Boga, natomiast wykonywanie czynów złych świadczy o tym, że Boga się nie zna. Dla Semitów znajomość to nie tylko teoretyczna wiedza, lecz także głębokie przyłgnięcie do osoby lub rzeczy, którą się zna:

Ten, kto czyni dobrze, jest z Boga,
ten zaś, kto czyni źle, Boga nie widział (3 J 11)⁸⁴.

Czyni świadczą o związku z Bogiem. Autor stosuje charakterystyczny dla Semitów paralelizm antyetyczny – najpierw wyraża myśl w formie pozytywnej, a potem w negatywnej, co mocno podkreśla treść podawanej nauki. Kto nie praktykuje miłości bliźniego, pokazuje, że nie ma w nim miłości Stwórcy, nie zna Boga, który wymaga, by naśladować Jego miłość do ludzi przez miłowanie braci.

Rozważone natchnione teksty pokazują, że Chrystus utożsamia się z cierpiącymi ludźmi, a Bóg oczekuje, byśmy Go naśladowali, miłując bliźnich. Postępowanie wobec nich świadczy, jak odnosimy się do Niego samego. On jest naszym najwyższym Mistrzem, Nauczycielem i Wzorem. Nijęj rozważymy natchnione pouczenia o uczeniu jako naśladowcy mistrza.

5. Uczeń naśladowcą mistrza

Ewangelie podają słowa Pana Jezusa o zależności i potrzebie kroczenia za nauczycielem. Ludzka mądrość uczy, że aby coś osiągnąć, trzeba przejmować wiedzę od kogoś bardziej doświadczonego, znającego to, czego

⁸⁴ Por. *Listy katolickie...*, dz. cyt., s. 398n, 409–412, 416–418, 459n; F. Gryglewicz, *Życie chrześcijańskie w ujęciu św. Jana*, Katowice 1984, s. 160–169 (AL 10); R. Schnackenburg, *Die Johannesbriefe*, dz. cyt., s. 198–201, 228n, 240n, 249–253, 316n; *The Epistles of John*, dz. cyt., s. 447–451, 473–476, 513–515, 519–521, 532–541, 543–554, 562–568, 720n, 748; G. Strecker, *The Johannine Letters...*, dz. cyt., s. 114–118, 143–149, 155–157, 169–179, 265n.

chce się nauczyć. Należy słuchać jego słów, obserwować postępowanie i je naśladować.

W związku z zapowiedzią prześladowań uczniów na podobieństwo losu Chrystusa Mistrz mówi: „Uczeń nie przewyższa nauczyciela ani sługa swego pana. Wystarczy, jeśli uczeń będzie jak jego nauczyciel, a sługa – jak jego pan. Jeśli pana domu przewali Belzebubem, to o ileż bardziej nazwą tak jego domowników” (Mt 10, 24n). Jest to wezwanie do okazania męstwa w ucisku, gotowości przyjęcia tego, co jest narzucone z zewnątrz⁸⁵. Realizację tej nauki pokazują Dzieje Apostolskie w słowach o prześladowaniu ze strony władz żydowskich szybko rozwijającego się młodego Kościoła: „A przywoławszy Apostołów, kazali ich ubiczować i zabronili im przemawiać w imię Jezusa, a potem zwolnili. A oni odchodzili sprzed Sanhedrynu i cieszyli się, że stali się godni cierpieć dla Imienia Jezusa” (Dz 5, 40n). Znoszenie cierpień na podobieństwo Chrystusa, dla Jego imienia, staje się dla prześladowanych źródłem radości⁸⁶.

Podobną naukę podaje Ewangelia św. Łukasza w innym kontekście, w Kazaniu na Równinie, między pouczeniami o powściągliwości w sądzieńniu i wezwaniem do hojności a przestrożą przed obłudą: „Opowiedział im też przypowieść: Czy może niewidomy prowadzić niewidomego? Czy nie wpadną w dół obydwaj? Uczeń nie przewyższa nauczyciela. Lecz każdy, dopiero w pełni wykształcony, będzie jak jego nauczyciel” (Łk 6, 39n). Trzeba pamiętać o swoich ograniczeniach, wytrwale dążyć do rozwoju, korzystając z pouczeń dobrych mistrzów, a nie przypisywać sobie możliwości skutecznego działania, gdy nie jest się jeszcze do niego odpowiednio przygotowanym⁸⁷.

⁸⁵ Por. *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, dz. cyt., s. 434–436; *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 190n; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–13*, 58, dz. cyt., s. 379n; *Matthew*, dz. cyt., s. 125n; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Matthew*, vol. II, *Commentary 7: 28–28: 20*, dz. cyt., s. 535n; D. J. Harrington, *The Gospel of Matthew*, dz. cyt., s. 145, 148.

⁸⁶ Por. *Dzieje Apostolskie...*, dz. cyt., s. 271n; L. T. Johnson, *The Acts of the Apostles*, dz. cyt. s. 101; G. Schneider, *Die Apostelgeschichte*, 1. Teil, *Einleitung. Kommentar zu Kap. 1, 1–8, 40*, dz. cyt., s. 403n; *The Acts of the Apostles*, dz. cyt. s. 49.

⁸⁷ Por. H. D. Betz, *The Sermon on the Mount...*, dz. cyt., s. 619–626; *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 161n; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 114; *The Gospel according to Luke 1–IX*, dz. cyt., s. 641n; *Ewangelia według świętego Łukasza. Rozdziały 1–11*, dz. cyt., s. 360; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke...*,

Wspaniały przykład pokory dał sam Mistrz, obmywając uczniom nogi i wyjaśniając znaczenie tej posługi wykonywanej wówczas przez niewolników, którą sam wobec nich podjął:

A kiedy im umył nogi, przywdział szaty i znów zajął miejsce przy stole, rzekł do nich: „Czy rozumiecie, co wam uczyniłem? Wy Mnie nazywacie Nauczycielem i Panem, i dobrze mówicie, bo nim jestem. Jeżeli więc Ja, Pan i Nauczyciel [ὁ κύριος καὶ ὁ διδάσκαλος], umyłem wam nogi, to i wyście powinni sobie nawzajem umywać nogi. Dałem wam bowiem przykład, abyście i wy tak czynili, jak Ja wam uczyniłem. Zaprawdę, zaprawdę, powiadam wam: Sługa nie jest większy od swego pana ani wysłannik od tego, który go posłał. Wiedząc to, będziecie błogosławieni, gdy według tego czynić będziecie (J 13, 12–17)⁸⁸.

Konkretne naśladowanie Jezusa jako Nauczyciela i Pana to gotowość pełnienia pokornych posług, jak umywanie nóg. Bycie przełożonym według Jego nauki to przede wszystkim pełnienie służby. Po prośbie matki synów Zebedeusza (albo ich samych), by w królestwie Jezusa zajęli miejsca po obu Jego stronach, Mistrz powiedział: „Wiecie, że władcy narodów uciśkają je, a wielcy dają im odczuć swą władzę. Nie tak będzie u was. Lecz kto by między wami chciał stać się wielkim, niech będzie waszym sługą. A kto by chciał być pierwszy między wami, niech będzie niewolnikiem waszym, tak jak Syn Człowieczy, który nie przyszedł, aby Mu służyło, lecz aby służyć i dać swoje życie jako okup za wielu” (Mt 20, 25–28; por. Mk 10, 41–45)⁸⁹.

dz. cyt., s. 172; H. Schürmann, *Das Lukasevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–9, 50*, dz. cyt., s. 365–371; J. Nolland, *Luke 1–9: 20*, dz. cyt., s. 306n, 310.

⁸⁸ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 3. Teil, *Kommentar zu Kap. 13–21*, dz. cyt., s. 113n; *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 324n; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 423–425; *The Gospel according to John XIII–XXI*, dz. cyt., s. 661, 678; *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 13–21*, dz. cyt., s. 116; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 420, 423; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 273; B. Kl'uska, *Uczeń ikoną Chrystusa*, dz. cyt., s. 240n.

⁸⁹ Por. *Ewangelia według św. Mateusza...*, dz. cyt., s. 282n; *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 14–28*, dz. cyt., s. 299–302; J. Gnilka, *Das Matthäusevangelium*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, dz. cyt., s. 189–192; *Ewangelia według św. Marka...*, dz. cyt., s. 253n; R. Pesch, *Das Markusevangelium*, 2. Teil, *Einleitung und Kommentar zu Kap. 1, 1–8, 26*, dz. cyt., s. 160–167; *Mark*, dz. cyt., s. 413–415; M. Bednarz, *Jezus Sługą Pańskim według Nowego Testamentu*,

W Ewangelii św. Łukasza Jezus podczas ostatniej wieczerzy, gdy wiódł, jak uczniowie spierali się, kto z nich jest największy, powiedział:

Królowie narodów panują nad nimi, a ich władcy przybierają miano dobroczyńców. Wy zaś nie tak [macie postępować]. Lecz największy między wami niech będzie jak najmłodszy, a przełożony jak sługa. Któż bowiem jest większy? Ten, kto siedzi za stołem, czy ten, kto służy? Czyż nie ten, kto siedzi za stołem? Otóż Ja jestem pośród was jako ten, kto służy (Łk 22, 25–27)⁹⁰.

Nowy Testament nie mówi wprost, by przełożeni Kościoła umywali komuś nogi, wykonywanie tej czynności stanowi natomiast jeden z warunków dopuszczenia do posługi w Kościele wybranych wdów: „Do spisu należy wciągać taką wdowę, która ma co najmniej lat sześćdziesiąt, była żoną jednego męża, ma za sobą świadectwo o [takich] dobrych czynach: że dzieci wychowała, że była gościnną, że obmywała nogi świętych, że będącym w ucisku przychodziła z pomocą, że pilnie brała udział we wszelkim dobrym dziele” (1 Tm 5, 9n). Dojrzałość, właściwe wypełnianie obowiązków rodzinnych, gościnność i udział we wszystkich dobrych dziełach to praktyka miłości służebnej na wzór Chrystusa, miłości najpełniejszej, którą można wyrazić w geście umywania nóg⁹¹.

Pójdźcie za Jezusem to przede wszystkim naśladowanie Jego miłości do uczniów – wypełnianie przykazania miłości: „Przykazanie nowe daję wam,

Tarnów 2001, s. 94–113 (Wydział Teologiczny w Tarnowie Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie. Rozprawy Naukowe, 4).

⁹⁰ Por. *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 328–330; *Ewangelia według świętego Łukasza. Rozdziały 12–24*, dz. cyt., s. 459n; *The Gospel according to Luke X–XXIV*, dz. cyt., s. 1411–1420; R. Pindel, *Naśladować Chrystusa-Sługę*, Kraków 2007.

⁹¹ Por. *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. J. Stępień, Poznań–Warszawa 1979, s. 361n (PŚNT IX); L. Oberlinner, *Die Pastoralbriefe. Erster Timotheusbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1994, s. 230–236 (HTKNT XI, 2/1); M. Dibelius, H. Conzelmann, *The Pastoral Epistles. A commentary on the Pastoral Epistles*, trans. Ph. Buttolph, A. Yarbrow, ed. H. Koester, Philadelphia 1984, s. 75 (Hermeia). Opis ostatniej wieczerzy rozpoczynającej się w Ewangelii św. Jana umywaniem nóg wprowadzony jest zdaniem: „Jezus wiedząc, że nadeszła godzina Jego, by przeszedł z tego świata do Ojca, umiłował swoich na świecie, do końca [εἰς τέλος] ich umiłował” (J 13, 1); por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 3. Teil, *Kommentar zu Kap. 13–21*, dz. cyt., s. 16n; *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 300; *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 13–21*, dz. cyt., s. 54n.

abyście się wzajemnie miłowali, tak jak Ja was umiłowałem; żebyście i wy tak się miłowali wzajemnie. Po tym wszyscy poznają, żeście uczniami moimi, jeśli będziecie się wzajemnie miłowali” (J 13, 34n). Miarą miłości uczniów jest miłość Chrystusa, posunięta aż do oddania za nich życia, którą mają naśladować w odniesieniu do siebie nawzajem⁹².

Miłość Chrystusa do uczniów jest z kolei odbiciem tej miłości, która łączy Go z Ojcem, a ma się wyrażać przez pełnienie Jego przykazań: „Jak Mnie umiłował Ojciec, tak i Ja was umiłowałem. Trwajcie w miłości mojej! Jeśli będziecie zachowywać moje przykazania, będziecie trwać w miłości mojej, tak jak Ja zachowałem przykazania Ojca mego i trwam w Jego miłości” (J 15, 9n).

To jest moje przykazanie, abyście się wzajemnie miłowali tak jak Ja was umiłowałem. Nikt nie ma większej miłości od tej, gdy ktoś życie swoje oddaje za przyjaciół swoich. Wy jesteście przyjaciółmi moimi, jeżeli czynicie to, co wam przykazuję. Już was nie nazywam sługami, bo sługa nie wie, co czyni jego pan, ale nazwałem was przyjaciółmi, albowiem oznajmiłem wam wszystko, co usłyszałem od Ojca mego. Nie wyście Mnie wybrali, ale Ja was wybrałem i przeznaczyłem was na to, abyście szli i owoc przynosili, i by owoc wasz trwał – aby Ojciec dał wam wszystko, o cokolwiek Go poprosicie w imię moje. To wam przykazuję, abyście się wzajemnie miłowali (J 15, 12–17).

Jeżeli was świat nienawidzi, wiedzcie, że Mnie pierwaj znieawidził. Gdybyście byli ze świata, świat by was kochał jako swoją własność. Ale ponieważ nie jesteście ze świata, bo Ja was wybrałem sobie ze świata, dlatego was świat nienawidzi. Pamiętajcie o słowie, które do was powiedziałem: Sługa nie jest większy od swego pana. Jeżeli Mnie prześladowali, to i was będą prześladować. Jeżeli moje słowo zachowali, to i wasze będą zachowywać (J 15, 18–20)⁹³.

⁹² Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 3. Teil, *Kommentar zu Kap. 13–21*, dz. cyt., s. 59–61; *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 308n; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 391n; *The Gospel according to John XIII–XXI*, dz. cyt., s. 607n, 612–614; *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 13–21*, dz. cyt., s. 82n; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 385n, 389; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 247n; B. Kl'uska, *Uczeń ikoną Chrystusa*, dz. cyt., s. 148–151; *Życie chrześcijańskie w ujęciu św. Jana*, dz. cyt., s. 160, 163.

⁹³ Por. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 3. Teil, *Kommentar zu Kap. 13–21*, dz. cyt., s. 116n, 123–132; *Ewangelia według św. Jana...*, dz. cyt., s. 326–329; H. van den Bussche, *Jean...*, dz. cyt., s. 426–431; *The Gospel according to John XIII–XXI*,

W Drugim Liście do Tymoteusza zawarte są przestroga przed błędnymi naukami i wezwanie, by trwać w otrzymanej prawdzie przygotowanej przez Pisma Pierwszego Przymierza: „Tymczasem ludzie źli i zwodziciele będą się dalej posuwać ku temu, co gorsze, błędząc i [innych] w błąd wprowadzając. Ty natomiast trwaj w tym, czego się nauczyłeś i co ci powierzono, bo wiesz, od kogo się nauczyłeś. Od lat bowiem niemowlęcych znasz Pisma święte, które mogą cię nauczyć mądrości wiodącej ku zbawieniu przez wiarę w Chrystusie Jezusie” (2 Tm 3, 13–15)⁹⁴.

Podobną naukę przekazuje Pierwszy List św. Jana:

To wszystko napisałem wam o tych, którzy wprowadzają was w błąd.

Co do was, to namaszczenie,

które otrzymaliście od Niego, trwa w was

i nie potrzebujecie pouczenia od nikogo,

ponieważ Jego namaszczenie poucza was o wszystkim.

Ono jest prawdziwe i nie jest kłamstwem.

Toteż trwajcie w nim tak,

jak was nauczył (1 J 2, 26n)⁹⁵.

Przytoczone natchnione teksty pokazują, na czym polega prawdziwe i skuteczne zdobywanie wiedzy i umiejętności życia przez człowieka: na naśladowaniu dobrego nauczyciela, trwaniu w tym, co się od niego przejęło i wystrzeganiu się głosicieli błędów. Niżej zostaną rozważone wypowiedzi św. Pawła wzywające do naśladowania Boga i Chrystusa oraz dobrych przykładów, jakie dało życie i postępowanie Jego uczniów.

dz. cyt., s. 663–665, 680–684, 686n, 695n; *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 13–21*, dz. cyt., s. 117–120, 125n; J. Moloney, *The Gospel of John*, dz. cyt., s. 421–429, 433; G. R. Beasley-Murray, *John*, dz. cyt., s. 273–276; B. Kl'uska, *Uczeń ikoną Chrystusa*, dz. cyt., s. 252–268; T. Herrmann, *Miłość braterska*, [w:] *Egzegeza Ewangelii św. Jana, Kluczowe teksty i tematy teologiczne*, red. F. Gryglewicz, Lublin 1992², s. 253–260; R. Schnackenburg, *Nauka moralna Nowego Testamentu*, dz. cyt., s. 145n.

⁹⁴ Por. *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie...*, dz. cyt., s. 440–442; L. Oberlinner, *Die Pastoralbriefe. Zweiter Timotheusbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1995, s. 142–147 (HTKNT XI, 2/2); M. Dibelius, H. Conzelmann, *The Pastoral Epistles...*, dz. cyt., s. 119n.

⁹⁵ Por. *Listy katolickie...*, dz. cyt., s. 381–383; R. Schnackenburg, *Die Johannesbriefe*, dz. cyt., s. 160–162; *The Epistles of John*, dz. cyt., s. 358n, 373–377; G. Strecker, *The Johannine Letters...*, dz. cyt., s. 76n.

6. Wezwania św. Pawła do naśladowania Boga i Chrystusa

Święty Paweł jako naśladowca Chrystusa przekazujący Jego naukę poleca tym, których nauczał, by szli za jego przykładem. Do Koryntian pisał: „Proszę was przeto, bądźcie naśladowcami [μιμηταί] moimi!” (1 Kor 4, 16). Jest to najpierw ogólnie wezwanie, by naśladować apostoła w wierze i oddaniu Chrystusowi⁹⁶. Przytoczone wyżej zdanie jest skrótem tego, co szerzej wyraził w słowach: „Bądźcie naśladowcami [μιμηταί] moimi, tak jak ja jestem [naśladowcą] Chrystusa [καθὸς κἀγὼ Χριστοῦ]” (1 Kor 11, 1).

Normalną drogą zdobywania wiedzy, sprawności, umiejętności jest naśladowanie mistrza, który z kolei swoją wiedzę zaczerpnął od innych, wcześniej żyjących mistrzów, jak mówi Elifaz w Księdze Hioba:

Wyjaśnię, ty mnie posłuchaj,
a to wypowiem, co widziałem,
i to, co mędrcy opowiedzieli,
a czego z wiedzy przodków nie ukryli (Hi 15, 17n)⁹⁷.

Mistrzem św. Pawła jest sam Chrystus, którego stara się on naśladować. Jego życie i działanie szczególnie odbija w sobie życie i misję ukrzyżowanego Chrystusa⁹⁸. Jezus, Wcielony Syn Boga, jako prawdziwy człowiek

⁹⁶ Por. *Pierwszy List do Koryntian*, dz. cyt., s. 199n; J. Łach, *Wezwani do naśladowania Boga*, dz. cyt., s. 135; W. Michaelis, μιμέομαι, μιμητής, συμμιμητής, [w:] ThWNT IV, s. 661–678; F. Mickiewicz, *Naśladowanie mistrza w działalności Jezusa i św. Pawła*, dz. cyt., s. 79; W. Misztal, „De imitatione Patris” u św. Pawła, „Polonia Sacra” 5 (23) 2001 nr 8 (52), s. 241–267, zwłaszcza s. 246n.

⁹⁷ Por. *Księga Hioba. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. C. Jakubiec, Poznań–Warszawa 1974, s. 125n (PŚST VII, 1); *Księga Hioba*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz A. Tronina, [Częstochowa 2013], s. 246n (NKB.ST XV); *Job*, introduction, translation and notes by M. H. Pope, Garden City (NY) 1973, s. 116 (AB 15); *Giobbe. Commento teologico e letterario*, trad. e commento di L. Alonso Schökel, J. L. Sire Diaz, Roma 1985, s. 271 (Commenti Biblici); J. Lévêque, *Job et son Dieu. Essai d'exégèse et de théologie biblique*, vol. I, Paris 1970, s. 234n; G. Ravasi, *Hiob. Dramat Boga i człowieka*, t. II, tłum. K. Stopa, Kraków 2005, s. 197 (Zgłębiać Biblię).

⁹⁸ Por. C. K. Barrett, *The First Epistle to the Corinthians*, dz. cyt., s. 116; J. Rumak, *Mistyka świętego Pawła Apostoła*, Assisi 1977, s. 60n, 456–462, 506; Metropolita Jeremiasz [Jan Anchimiuk], *Apostoł Paweł wzorem naśladowania Chrystusa*, „Biblia i Ekuumenizm” 4 (2009), s. 17–21, zwłaszcza s. 19.

pozwała choć trochę zbliżyć się do nieskończonego Ojca, który też polecił się naśladować ludziom, jak rozważaliśmy w pierwszej części pracy na podstawie wezwań z Ksiąg Kapłańskiej i Powtórzonego Prawa: „Ponieważ Ja jestem Pan, Bóg wasz – uświęćcie się. Bądźcie świętymi, bo Ja jestem święty!” (Kpł 11, 44; por. Kpł 11, 45; 19, 2; 20, 7.26; Pwt 26, 19; 1 P 1, 16).

Podobnie jak Księga Kapłańska poucza List do Efezjan: „Bądźcie więc naśladowcami Boga [μιμητὰ τοῦ θεοῦ], jako dzieci umiłowane i postępujcie drogą miłości, bo i Chrystus was umiłował i samego siebie wydał za nas **w ofierze i dani na woń miłą Bogu**” (Ef 5, 1n, cytaty o ofierze: Wj 29, 18; Ps 40, 7; Ez 20, 41). Nie wchodzimy w dyskusje o ludzkim autorstwie pism uważanych dzisiaj przez wielu badaczy za po-Pawłowe (List do Kolosan, List do Efezjan, listy pasterskie, List do Hebrajczyków, Drugi List do Tesaloniczan)⁹⁹, zredagowane po śmierci Apostoła Narodów w kręgu uczniów i kontynuatorów jego myśli. Nie można wykluczyć, że późniejsze redakcje nie zawierają fragmentów autentycznych tekstów albo ustnie przekazywanych wypowiedzi św. Pawła, a rozwinięcie myśli apostoła także można uznać za owoc twórczych działań jego szkoły. W prezentowanych rozważaniach będziemy zwracali uwagę przede wszystkim na treść pism, pozostawiając specjalistom problemy pośredniego autorstwa i datowania poszczególnych wypowiedzi. Cytowane wersety to chyba najmocniej sformułowane wezwanie do naśladowania Boga i Chrystusa, dlatego ich pierwsze słowa stanowią tytuł i motto niniejszego tomu.

Naśladowanie Boga to kroczenie drogą miłości, której najwspanialszym, wymownym wyrazem jest ofiara Jego Syna. Trzeba w miarę swoich możliwości naśladować tę miłość w życiu i postępowaniu¹⁰⁰. Stworzenie nie może naśladować istoty Boga, lecz może starać się praktykować miłość stanowiącą odbicie Jego nieskończonej miłości¹⁰¹.

⁹⁹ Por. J. A. Fitzmyer, *Wprowadzenie do Listów Nowego Testamentu*, [w:] *Katolicki Komentarz Biblijny*, red. R. E. Brown, J. A. Fitzmyer, R. E. Murphy, tłum. K. Bardski, E. Czerwińska, M. Kantor, Z. Kościuk, J. Mrówczyński, H. Skoczylas, A. Tulej, B. Wiśniewski, M. Wojciechowski, red. wyd. pol. W. Chrostowski, Warszawa 2001, s. 1251–1256, zwłaszcza s. 1254. Autor dzieli listy na Pawłowe, Deutero-Pawłowe (autentyczność wątpliwa – dzieło uczniów) oraz pisane pod pseudonimem (1–2 Tm, Tt).

¹⁰⁰ Por. *Listy więzienne Świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 365–367; J. Gnilka, *Der Epheserbrief*, dz. cyt., s. 243–245; W. Misztal, „*De imitatione Patris*” u św. Pawła, dz. cyt., s. 241–267.

¹⁰¹ Por. *Ephesians 4–6*, dz. cyt., s. 556–560, 588–592.

Apostoł Narodów wzywa do naśladowania Chrystusa, który wziął za siebie nasze słabości, przez znoszenie słabości innych ludzi:

A my, którzy jesteśmy mocni [w wierze], powinniśmy znosić słabości tych, którzy są słabi, a nie szukać tylko tego, co dla nas dogodne. Niech każdy z nas stara się o to, co dla bliźniego dogodne – dla jego dobra, dla zbudowania. Przecież i Chrystus nie szukał tego, co było dogodne dla Niego, ale jak napisano: **Urągania tych, którzy Tobie urągają, spadły na Mnie**. To zaś, co niegdyś zostało napisane, napisane zostało także dla naszego pouczenia, abyśmy dzięki cierpliwości i pociesze, jaką niosą Pisma, podtrzymywali nadzieję. A Bóg, który daje cierpliwość i pociechę, niech sprawi, abyście wzorem Chrystusa te same uczucia żywili do siebie i zgodnie jednymi ustami wielbili Boga i Ojca Pana naszego, Jezusa Chrystusa. Dlatego przygarniajcie siebie nawzajem, bo i Chrystus przygarnął was – ku chwale Boga. Albowiem Chrystus – powiadam – stał się sługą obrzezanych, dla [ukazania] wierności Boga i potwierdzenia przez to obietnic danych ojcom oraz po to, żeby poganie za okazane sobie miłosierdzie uwielbili Boga (Rz 15, 1–9)¹⁰².

Do Filipian pisze św. Paweł:

Bądźcie, bracia, wszyscy razem moimi naśladowcami [συμμιμηταί] i wpatrujcie się w tych, którzy tak postępują, jak tego wzór macie w nas (Flp 3, 17).

Czyńcie to, czego się nauczyliście, co przejęliście, co usłyszeliście i co zobaczyliście u mnie, a Bóg pokoju będzie z wami (Flp 4, 9).

Apostoł pokazuje sposób postępowania swój oraz swoich współpracowników jako wzór do naśladowania Chrystusa¹⁰³. Na początku Pierwszego Listu do Tesaloniczan stwierdza z radością:

¹⁰² Por. *List do Rzymian...*, dz. cyt., s. 269–274; H. Schlier, *Der Römerbrief*, dz. cyt., s. 419–425; B. Byrne, *Romans*, dz. cyt., s. 423–432; C. K. Barrett, *The Epistle to the Romans*, dz. cyt., s. 268–272; *Romans*, dz. cyt., s. 701–707; R. Baulès, *L'Évangile puissance de Dieu...*, dz. cyt., s. 291–296.

¹⁰³ Por. *Listy więzienne Świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 159n, 174; A. Jankowski, „Wzór macie w nas” (Flp 3, 17). *Kształtująca się osobowość Apostoła Pawła w świetle jego Listu do Filipian*, RBL 15 (1962), s. 265–276; J. Gnilk, *Der Philipperbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1968, s. 203n, 222n (HTKNT X, 3); *List do Filipian*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz J. Flis, Częstochowa 2011, s. 382–384, 419–422 (NKB.NT XI);

A wy, przyjmując słowo pośród wielkiego ucisku, z radością Ducha Świętego, staliście się naśladowcami [μιμηταί] naszymi i Pana, tak że okazaliście się wzorem dla wszystkich wierzących w Macedonii i Achai. Dzięki wam nauka Pańska stała się głośna nie tylko w Macedonii i Achai, ale wasza wiara w Boga wszędzie dała się poznać, tak że nawet nie potrzebujemy o tym mówić. Albowiem oni sami opowiadają o nas, jakiego to przyjęcia doznaliśmy od was i jak nawróciliście się od bożków do Boga, by służyć Bogu żywemu i prawdziwemu i oczekiwać z niebios Jego Syna, którego wskrzesił z martwych, Jezusa, naszego wybawcę od nadchodzącego gniewu (1 Tes 1, 6–10).

Wierni naśladowali zarówno Apostoła i jego współpracowników, jak i – przede wszystkim – samego Pana, Chrystusa, Syna Bożego, a przez Niego Boga Ojca, przez co stali się dobrym przykładem dla innych wspólnot kościelnych¹⁰⁴.

Jako przykład swego postępowania podaje także zachowywanie czystości: „Pragnąłbym, aby wszyscy byli jak i ja sam, lecz każdy jest obdarowany przez Boga inaczej: jeden tak, a drugi tak. Tym zaś, którzy nie wstąpili w związku małżeńskie, oraz tym, którzy już owdowieli, mówię: dobrze będzie, jeśli pozostaną jak i ja” (1 Kor 7, 7n).

W odniesieniu do postępowania z ludźmi uczy Koryntian: „Nie bądźcie zgorzaniem ani dla Żydów, ani dla Greków, ani dla Kościoła Bożego, podobnie jak ja, który się staram przypodobać wszystkim pod każdym względem, szukając nie własnej korzyści, lecz dobra wielu, aby byli zbawieni” (1 Kor 10, 32n). Zachęca więc, by postępowali w całkowitej wewnętrznej wolności oraz przyjęli jego styl życia – otwarcie do wszystkich i dostosowanie się do nich, na ile tylko jest to możliwe¹⁰⁵.

Do Galatów zwraca się Apostoł Narodów w związku z porzuceniem obyczajów żydowskich: „Stańcie się jak ja, bo i ja stałem się jak wy” (Ga 4, 12), to znaczy: w wolności Ewangelii przestałem przestrzegać

G. F. Hawthorne, *Philippians*, Waco (TX) 1983, s. 158–162, 185–192 (WBC 43); F. Mickiewicz, *Naśladowanie mistrza w działalności Jezusa i św. Pawła*, dz. cyt., s. 79–81.

¹⁰⁴ Por. *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie...*, dz. cyt., s. 129–134; *1–2 List do Tesaloniczan*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz M. Bednarz, Częstochowa 2007, s. 114–133 (NKB.NT XIII); E. J. Richard, *First and Second Thessalonians*, Colledgeville (MI) 1995, s. 48–59, 65–76 (SPS 11); M. Wojciechowski, *Etyka Biblii*, dz. cyt., s. 38.

¹⁰⁵ Por. *Pierwszy List do Koryntian*, dz. cyt., s. 239n, 345; C. K. Barrett, *The First Epistle to the Corinthians*, dz. cyt., s. 245n; B. Kuras, *Święty Paweł o chrześcijańskiej czystości*, Katowice 1987 (AL 13).

ojczystych obyczajów, do których byłem przywiązany. Zaraz potem przypomina o szacunku, jakiego doznał od adresatów listu, kiedy wśród nich pracował. Mimo fizycznego niedomagania przyjęto go jak Chrystusa, którego był i jest przedstawicielem: „Wiecie przecież, jak pierwszy raz głosiłem wam Ewangelię, zatrzymany chorobą, i jak mimo próby, na jaką moje niedomaganie cielesne was wystawiło, nie wzgardziście mną ani nie odrzuciliście, ale mnie przyjęliście jak anioła Bożego, jak samego Chrystusa Jezusa” (Ga 4, 13n)¹⁰⁶.

Apostoł chciałby też, by wszyscy, nawet przedstawiciele obcej władzy, tak jak on stali się chrześcijanami. Podczas przesłuchania przed królem Agryppą na słowa władcy: „Niewiele brakuje, a przekonałbyś mnie i zrobił ze mnie chrześcijanina” Paweł odpowiedział: „Dałby Bóg, aby pręcej lub później nie tylko ty, ale też wszyscy, którzy mnie dzisiaj słuchają, stali się takimi, jakim ja jestem, z wyjątkiem tych więzów” (Dz 26, 28n). Chciałby, aby również jego słuchacze przyjęli naukę Chrystusa i według niej żyli¹⁰⁷.

Konkretnie do naśladowania św. Pawła w związku z pracą wzywa Drugi List do Tesaloniczan:

Nakazujemy wam, bracia, w imię Pana naszego Jezusa Chrystusa, abyście stronili od każdego brata, który postępuje wbrew porządkowi, a nie zgodnie z tradycją, którą przejęliście od nas. Sami bowiem wiecie, jak należy nas naśladować [μυμίσθαι], bo nie wzbudzaliśmy wśród was niepokoju ani u nikogo nie jedliśmy za darmo chleba, ale pracowaliśmy w trudzie i zmęczeniu, we dnie i w nocy, aby dla nikogo z was nie być ciężarem. Nie żebyśmy nie mieli do tego prawa, lecz po to, aby dać wam samych siebie za przykład do naśladowania [ἵνα ἑαυτοὺς τύπον δώμεν ὑμῖν εἰς τὸ μυμίσθαι ἡμᾶς]. Albowiem gdy byliśmy u was, nakazywaliśmy wam tak: Kto nie chce pracować, niech też nie je! Słyszymy bowiem, że niektórzy wśród was postępują wbrew porządkowi: wcale nie pracują, lecz zajmują się rzeczami niepotrzebnymi. Tym przeto nakazujemy

¹⁰⁶ Por. *List do Galatów...*, dz. cyt., s. 98n; F. Mussner, *Der Galaterbrief*, dz. cyt., s. 305–308; F. J. Matera, *Galatians*, dz. cyt., s. 159n, 164n; A. Viard, *Saint Paul Épître aux Galates*, dz. cyt., s. 93–95; R. Pindel, *W obronie prawdy Ewangelii. Analiza literacko-retoryczna Ga 1, 11 – 2, 21*, dz. cyt., s. 149–151.

¹⁰⁷ Por. *Dzieje Apostolskie...*, dz. cyt., s. 448; L. T. Johnson, *The Acts of the Apostles*, dz. cyt., s. 440; G. Schneider, *Die Apostelgeschichte*, 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 9, 1–28*, 31, dz. cyt., s. 378.

i napominamy ich w Panu Jezusie Chrystusie, aby pracując ze spokojem, własny chleb jedli (2 Tes 3, 6–12).

Praca na własne utrzymanie to jedna z dziedzin, na którą zwraca uwagę Apostoł Narodów, wzywając do naśladowania przykładu, jaki dał podczas swego pobytu w Tesalonice: „Pamiętajcie przecież, bracia, naszą pracę i trud. Pracowaliśmy dniem i nocą, aby nikomu z was nie być ciężarem. Tak to wśród was głosiliśmy Ewangelię Bożą” (1 Tes 2, 9). „Zachęcam was jedynie, bracia, abyście coraz bardziej się doskonalili i starali zachować spokój, spełniać własne obowiązki i pracować swoimi rękami, jak to wam przykazaliśmy, żebyście wobec tych, którzy pozostają na zewnątrz, postępowali szlachetnie, a nie będziecie potrzebować nikogo” (1 Tes 4, 11n). Ważne jest ciągłe dążenie do osiągania coraz wyższego poziomu, zgodnie z nauką i przykładem apostoła, osobiste zaangażowanie w wypełnianie obowiązków i zapewnienie środków do życia. Takie postępowanie pozwala na samodzielność, jest także dobrym przykładem dla innych¹⁰⁸.

Święty Paweł, pisząc o swoim trudzie, który jest naśladowaniem Chrystusa, nie przypisuje jednak zasługi samemu sobie, ale traktuje to jako owoc działania Bożej łaski: „pracowałem więcej od nich wszystkich, nie ja, co prawda, lecz łaska Boża ze mną” (1 Kor 15, 10)¹⁰⁹. Tak też powinni postępować chrześcijanie, pamiętając o przytoczonych słowach Jezusa: „Tak i wy, gdy uczynicie wszystko, co wam polecono, mówcie: Słudzy nieużyteczni jesteśmy; wykonaliśmy to, co powinniśmy wykonać” (Łk 17, 10)¹¹⁰.

¹⁰⁸ Por. A. Gieniusz, *Praca według św. Pawła*, „Zeszyty Historyczno-Teologiczne. Rocznik Collegium Ressurrectianum” 2006 nr 12, s. 97–116, zwłaszcza s. 98–102; *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie...*, dz. cyt., s. 235–238, 144–146, 185–188; J. Stępień, *Teologia świętego Pawła. Człowiek i Kościół w zbawczym planie Boga...*, dz. cyt., s. 97, 157, 466n; *1–2 List do Tesaloniczan*, dz. cyt., s. 569–590, 165–169, 312–321; E. J. Richard, *First and Second Thessalonians*, dz. cyt., s. 378–383, 388–390, 84n, 102–104, 211–214, 218–223; D. H. Stern, *Komentarz żydowski do Nowego Testamentu*, tłum. A. Chwojdrak, Warszawa 2005², s. 848, 861; F. Mickiewicz, *Naśladowanie mistrza w działalności Jezusa i św. Pawła*, dz. cyt., s. 81–83.

¹⁰⁹ Por. A. Gieniusz, *Praca według św. Pawła*, dz. cyt., s. 112n; *Pierwszy List do Koryntian*, dz. cyt., s. 476n; C. K. Barrett, *The First Epistle to the Corinthians*, dz. cyt., s. 345n.

¹¹⁰ Por. *Ewangelia według św. Łukasza...*, dz. cyt., s. 274; L. T. Johnson, *The Gospel of Luke*, dz. cyt., s. 259; *The Gospel according to Luke X–XXIV*, dz. cyt., s. 1144–1147;

Godność pracy apostołów, ale także wszystkich ludzi, jako współdziałania z Bogiem, podkreśla zwłaszcza sformułowanie: „My bowiem jesteśmy pomocnikami Boga, wy zaś – uprawną rolą Bożą i Bożą budowlą” (1 Kor 3, 9)¹¹¹.

Bez terminologii związanej wprost z naśladowaniem o głębokiej więzi z Chrystusem i o uczestnictwie w Jego zbawczym dziele mówi List do Kolosan: „Teraz raduję się w cierpieniach za was i ze swej strony dopełniam niedostatków ciała Chrystusa w moim ciele dla dobra Jego Ciała, którym jest Kościół” (Kol 1, 24). Apostoł mówi o sobie, ale odnosi się to też do wszystkich, którzy świadomie przyjmują własne cierpienie jako udział w cierpieniu Chrystusa. Jego zbawczemu działaniu niczego nie brakuje, ale jeśli jest złączony z Kościołem, wciąż pełnym ludzkich słabości, trzeba, by ci członkowie wspólnoty, którzy lepiej rozumieją naukę Mistrza, także łączyli się z Nim, znosząc swoje życiowe trudności¹¹².

Święty Paweł również z radością stwierdza, że Tesaloniczanie, znosząc prześladowania, stali się naśladowcami pierwszych wspólnot uczniów Jezusa w Judei: „Bracia, wyście się stali naśladowcami [μυμηταί] Kościołów Boga, które są w Judei, w Chrystusie Jezusie, ponieważ to samo, co one od Żydów, wyście wycierpieli od rodaków. Żydzi zabili Pana Jezusa i proroków, i nas także prześladowali” (1 Tes 2, 14n)¹¹³. Tesaloniczanie są nazwani naśladowcami Kościołów. „Żydzi” jako prześladowcy uczniów Jezusa to nie naród pojmowany jako całość, lecz jego przedstawiciele przywiązani do tradycyjnej religii, niezdolni poznać w Jezusie oczekiwanego Mesjasza. Naśladowanie dobrego przykładu wierności, jaki dają wspólnoty dają innym, jest też podążaniem drogą, którą Mistrz wskazał swoim uczniom.

Ewangelia według świętego Łukasza. Rozdziały 12–24, dz. cyt., s. 223–227; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke...*, dz. cyt., s. 304n.

¹¹¹ Por. *Pierwszy List do Koryntian*, dz. cyt., s. 172; C. K. Barrett, *The First Epistle to the Corinthians*, dz. cyt., s. 86; *Listy do Koryntian...*, dz. cyt., s. 166n; K. Romaniuk, *Uczniowie i Apostołowie Pańscy (Kapłaństwo hierarchiczne)*, dz. cyt., s. 339n.

¹¹² Por. *Listy więzienne Świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 243–247; J. Gnilka, *Der Kolosserbrief*, dz. cyt., s. 94–98; *List do Filemona. List do Kolosan*, dz. cyt., s. 225–228; *Colossians*, dz. cyt., s. 253–257; P. T. O’Brien, *Colossians, Philemon*, dz. cyt., s. 75–81.

¹¹³ Por. *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie...*, dz. cyt., s. 235–238, 144–146, 185–188; *1–2 Listy do Tesaloniczan*, dz. cyt., s. 569–590, 165–169, 312–321; E. J. Richard, *First and Second Thessalonians*, dz. cyt., s. 378–383, 388–390, 84n, 102–104, 211–214, 218–223.

List do Efezjan zawiera mocne przeciwstawienie dawnego i nowego życia ludzi ochrzczonych:

To zatem mówię i zaklinam się na Pana, abyście już nie postępowali tak, jak postępują poganie, z ich próżnym myśleniem, umysłem pogrążeni w mroku, obcy dla życia Bożego, na skutek tkwiącej w nich niewiedzy, na skutek zatwardziałości serca. Oni to, doprowadziwszy siebie do nieczułości [sumienia], oddali się rozpuście, popełniając zachłannie wszelkiego rodzaju grzechy nieczyste. Wy zaś nie tak nauczyliście się Chrystusa. Słyszeliście przecież o Nim i zostaliście pouczeni w Nim, zgodnie z prawdą, jaka jest w Jezusie, że – co się tyczy poprzedniego sposobu życia – trzeba porzucić dawnego człowieka, który ulega zepsuciu na skutek zwodniczych żądz, odnawiać się duchem w waszym myśleniu i przyoblec się w człowieka nowego, stworzonego na obraz Boga, w sprawiedliwości i prawdziwej świętości (Ef 4, 17–24).

Cytowane już na początku tej części wersety 21–24 tego tekstu mówią o chrześcijańskim nowym człowieku. Ten większy fragment ukazuje kontrast między dawnym i nowym stanem i obowiązek nieustannego odnawiania się na obraz Boga¹¹⁴.

List podaje również wspańiałe pouczenie o jedności i miłości małżonków obrazujących więzi Chrystusa i Kościoła. Równocześnie jest to zobowiązanie mężów do naśladowania wobec żon miłości, jaką Chrystus otacza Kościół, a dla żon – do przyjęcia za wzór miłości i oddania Kościoła wobec Chrystusa:

Bądźcie sobie wzajemnie poddani w bojaźni Chrystusowej. Żony niechaj będą poddane swym mężom, jak Panu, bo mąż jest głową żony, jak i Chrystus – Głową Kościoła: On – Zbawca Ciała. Lecz jak Kościół poddany jest Chrystusowi, tak i żony mężom we wszystkim. Mężowie, miłujcie żony, bo i Chrystus umiłował Kościół i wydał za niego samego siebie, aby go uświęcić, oczyściwszy obmyciem wodą, któremu towarzyszy słowo, aby samemu sobie przedstawić Kościół jako chwalebny, nie mający skazy czy zmarszczki, czy czegoś podobnego, lecz aby był święty i nieskalany. Mężowie powinni miłować swoje żony, tak jak własne ciało. Kto miłuje swoją żonę, siebie samego miłuje. Przecież nigdy nikt nie odnosił się z nienawiścią do własnego ciała, lecz [każdy] je

¹¹⁴ Por. *Listy więzienne Świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 453–459; J. Gnilka, *Der Epheserbrief*, dz. cyt., s. 221–233; *Ephesians 4–6*, dz. cyt., s. 499–511; R. Mazur, *La retorica della Lettera agli Efesini*, dz. cyt., s. 218–241.

żywi i pielęgnuje, jak i Chrystus Kościół, bo jesteśmy członkami Jego Ciała. **Dlatego opuści człowiek ojca i matkę, a połączy się z żoną swoją, i będą dwoje jednym ciałem.** Tajemnica to wielka, a ja mówię: w odniesieniu do Chrystusa i do Kościoła. W końcu więc niechaj również każdy z was tak miłuje swą żonę jak siebie samego. A żona niechaj ze czcią się odnosi do swojego męża (Ef 5, 21–33).

Miłość męża do żony ma odwzorowywać miłość Chrystusa, który wydał za Kościół samego siebie. Dopiero na drugim miejscu w argumentacji jest wezwanie, by traktować żonę jak własne ciało. Autor przypomina cytaty Rdz 2, 24 o więzi małżeńskiej, która sprawia, że dwoje ludzi staje się jednym ciałem, choć zgodnie z patriarchalnym sposobem myślenia pouczenie mówi o poddaniu żony mężowi. Bardzo ważne jest jednak przypomnienie, że mąż ma miłować żonę jak samego siebie. Oboje małżonkowie nawzajem się dopełniają i powinni się prawdziwie kochać. Szczególną godność czerpie ich związek z bycia odzwierciedleniem związku Chrystusa z Kościołem¹¹⁵.

Konkretne naśladowanie przebaczącej miłości Boga to przebaczenie sobie nawzajem, zgodnie z omówioną wcześniej prośbą w Modlitwie

¹¹⁵ Por. *Listy więzienne Świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 479–492; J. Gnilk, *Der Epheserbrief*, dz. cyt., s. 273–294; *Ephesians 4–6*, dz. cyt., s. 608–753; R. Mazur, *La retorica della Lettera agli Efesini*, dz. cyt., s. 325–348; K. Bardski, *Naśladowanie Jezusa w miłości do Kościoła*, dz. cyt., s. 15n; J. Kudasiewicz, *Pieśń nad pieśniami chrześcijańskiego małżeństwa (Ef 5, 21–33)*, [w:] *U źródeł mądrości*, red. S. Haręzga, Rzeszów 1997, s. 211–246; tenże, „*Mężowie, miłujcie żony, jak Chrystus umiłował Kościół*” (Ef 5, 25–33), „*Vox Patrum*” 8–9 (1985), s. 81–88; A. Suski, *Kodeks małżeński w Liście do Efezjan*, [w:] *Z problematyki etosu biblijnego*, red. J. Łach, Warszawa 1980, s. 231–291 (Studia z Bibliistyki, 2); R. Bartnicki, *Będą dwoje jednym ciałem. Małżeństwo w świetle Nowego Testamentu*, Warszawa 2007, s. 98–107; E. Wiater, „*Jedno jest Ciało i jeden Duch*” (Ef 4, 4). *Duch Święty a jedność Kościoła w świetle Listu do Efezjan*, Kraków 2009, s. 116–119; A. Ból, *Charakter relacji pomiędzy małżeństwem a przymierzem Chrystusa z Kościołem na podstawie Ef 5, 21–33*, [w:] „*Utwierdzaj twoich braci*” (Łk 22, 32), red. T. M. Dąbek, Kraków 2003, s. 159–181; J. Kułaczkowski, *Wierność jako istotna cecha przymierza małżeńskiego a duszpasterstwo Rodzin*, „*Rocznik Teologii Katolickiej*” IX (2010), s. 138–153, zwłaszcza s. 139–145; A. del Pozo Abejón, *Małżeństwo na horyzoncie Nowego Przymierza*, tłum. L. Balter, ComP 18 (1998) nr 1, s. 3–12, zwłaszcza s. 9n; M. Figura, *Chrystus i Kościół – wielka tajemnica (Ef 5, 32). Sakramentalność małżeństwa chrześcijańskiego*, tłum. L. Balter, ComP 18 (1998) nr 1, s. 71–83; C. Osiek, *The bride of Christ (Ephesians 5: 22–33): a problematic wedding*, „*Biblical Theology Bulletin*” 32 (2002) nr 1, s. 29–39. Autorka zwraca uwagę, że honor mężczyzny zależał od czystości kobiet jego domu: żony, córek i sióstr (s. 33).

Pańskiej (Mt 6, 12; Łk 11, 4): „Przebaczajcie sobie, tak jak i Bóg wam przebaczył w Chrystusie” (Ef 4, 32)¹¹⁶. Tu fakt przebaczenia ze strony Boga określony jest jako podstawa wymagania.

W Liście do Filipian ofiara Chrystusa złożona za nas ma być przykładem postępowania członków wspólnoty Kościoła, którzy powinni na pierwszym miejscu stawiać dobro bliźnich, a nie własne:

To dążenie niech was ożywia; ono też było w Chrystusie Jezusie.

On to, istniejąc w postaci Bożej,

nie skorzystał ze sposobności,

aby na równi być z Bogiem,

lecz ogołocił samego siebie,

przyjąwszy postać sługi,

stając się podobnym do ludzi.

A w zewnętrznej postaci uznany za człowieka,

uniżył samego siebie,

stając się posłusznym aż do śmierci –

i to śmierci krzyżowej.

Dlatego też Bóg Go nad wszystko wywyższył

i darował Mu imię

ponad wszelkie imię,

aby na imię Jezusa

zgięło się każde kolano

istot niebieskich i ziemskich, i podziemnych.

I aby wszelki język wyznał

że Jezus Chrystus jest PANEM –

ku chwale Boga Ojca (Flp 2, 5–11).

Poprzednio św. Paweł pisał:

Jeśli więc jest jakieś napomnienie w Chrystusie, jeśli jakaś moc przekonująca Miłości, jeśli jakieś uczestnictwo w Duchu, jeśli jakieś serdeczne współczucie – dopełnijcie mojej radości przez to, że będziecie mieli te same dążenia: tę samą miłość

¹¹⁶ Por. *Listy więzienne Świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 464n; J. Gnilka, *Der Epheserbrief*, dz. cyt., s. 240n; *Ephesians 4–6*, dz. cyt., s. 523–525; R. Mazur, *La retorica della Lettera agli Efesini*, dz. cyt., s. 262n.

i wspólnego ducha, pragnąc tylko jednego, a niczego nie pragnąc dla niewłaściwego współzawodnictwa ani dla próżnej chwały, lecz w pokorze oceniając jedni drugich za wyżej stojących od siebie. Niech każdy ma na oku nie tylko swoje własne sprawy, ale też i drugich (Flp 2, 1–4).

Hymn o uniżeniu i wywyższeniu Chrystusa jest uzasadnieniem takiej postawy miłości i ofiary¹¹⁷.

W Drugim Liście do Tymoteusza ważne jest wezwanie do pasterza wspólnoty i wszystkich jej członków: „Zdrowe zasady, któreś posłyszał ode mnie, zachowaj jako wzorzec [ὑποτύπων ἔχει] w wierze i miłości w Chrystusie Jezusie. Dobrego depozytu strzeż z pomocą Ducha Świętego, który w nas mieszka” (2 Tm 1, 13n). Należy strzec tego, co otrzymano od apostoła i w świetle tej nauki oceniać wszystko, co się składa na wyznawanie i praktykowanie wiary i miłości¹¹⁸.

Podobnie w zakończeniu Pierwszego Listu do Tesaloniczan, najstarszego pisma Pawłowego i w ogóle Nowego Testamentu, zawarta jest prośba, by Bóg pokoju strzegł wiernych w niezachwianej wierze i postawie aż do powtórnego przyjścia Chrystusa w chwale na sąd: „Sam zaś Bóg pokoju niech uświęca was całych, aby nietknięty duch wasz, dusza i ciało bez zarzutu zachowały się na przyjście Pana naszego Jezusa Chrystusa. Wierny jest Ten, który was wzywa: On też tego dokona” (1 Tes 5, 23n). Wyliczone są elementy natury ludzkiej: duch, dusza i ciało. Paweł zasadniczo nie podziela takiej wizji człowieka zgodnej z filozofią grecką. Chce zwrócić uwagę na całość człowieka w sposób zrozumiały dla Tesaloniczan. Dla niego duch to nastawienie na rzeczywistość nadprzyrodzoną, postawa kształtowana przez Ducha Świętego mieszkającego w wiernych od chwili chrztu. Trwanie w niej to dobre przygotowanie na ostateczne spotkanie z chwalebnym

¹¹⁷ Por. *Listy więzienne Świętego Pawła...*, dz. cyt., s. 107–122, 519–531; *List do Filipian*, dz. cyt., s. 195–275; J. Gnilka, *Der Philipperbrief*, dz. cyt., s. 102–147; G. F. Hawthorne, *Philippians*, dz. cyt., s. 63–96; R. P. Martin, *Carmen Christi. Philippians II.5–11 in recent interpretation and in the setting of early Christian worship*, Cambridge 1967 (Society of the New Testament Studies Monograph Series, 4).

¹¹⁸ Por. *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie...*, dz. cyt., s. 414n; L. Oberlinner, *Die Pastoralbriefe. Zweiter Timotheusbrief*, dz. cyt., s. 50–52; M. Dibelius, H. Conzelmann, *The Pastoral Epistles...*, dz. cyt., s. 105n; A. Jankowski, *Trwajcie mocno w wierze (1 Kor 16, 13). Wołanie Nowego Testamentu o prawowierność*, Kraków 1999, s. 140n.

Panem¹¹⁹. Widzimy jedność myśli Apostoła Narodów w jego pismach od najstarszych do najpóźniejszych, być może redagowanych przez uczniów, w których wzywa do naśladowania Boga, Chrystusa i Jego uczniów, wytrwałości, by móc w pokoju oczekiwać końca obecnego porządku świata.

7. Inne teksty apostołskie wzywające do naśladowania oraz ukazujące ostateczną nagrodę

Poza tekstami Pawłowymi również inni natchnieni autorzy Nowego Testamentu wzywają do naśladowania Boga, Chrystusa i Jego uczniów.

W Pierwszym Liście św. Piotra zawarta jest zachęta do cierpliwego znoszenia przeciwności na wzór cierpiącego Chrystusa:

To bowiem podoba się [Bogu], jeżeli ktoś ze względu na sumienie [uległ] Bogu znosi smutki i cierpi niesprawiedliwie. Cóż bowiem za chwała, jeżeli przetrzymacie chłostę jako grzesznicy? – Ale to się Bogu podoba, jeżeli dobrze czynicie, a znosicie cierpienia. Do tego bowiem jesteście powołani. Chrystus przecież również cierpiał za was i zostawił wam wzór [ὑπολιπάνων ὑπογραμμῶν], abyście szli za Nim Jego śladami [ἵνα ἐπακολουθήσητε τοῖς ἰχνεῖσιν αὐτοῦ]. **On grzechu nie popelnil, a w Jego ustach nie było podstępu.** On, gdy Mu złorzeczono, nie złorzeczył, gdy cierpiał, nie groził, ale zdawał się na Tego, który sądzi sprawiedliwie. On sam w swoim ciełe poniósł nasze grzechy na drzewo, abyśmy przestali być uczestnikami grzechów, a żyli dla sprawiedliwości – [krwią] Jego ran zostaliście uzdrowieni. Błądziliście bowiem jak owce, ale teraz nawróciliście się do Pasterza i Stróża dusz waszych (1 P 2, 19–25).

Jest to pouczenie skierowane przede wszystkim do niewolników, ale także do wszystkich cierpiących, zwłaszcza niesłusznie, by postępować na wzór Chrystusa. Autor posługuje się przy tym cytatem z Czwartej Pieśni o Słudze Pańskim (Iz 53, 9). Zbawienny owoc cierpienia Syna Bożego

¹¹⁹ Por. *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie...*, dz. cyt., s. 204–206; 1–2 *List do Tesaloniczan*, dz. cyt., s. 418–431; E. J. Richard, *First and Second Thessalonians*, dz. cyt., s. 286, 288–290 oraz mój artykuł *Duch, dusza i ciało w 1 Tes 5, 23*, RBL 40 (1987) nr 4, s. 288–296.

pokazuje, że również cierpienie Jego uczniów doprowadzi ich do udziału w Jego radości¹²⁰.

W Pierwszym Liście św. Jana bardzo mocno podkreślany jest związek znajomości Boga i Jego miłości z miłością bliźniego. Doświadczenie miłości Boga wobec każdego człowieka zobowiązuje do praktykowania jej wobec innych:

Po tym zaś poznajemy, że Go znamy,
jeżeli zachowujemy Jego przykazania.

Kto mówi: Znam Go,
a nie zachowuje Jego przykazań,
ten jest kłamcą
i nie ma w nim prawdy.

Kto zaś zachowuje Jego naukę,
w tym naprawdę miłość Boża jest doskonała.
Po tym właśnie poznajemy, że jesteśmy w Nim.

**Kto twierdzi, że w Nim trwa,
powinien również sam postępować tak, jak On postępował (1 J 2, 3–6).**

Jeżeli wiecie, że jest Sprawiedliwy,
to uznajcie również,
że każdy, kto postępuje sprawiedliwie, pochodzi od Niego (1 J 2, 29)¹²¹.

Autor stwierdza, że sprawiedliwe postępowanie człowieka świadczy o pochodzeniu od Boga (Chrystusa) Sprawiedliwego w najwyższym stopniu.

Rozważając utożsamianie się Chrystusa ze słabymi ludźmi, zacytowaliśmy obszernie fragmenty z Pierwszego Listu św. Jana oraz werset z Trzeciego,

¹²⁰ Por. E. G. Selwyn, *The First Epistle of St. Peter. The Greek text with introduction, notes and essays*, London 1946, s. 176–182; *Pierwszy List św. Piotra*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz S. Hałas, Częstochowa 2007, s. 198–214 (NKB.NT XVII); C. Spicq, *Les Épitres de Saint Pierre*, dz. cyt., s. 108–114; K. H. Schelkle, *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, dz. cyt., s. 80–87; *Listy katolickie...*, dz. cyt., s. 207–212; *The Epistles of James, Peter and Jude*, dz. cyt., s. 98–100; F. Mickiewicz, *Naśladowanie mistrza w działalności Jezusa i św. Pawła*, dz. cyt., s. 75.

¹²¹ Por. *Listy katolickie...*, dz. cyt., s. 361–365, 384n; R. Schnackenburg, *Die Johannesbriefe*, dz. cyt., s. 94–110, 166n; *The Epistles of John*, dz. cyt., s. 248–263, 277–286, 382–387, 421n; G. Strecker, *The Johannine Letters...*, dz. cyt., s. 40–46, 81–83.

podkreślające związek miłości Boga z miłością bliźniego. Teraz zwrócimy uwagę na te ich fragmenty, które stanowią wezwanie do naśladowania Boga, Chrystusa i Jego miłości przez miłość do braci:

Po tym poznaliśmy miłość,
że On oddał za nas życie swoje.
My także winniśmy oddać życie za braci (1 J 3, 16).

Umiłowani, miłujmy się wzajemnie,
ponieważ miłość jest z Boga,
a każdy, kto miłuje,
narodził się z Boga i zna Boga.
Kto nie miłuje, nie zna Boga,
bo Bóg jest miłością (1 J 4, 7n).

Umiłowani, jeśli Bóg tak nas umiłował
to i my winniśmy się wzajemnie miłować (1 J 4, 11).

My miłujemy [Boga],
ponieważ Bóg sam pierwszy nas umiłował.
Jeśliby ktoś mówił: Miłuję Boga, a brata swego nienawidził, jest kłamcą,
albowiem kto nie miłuje brata swego, którego widzi,
nie może miłować Boga, którego nie widzi.
Takie zaś mamy od Niego przykazanie,
aby ten, kto miłuje Boga,
miłował też i brata swego.
Każdy, kto wierzy, że Jezus jest Mesjaszem,
z Boga się narodził;
i każdy miłujący Tego, który dał życie,
miłuje również tego,
kto życie od Niego otrzymał.
Po tym poznajemy, że miłujemy dzieci Boże,
gdy miłujemy Boga i wypełniamy Jego przykazania,
albowiem miłość względem Boga
polega na spełnianiu Jego przykazań,
a przykazania Jego nie są ciężkie (1 J 4, 19 – 5, 3).

W Trzecim Liście pokazano, że czyny człowieka świadczą o tym, czy zna on Boga, czy wie, co jest dla Niego ważne i czego wymaga On od ludzi:

Ten, kto czyni dobrze, jest z Boga;
ten zaś, kto czyni źle, Boga nie widział (3 J 11)¹²².

To samo można wyrazić inaczej: jeśli ktoś dobrze postępuje, świadczy to o jego związku z Bogiem, natomiast złe czyny wymownie pokazują, że słowa o znajomości Boga są puste, gdyż przeczy im postępowanie mówiącego.

Trzeba miłować nie słowem i językiem, lecz czynem i prawdą, zgodnie z pouczeniem Pierwszego Listu św. Jana:

Dzieci,
nie miłujmy słowem i językiem,
ale czynem i prawdą!
Po tym poznamy,
że jesteśmy z prawdy,
i uspokoiimy przed Nim nasze serce (1 J 3, 18n)¹²³.

Ludzie Wschodu rozumieli prawdę nie tyle jak jako teoretyczną wiedzę, lecz także jako głębokie wewnętrzne zrozumienie rzeczywistości i postępowanie kształtowane przez tak pojmowaną znajomość osoby lub rzeczy.

Następstwo naśladowania Boga i Chrystusa to wieczne zjednoczenie z Bogiem w niebie, odpoczynek, udział w królewskiej władzy, oglądanie oblicza Boga:

I usłyszałem głos z nieba, który mówił:
Napisz:

¹²² Por. *Listy katolickie...*, dz. cyt., s. 398n, 409–412, 416–418, 459n; F. Gryglewicz, *Życie chrześcijańskie w ujęciu św. Jana*, dz. cyt., s. 160–169; R. Schnackenburg, *Die Johannesbriefe*, dz. cyt., s. 198–201, 228n, 240n, 249–253, 316n; *The Epistles of John*, dz. cyt., s. 447–451, 473–476, 513–515, 519–521, 532–541, 543–554, 562–568, 720n, 748; G. Strecker, *The Johannine Letters...*, dz. cyt., s. 114–118, 143–149, 155–157, 169–179, 265n.

¹²³ Por. *Listy katolickie...*, dz. cyt., s. 399–401; R. Schnackenburg, *Die Johannesbriefe*, dz. cyt., s. 201–203; *The Epistles of John*, dz. cyt., s. 451–456, 476–478; G. Strecker, *The Johannine Letters...*, dz. cyt., s. 118–122.

Błogosławieni, którzy w Panu umierają – już teraz.
Zaiste, mówi Duch, niech odpoczną od swoich mozołów,
bo idą wraz z nimi ich czyny (Ap 14, 13).

Błogosławiony i święty, kto ma udział w pierwszym zmartwychwstaniu:
nad tymi nie ma władzy śmierć druga,
lecz będą kapłanami Boga i Chrystusa
i będą z Nim królować tysiąc lat (Ap 20, 6).

Królowanie razem z Bogiem będzie następstwem godnego życia – naśladowania Boga i Chrystusa:

I usłyszałem donośny głos mówiący od tronu:
Oto przybytek Boga z ludźmi:
i zamieszka wraz z nimi,
i będą oni Jego ludem,
a On będzie BOGIEM Z NIMI.
I otrze z ich oczu wszelką łzę,
a śmierci już nie będzie
Ani żaloby, ni krzyku, ni trudu
już nie będzie,
bo pierwsze rzeczy przeminęły.
I rzekł Zasiadający na tronie:
Oto czynię wszystko nowe (Ap 21, 3–5).

Nic godnego klątwy
już nie będzie
I będzie w nim tron Boga i Baranka
a służy Jego będą Mu cześć oddawali.
I będą oglądać Jego oblicze
a imię Jego – na ich czołach (Ap 22, 3n)¹²⁴.

¹²⁴ Błogosławieństwo z Ap 20, 6 jest wypełnieniem omówionej obietnicy. W odniesieniu do wszystkich cytowanych wersetów z Apokalipsy por. *Apokalipsa św. Jana...*, dz. cyt., s. 226n, 257n, 274n, 284n; W. J. Harrington, *Revelation*, dz. cyt., s. 150, 153, 197, 199n, 207–210, 216–220; *Apokalipsa świętego Jana. Objawienie...*, dz. cyt., s. 302n, 365n, 374n, 391; *Revelation*, dz. cyt., s. 237n, 249n, 350, 362n, 366–368; S. Haręzga,

Apokalipsa ukazuje owoc naśladowania Boga i Chrystusa, którym będzie zjednoczenie z Nimi na wieki, uczestnictwo w Ich chwale i radości. Dlatego warto podejmować wszelkie związane z tym wysiłki, znosić trudy, czerpiąc siłę z modlitwy i więzi z Bogiem, która osiągnie swą pełnię, gdy szczęśliwie przejdziemy obecny etap pielgrzymki do Jego domu.

Błogosławieństwa Apokalipsy, Katowice 1992, s. 46–56, 80–98 (AL 17) oraz w odniesieniu do Ap 14, 13 D. Kotecki, *Duch Święty w zgromadzeniu liturgicznym w świetle Apokalipsy św. Jana*, Warszawa 2006, s. 389–402 (RSB 26); w odniesieniu do Ap 20, 6: tenże, *Kościół w świetle Apokalipsy św. Jana*, Częstochowa 2008, s. 111–120 (Series Biblica Paulina, 6).

PODSUMOWANIE

Wezwanie do naśladowania Boga może wydawać się wymaganiem przekraczającym siły słabego, ograniczonego człowieka. Jednak skoro Boże Objawienie je sformułowało, trzeba było rozważyć jego teksty, by pokazać, jak można i trzeba wprowadzać je w życie w dzisiejszych warunkach.

Rozważyliśmy więc stworzenie człowieka na obraz i podobieństwo Boże, z którego wynika szczególna więź człowieka z Bogiem i wezwanie, by rozwijać to, co stanowi o naszym podobieństwie do Boga, naśladować Jego cechy i działanie. Bóg sam wzywa Izraela do naśladowania Jego świętości – przez odpowiednio sprawowany kult, zachowywanie czystości rytualnej, przestrzeganie konkretnych przepisów, które powinny prowadzić do coraz większej wrażliwości także na innych ludzi. Do naśladowania Boga wzywają natchnieni autorzy Pięcioksięgu i ksiąg historycznych. Prorocy przypominają o przymierzu, którego Bóg dochowuje z niezachwianą wiernością, natomiast Izrael często odstępuje od jego warunków, idąc za obcymi bogami. Należy porzucić ich fałszywy kult i szczerze odpowiedzieć na Bożą wierność. Księgi poetyckie i mądrościowe przypominają o zaproszeniu Boga, Jego Mądrości, do korzystania z Jego skarbów udzielonych wszystkim ludziom odpowiednio korzystającym z rozumu, a szczególnie ludowi Izraela obdarzonemu Bożym Prawem. Wzywają do naśladowania Bożej życzliwości dla całego stworzenia, do bojaźni Bożej – pełnego szacunku podejścia do Jego nauki i wprowadzania jej w życie. Jednocześnie przestrzegają przed następstwami jej lekceważenia.

Przez włączenie w zbawcze dzieło Chrystusa – Wcielonego Syna Bożego – chrześcijanin staje się nowym człowiekiem, dzieckiem Bożym. Jezus Chrystus w czasie swej ziemskiej działalności wzywał do naśladowania Ojca – Jego miłosierdzia, życzliwości wobec wszystkich ludzi. Powołał uczniów, by szli za Nim, uczyli się od Niego, słuchając Jego słów i naśladowując Jego czyny, tak jak On podejmując cierpienie stanowiące ważny element drogi do pełnej jedności z Bogiem. On utożsamia się z każdym człowiekiem, szczególnie z cierpiącym, lekceważonym przez innych, i oczekuje, by takie osoby traktować tak, jak postępowano by wobec Niego samego. Na

podstawie stosunku do potrzebujących będzie sędził ludzi, gdy powtórnie przyjdzie w chwale. Tak jak każda nauka polega na naśladowaniu mistrza, tak i uczniowie Jezusa mają Go naśladować.

Naukę Jezusa podejmują apostołowie, zwłaszcza św. Paweł, który wzywa do naśladowania Boga, Chrystusa i Jego uczniów. Własnym postępowaniem pokazuje, jak trzeba podążać za Mistrzem. Wspólnoty młodego Kościoła również mogą być wzorem dla innych wspólnot. Nauka ta podjęta jest w innych tekstach apostoelskich, zwłaszcza w Listach św. Piotra i św. Jana, które podkreślają związek miłości Boga i miłości bliźniego. Praktykowanie miłości wobec innych ludzi jest znakiem miłości do Boga, którego na razie nie widzimy. Apokalipsa pokazuje nagrodę za wierność Bogu, naśladowanie Go, którą będzie wieczne przebywanie razem z Nim i udział w Jego radości.

Droga kroczenia za Bogiem i Jego Wcielonym Synem pozwala rozwijać to, co w człowieku najbardziej wartościowe, prowadzić prawdziwe, głębokie życie i budować wspólnotę, w której wszyscy mogą wzrastać do pełni, jaką Bóg dla nich przewidział. Jest to także droga do rozwiązywania problemów społecznych i urzeczywistniania w mądry sposób tego, o czym mówi współczesna cywilizacja: wolności, szacunku dla każdego człowieka, którego jednak nie można zrozumieć i uszanować, jeśli odsuwa się na bok stwórczy zamiar Boga i Jego działanie ukazane w Piśmie Świętym i kontynuowane w Jego Kościele.

WYKAZ SKRÓTÓW

- AB – The Anchor Yale Bible Commentaries, Garden City (NY) 1964–
AL – Attende Lectioni, Katowice 1972–
AK – „Ateneum Kapłańskie”, Włocławek 1909–
AnCrac – „Analecta Cracoviensia”, Kraków 1969–
ATD – Das Alte Testament Deutsch, Göttingen 1951–
BT – *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych* (Biblia Tysiąclecia), Poznań 1971², Poznań–Warszawa 1984⁴, Poznań 2000⁵
CBQ – „The Catholic Biblical Quarterly”, Washington 1939–
ComP – „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny”, wersja polska, Poznań 1981–
CT – „Collectanea Theologica” (poprzednio „Przegląd Teologiczny”), Lwów 1931–1939, Warszawa 1949/1950–
HB – Herders Bibelkommentar. Die Heilige Schrift für das Leben Erklärt, Freiburg 1937–
Hermeneia – Hermeneia. A Critical and Historical Commentary on the Bible, Philadelphia/Minneapolis
HTKNT – Herders Theologischer Kommentar zum Neuen Testament, Freiburg–Basel–Wien 1953–
LD – Lectio Divina, Paris 1946–
LXX – Septuaginta
NKB – Nowy Komentarz Biblijny, [Częstochowa] 2005–
NT – Nowy Testament
PŚNT – *Pismo Święte Nowego Testamentu*, Poznań (–Warszawa) 1959–1979 (1980)
PŚST – *Pismo Święte Starego Testamentu*, Poznań (–Warszawa) 1959–
RBL – „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, Kraków 1948–
RSB – Rozprawy i Studia Biblijne, Warszawa 1996–
RT – „Roczniki Teologiczne” (do 1991/1992 „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” – RTK), Lublin 1949–
SPS – Sacra Pagina Series, Collegeville (MN) 1988–
ST – Stary Testament
STV – „Studia Theologica Varsaviensia”, Warszawa 1963–
WBC – Word Biblical Commentary, Dallas (TX) 1983–

THAT – *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, Bd. I–II, hg. von E. Jenni, C. Westermann, München–Zürich 1971 (Bd. I), 1976 (Bd. II).

ThWNT – *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, hg. von G. Kittel, G. Friedrich, Bd. I–X, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1933–1978.

ed. – edited

rev. – revised

transl. – translated

BIBLIOGRAFIA

Teksty źródłowe

- Aland K., Black M., Martini C. M., Metzger B. M., Wikgren A., *The Greek New Testament*, New York–London–Amsterdam–Stuttgart 1975³.
- Ellinger K., Rudolph W., *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart 1967–1977.
- Merk A., *Novum Testamentum Graece et Latinae*, Romae 1964⁹.
- Nestle E., Aland K., *Novum Testamentum Graece*, Stuttgart 1963²⁵.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Warszawsko-Praska. Przekład z języków oryginalnych*, oprac. bp K. Romaniuk, Warszawa 1997.
- Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalmi. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem*, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła, [Częstochowa] 2005.
- Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalmi. Przekład ekumeniczny z języków oryginalnych*, Warszawa 2001.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych (Biblia Poznańska)*, t. I–III, Poznań 1973–75, 1982².
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych (Biblia Tysiąclecia)*, Poznań 1971², Poznań–Warszawa 1984⁴, Poznań 2000⁵.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem (Biblia Paulistów)*, [Częstochowa] 2008.
- Popowski R., Wojciechowski M., *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi*, Warszawa 1993.
- Rahlfs A., *Septuaginta*, Stuttgart 1943.
- Traduction Oecumenique de la Bible, Ancient Testament*, Paris 1987.

Słowniki, pomoce

- Bauer W., *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der ubrigen urchristlichen Literatur*, Berlin 1958⁵.

- Baumgartner W., *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, Leiden 1967 (Bd. I), 1974 (Bd. II), 1983 (Bd. III).
- Benoit P., Boismard M.-É., *Synopse des quatre Évangiles en français avec parallèles des apocryphes et des Pères*, T. I–II, [Paris] 1972, T. III – P. Benoit, M.-É. Boismard, A. Lamouille, *L'Évangile de Jean*, Paris 1977.
- Bibel-Lexikon*, Hrsg. H. Haag, Leipzig 1970.
- Bibeltheologisches Wörterbuch*, Bd. I–II, Hrsg. J. B. Bauer, Graz–Wien–Köln 1967³.
- Bonsirven J., *Textes rabbiniques des deux premiers siècles chrétiens*, Roma 1955.
- Briks P., *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa 1999².
- Cohen A., *Talmud. Syntetyczny wykład na temat Talmudu i nauk rabinów dotyczących religii, etyki i prawodawstwa*, tłum. R. Gromacka, Warszawa 1999.
- Computer-Konkordanz zum Novum Testamentum Graece von Nestle-Aland, 26. Auflage, und zum Greek New Testament, 3rd edition*, hrsg. vom Institut für Neutestamentliche Textforschung und vom Rechenzentrum der Universität Münster, unter besonderer Mitwirkung von H. Bachmann und W. A. Slaby, Berlin–New York 1980.
- Flis J., *Konkordancja Starego i Nowego Testamentu do Biblii Tysiąclecia*, Warszawa 1991, 2000².
- Gesenius W., *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, Leipzig 1915¹⁶.
- Gnilka J., *Paweł z Tarsu. Apostoł i świadek*, tłum. W. Szymona, Kraków 2001.
- Gnilka J., *Teologia Nowego Testamentu*, tłum. W. Szymona, Kraków 2002.
- Grela K., *Konkordancja do Nowego Testamentu*, t. I–II, Kraków 1987.
- Hatch E., Redpath H. A., *A concordance to the Septuagint*, vol. I–III, Graz 1954.
- Jelonek T., *Teologia biblijna*, Kraków 2011.
- Koehler L., Baumgartner W., *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, Leiden 1985.
- Księgi historyczne Starego Testamentu*, cz. I, *Dziejopisarstwo izraelskie*, oprac. T. Brzegowy, J. Łach, S. Wypych, Warszawa 2006 (Wprowadzenie w Myśl i Wezwanie Książ Biblijnych, 2).
- Kudasiewicz J., *Ewangelie synoptyczne dzisiaj*, Kraków 1986 (Biblioteka „Więzi”, 53).
- Langkammer H., *Etyka Nowego Testamentu*, Wrocław 1985.
- Langkammer H., *Teologia Starego Testamentu*, Rzeszów 2006.
- Liddel H. G., Scott R., Barber E. A., Jones H. S., McKenzie R., *A Greek-English lexicon with a supplement 1968*, Oxford 1988.
- Mendelkern S., *Veteris Testamenti Concordantiae Hebraicae atque Chaldaicae*, I–II, Graz 1955.
- Moulton F., Geden A. S., *A concordance to the Greek Testament*, Edinburgh 1963⁴.

- Ostański P., *Bibliografia biblistyki polskiej 1945–1999*, t. I–II, Poznań 2002.
- Podręczna encyklopedia biblijna*, t. I–II, red. E. Dąbrowski, Poznań–Warszawa–Lublin 1959.
- Popowski R., *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 1995.
- Rad G., von, *Teologia Starego Testamentu*, tłum. B. Widła, Warszawa 1986.
- Schnackenburg R., *Nauka moralna Nowego Testamentu*, tłum. F. Dylewski, Warszawa 1983.
- Słownik teologii biblijnej*, red. X. Léon-Dufour, tłum. i oprac. K. Romaniuk, Poznań–Warszawa 1973, 1985³.
- Słownik teologii św. Pawła*, ed. G. F. Hawthorne, R. P. Martin, D. G. Reid, red. naukowa wyd. polskiego K. Bardski, tłum. L. Canghelaris, A. Czwojdrak, T. Fortuna i in., Warszawa 2010.
- Słownik wiedzy biblijnej*, red. nauk. B. M. Metzger, M. D. Coogan, konsultacja wyd. polskiego W. Chrostowski, tłum. A. Karpowicz, T. Kowalska, J. Marzęcki i in., Warszawa 1996.
- Stachowiak L., *Prorocy – słudzy słowa*, Katowice 1980.
- Stępień J., *Teologia świętego Pawła. Człowiek i Kościół w zbawczym planie Boga*, Warszawa 1979.
- The new Bible dictionary*, ed. J. D. Douglas, London 1962.
- Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, Hrsg. E. Jenni, C. Westermann, Bd. I–II, München–Zürich 1971 (Bd. I), 1976 (Bd. II).
- Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Hrsg. G. Kittel, G. Friedrich, Bd. I–X, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1933–1978.
- Weiser A., *Teologia Nowego Testamentu. Cztery Ewangelie, Dzieje Apostolskie, Listy św. Jana i Apokalipsa św. Jana*, tłum. M. Szczepaniak, Kraków 2011 (Myśl Teologiczna, 68).
- Willam F. M., *Życie Jezusa na tle kraju i narodu izraelskiego*, Warszawa 1947.
- Witczyk H., *Psalmy – dialog z Bogiem*, Katowice 1995 (AL 19).
- Wojciechowski M., *Etyka Biblii*, Kraków 2009.
- Wronka S., *Transliteracja i transkrypcja alfabetu hebrajskiego*, RBL 57 (2004), s. 45–58.
- Wstęp do Nowego Testamentu*, red. F. Gryglewicz, Poznań–Warszawa 1969; wyd. II – red. R. Rubinkiewicz, Poznań–Warszawa 1996.
- Wstęp do Starego Testamentu*, red. S. Lach, Poznań–Warszawa 1973; wyd. II – red. L. Stachowiak, Poznań 1990.
- Wstęp ogólny do Pisma Świętego*, red. J. Homerski, Poznań–Warszawa 1973; wyd. II – red. J. Szłaga, Poznań–Warszawa 1986.

- Young R., Stevenson B., *Analytical concordance to the Bible*, Grand Rapids (MI) 1974²².
 Zerwick M., *Graecitas biblica*, Romae 1949².
 Zorell F., *Lexicon Graecum Novi Testamenti*, Parisiis 1961³.
 Zorell F., Semkowski L., *Lexicon Hebraicum et Aramaicum Veteris Testamenti*, Roma 1950–1954.

Komentarze

- 1–2 *Księga Kronik. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. H. Langkammer, Poznań 2011 (PŚST V, 1).
- 1–2 *List do Tesaloniczan*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz M. Bednarz, Częstochowa 2007 (NKB.NT XIII).
- 2 *Peter, Jude*, a new translation with introduction and commentary by J. H. Neyrey, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993 (AB 37C).
- Amos*, a new translation with introduction and commentary by F. I. Andersen, D. N. Freedman, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1989 (AB 24A).
- Apokalipsa świętego Jana. Objawienie, a nie tajemnica*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz M. Wojciechowski, [Częstochowa 2012] (NKB.NT XX).
- Apokalipsa św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. A. Jankowski, Poznań 1959 (PŚNT XII).
- Attridge H. W., *The Epistle to the Hebrews. A commentary on the Epistle to the Hebrews*, ed. H. Koester, Philadelphia 1989 (Hermeneia).
- Barrett C. K., *The Epistle to the Romans*, London 1975 (Black's New Testament Commentaries).
- Barrett C. K., *The First Epistle to the Corinthians*, London 1973² (Black's New Testament Commentaries).
- Barrett C. K., *The Second Epistle to the Corinthians. A commentary*, New York–Evanston–San Francisco–London 1973 (Harper's New Testament Commentaries).
- Bauckham R. J., *Jude, 2 Peter*, Milton Keynes 1986 (WBC 50).
- Baulès R., *L'Évangile puissance de Dieu. Commentaire de l'épître aux Romains*, Paris 1968 (LD 53).
- Beasley-Murray G. R., *John*, Waco (TX) 1987 (WBC 36).
- Betz H. D., *The Sermon on the Mount. A commentary on the Sermon on the Mount including the Sermon on the Plain (Matthew 5: 3–7: 27 and Luke 6: 20–49)*, ed. A. Y. Collins, Minneapolis 1995 (Hermeneia).

- Bonora A., *Księga Koheleeta*, tłum. J. Dembska, Kraków 1997 (Rozumieć Stary Testament. Komentarz Duchowy).
- Bruce F. F., *The Epistle to the Hebrews. The English text with introduction, exposition and notes*, Grand Rapids (MI) 1978 (New International Commentary on the New Testament).
- Budd Ph. J., *Numbers*, Waco (TX) 1984 (WBC 5).
- Bussche H., van den, *Jean. Commentaire de l'Évangile spirituel*, [Bruges] 1967.
- Butler T. C., *Joshua*, Waco (TX) 1983 (WBC 7).
- Byrne B., *Romans*, Collegeville (MN) 1996 (SPS 6).
- Childs B. S., *The Book of Exodus. A critical, theological commentary*, Philadelphia 1974 (Old Testament Library).
- Christensen D. L., *Deuteronomy 1–11*, Waco (TX) 1991 (WBC 6A).
- Collins J. J., *Daniel. A commentary on the Book of Daniel*, Minneapolis 1993 (Hermeneia).
- Colossians*, a new translation with introduction and commentary by M. Barth, H. Blanke, transl. A. B. Beck, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1994 (AB 34B).
- Daniel, Esther and Jeremiah the additions*, a new translation with introduction and commentary by C. A. Moore, Garden City (NY) 1977 (AB 44).
- Das Buch Jesus Sirach*, übers. und erkl. von O. Schilling, Freiburg 1956 (HB VII/2).
- Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*, übers. und erkl. von G. von Rad, Göttingen 1968² (ATD 8).
- Deuteronomy 1–11*, a new translation with introduction and commentary by M. Weinfeld, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1991 (AB 5).
- Dibelius M., Conzelmann H., *The Pastoral Epistles. A commentary on the Pastoral Epistles*, trans. Ph. Buttolph, A. Yarbro, ed. H. Koester, Philadelphia 1984 (Hermeneia).
- Dzieje Apostolskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. E. Dąbrowski, Poznań 1961 (PŚNT V).
- Ecclesiastes*, a new translation with introduction and commentary by C. L. Seow, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1997 (AB 18C).
- Ellingworth P., *The Epistle to the Hebrews. Commentary on the Greek text*, Grand Rapids (MI) 1993 (New International Greek Testament Commentary).
- Ephesians 1–3*, introduction, translation and commentary on chapters 1–3 by M. Barth, Garden City (NY) 1974 (AB 34).
- Ephesians 4–6*, translation and commentary on chapters 4–6 by M. Barth, Garden City (NY) 1974 (AB 34A).
- Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 1–12*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz S. Mędała, [Częstochowa] 2010 (NKB.NT IV, 1).

- Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 13–21*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz S. Mędała, [Częstochowa] 2010 (NKB.NT IV, 2).
- Ewangelia według św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. L. Stachowiak, Poznań–Warszawa 1975 (PŚNT IV).
- Ewangelia według świętego Łukasza. Rozdziały 1–11*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz F. Mickiewicz, [Częstochowa 2011] (NKB.NT III, 1).
- Ewangelia według świętego Łukasza. Rozdziały 12–24*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz F. Mickiewicz, [Częstochowa 2012] (NKB.NT III, 2).
- Ewangelia według św. Łukasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. F. Gryglewicz, Poznań–Warszawa 1974 (PŚNT III, 3).
- Ewangelia według świętego Marka. Rozdziały 1, 1–8, 26*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz A. Malina, Częstochowa 2013 (NKB.NT II, 1).
- Ewangelia według św. Marka. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. H. Langkammer, Poznań–Warszawa 1977 (PŚNT III, 2).
- Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz A. Paciorek, [Częstochowa 2005] (NKB.NT I, 1).
- Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 14–28*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz A. Paciorek, [Częstochowa 2008] (NKB.NT I, 2).
- Ewangelia według św. Mateusza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. J. Homerski, Poznań–Warszawa 1979 (PŚNT III, 1).
- Ezekiel 1–20*, a new translation with introduction and commentary by M. Greenberg, Garden City (NY) 1983 (AB 22).
- Ezekiel 21–37*, a new translation with introduction and commentary by M. Greenberg, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1997 (AB 22A).
- Ezra. Nehemiah*, introduction, translation and notes by J. M. Myers, Garden City (NY) 1965 (AB 14).
- Genesis*, introduction, translation and notes by E. A. Speiser, Garden City (NY) 1964 (AB 1).
- Genesis. Księga Rodzaju*, z hebr. przełożył i objaśnił C. Jakubiec, Warszawa 1978.
- Giobbe. Commento teologico e letterario*, trad. e commento di L. Alonso Schökel, J. L. Sicre Diaz, Roma 1985 (Commenti Biblici).
- Gnilka J., *Das Matthäusevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–13, 58*, Freiburg–Basel–Wien 1986 (HTKNT I, 1); 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 14, 1–28, 20 und Einleitungsfragen*, Freiburg–Basel–Wien 1988 (HTKNT I, 2).
- Gnilka J., *Der Epheserbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977² (HTKNT X, 2).
- Gnilka J., *Der Kolosserbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1980 (HTKNT X, 1).
- Gnilka J., *Der Philipperbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1968 (HTKNT X, 3).

- Haggai, Zechariah 1–8*, a new translation with introduction and commentary by C. J. Meyers, E. M. Meyers, Garden City (NY) 1987 (AB 25B).
- Harrington D. J., *The Gospel of Matthew*, Collegeville (MN) 1991 (SPS 1).
- Harrington W. J., *Revelation*, Collegeville (MN) 1993 (SPS 16).
- Hawthorne G. F., *Philippians*, Waco (TX) 1983 (WBC 43).
- Hillers D. R., *Micah. A commentary on the Book of the Prophet Micah*, ed. P. D. Hanson, Philadelphia 1984 (Hermeneia).
- Holladay W. L., *Jeremiah 1. A commentary on the Book of the Prophet Jeremiah Chapters 1–25*, ed. P. D. Hanson, Philadelphia 1986 (Hermeneia).
- Holladay W. L., *Jeremiah 2. A commentary on the Book of the Prophet Jeremiah Chapters 26–52*, ed. P. D. Hanson, Minneapolis 1989 (Hermeneia).
- Hosea*, a new translation with introduction and commentary by F. I. Andersen, D. N. Freedman, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1980 (AB 24).
- I Corinthians*, introduction with a study of the life of Paul, notes, and commentary by W. F. Orr, J. A. Walther, Garden City (NY) 1976 (AB 32).
- I Maccabees*, a new translation with introduction and commentary by J. A. Goldstein, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1976 (AB 41).
- I Samuel*, a new translation with introduction, notes and commentary by P. K. McCarter, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1980 (AB 8).
- II Chronicles*, translation and notes by J. M. Myers, Garden City (NY) 1965 (AB 13).
- II Corinthians*, translated with introduction, notes, and commentary by V. P. Furnish, Garden City (NY) 1985 (AB 32A).
- II Maccabees*, a new translation with introduction and commentary by J. A. Goldstein, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1983 (AB 41A).
- Jeremiah*, a new translation with introduction and commentary by J. Bright, Garden City (NY) 1986² (AB 21).
- Job*, introduction, translation and notes by M. H. Pope, Garden City (NY) 1973 (AB 15).
- Joel*, a new translation with introduction and commentary by J. L. Crenshaw, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1995 (AB 24C).
- Johnson L. T., *The Acts of the Apostles*, Collegeville (MN) 1992 (SPS 5).
- Johnson L. T., *The Gospel of Luke*, Collegeville (MN) 1991 (SPS 3).
- Jonah*, a new translation with introduction, commentary, and interpretation by J. M. Sasson, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1990 (AB 24B).
- Joshua*, a new translation with notes and commentary by R. E. Boling, introduction by G. E. Wright, Garden City (NY) 1984 (AB 6).
- Judges*, introduction, translation and commentary by R. G. Boling, Garden City (NY) 1982 (AB 6A).

- Katolicki Komentarz Biblijny*, red. R. E. Brown., J. A. Fitzmyer, R. E. Murphy, tłum. K. Bardski, E. Czerwińska, M. Kantor, Z. Kościuk, J. Mrówczyński, H. Skoczylas, A. Tulej, B. Widła, M. Wojciechowski, red. wyd. pol. W. Chrostowski, Warszawa 2001.
- Klein R. W., *1 Samuel*, Waco (TX) 1986 (WBC 10).
- Księga Amosa. Wstęp – przekład – komentarz*, oprac. E. Zawiszeński, [w:] *Księgi Proroków Mniejszych*, I, Poznań 1968, s. 159–260 (PŚST XII, 1).
- Księga Daniela*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz M. Parchem, [Częstochowa 2008], s. 719n (NKB.ST XXVI).
- Księga Daniela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. J. Homerski, Poznań 2008 (PŚST XI, 2).
- Księga Ezechiela*, tłumaczenie, wstęp i komentarz J. Homerski, Lublin 1998 (Biblia Lubelska).
- Księga Ezechiela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. J. Homerski, przygot. do druku U. Szwarek, Poznań 2013 (PŚST XI, 1).
- Księga Ezdrasza. Księga Nehemiasza*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz M. S. Wróbel, [Częstochowa 2010] (NKB.ST XI).
- Księga Habakuka. Wstęp – przekład – komentarz – ekskursy*, oprac. S. Stańczyk, [w:] *Księgi Proroków Mniejszych*, cz. II, Poznań 1968, s. 77–134 (PŚST XII, 2).
- Księga Hioba*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz A. Tronina, [Częstochowa 2013] (NKB.ST XV).
- Księga Hioba. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. C. Jakubiec, Poznań–Warszawa 1974 (PŚST VII, 1).
- Księga Izajasza I, 1–39. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. L. Stachowiak, Poznań 1996 (PŚST IX, 2).
- Księga Izajasza II–III, 40–66. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. L. Stachowiak, Poznań 1996 (PŚST IX, 2).
- Księga Izajasza*, cz. I, *Rozdziały 1–12*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz T. Brzegowy, Częstochowa 2010 (NKB.ST XXII, 1).
- Księga Izajasza*, cz. II, *Rozdziały 13–39*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz T. Brzegowy, Częstochowa 2014 (NKB.ST XXII, 2).
- Księga Jeremiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. L. Stachowiak, Poznań 1967 (PŚST X, 1).
- Księga Joela. Wstęp – przekład – komentarz*, oprac. J. Drozd, [w:] *Księgi Proroków Mniejszych*, cz. I, Poznań 1968 (PŚST XII, 1).
- Księga Jonasza. Wstęp – przekład – komentarz*, oprac. S. Potocki, [w:] *Księgi Proroków Mniejszych*, cz. I, Poznań 1968, s. 283–341 (PŚST XII, 1).

- Księga Jozuego. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. S. Gacek, Tarnów 1993.
- Księga Kapłańska*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz A. Tronina, [Częstochowa 2006] (NKB.ST III).
- Księga Kapłańska. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. S. Łach, Poznań–Warszawa 1970 (PŚST II, 1).
- Księga Koheleta. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. M. Filipiak, Poznań–Warszawa 1980 (PŚST VIII, 2).
- Księga Liczb. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. S. Łach, Poznań–Warszawa, 1970 (PŚST II, 2).
- Księga Mądrości*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz B. Poniży, [Częstochowa 2012] (NKB.ST XX).
- Księga Mądrości. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. K. Romaniuk, Poznań–Warszawa 1969 (PŚST VIII, 3).
- Księga Micheasza. Wstęp – przekład – komentarz*, oprac. P. Szeffler, [w:] *Księgi Proroków Mniejszych*, cz. I, Poznań 1968, s. 343–415 (PŚST XII, 1).
- Księga Nahuma. Wstęp – przekład – komentarz*, oprac. P. Szeffler, [w:] *Księgi Proroków Mniejszych*, cz. II, Poznań 1968 (PŚST XII, 2).
- Księga Ozeasza. Wstęp – przekład – komentarz – ekskursy*, oprac. J. Drozd, [w:] *Księgi Proroków Mniejszych*, cz. I, Poznań 1968, s. 29–117 (PŚST XII, 1).
- Księga Powtórzonego Prawa. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. S. Łach, Poznań–Warszawa 1971 (PŚST II, 3).
- Księga Przysłów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. S. Potocki, Poznań 2008 (PŚST VIII, 1).
- Księga Psalmów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. S. Łach, J. Łach, Poznań 1990 (PŚST VII, 2).
- Księga Rodzaju*, cz. 1, *Rozdziały 1–11*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz J. Lemański, Częstochowa 2013 (NKB.ST I, 1).
- Księga Rodzaju*, cz. 2, *Rozdziały 11, 27–36, 43*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz J. Lemański, Częstochowa 2014 (NKB.ST I, 2).
- Księga Rodzaju*, cz. 3, *Rozdziały 37–50*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz J. Lemański, Częstochowa 2015 (NKB.ST I, 3).
- Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. S. Łach, Poznań 1962 (PŚST I, 1).
- Księga Tobiasza, czyli Tobita. Opowieść o miłości rodzinnej*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz M. Wojciechowski, [Częstochowa 2005] (NKB.ST XII).

- Księga Tobiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. S. Grzybek, Poznań 1963 (PŚST VI, 1).
- Księga Wyjścia*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz J. Lemański, Częstochowa 2009 (NKB.ST II).
- Księga Wyjścia. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. S. Łach, Poznań 1964 (PŚST I, 2).
- Księga Zachariasza. Wstęp – przekład – komentarz*, oprac. J. Homerski, [w:] *Księgi Proroków Mniejszych*, cz. II, Poznań 1968, s. 237–459 (PŚST XII, 2).
- Księgi 1–2 Królów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. J. B. Łach, Poznań–Warszawa 2007 (PŚST IV, 2).
- Księgi Ezdrasza – Nehemiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. H. Langkammer, Poznań–Warszawa 1971 (PŚST V, 2, 3).
- Księgi Machabejskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. F. Gryglewicz, Poznań 1961 (PŚST VI, 4).
- Księgi Samuela. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. J. Łach, Poznań–Warszawa 1973 (PŚST IV, 1).
- Lamentacje. Księga Barucha. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. L. Stachowiak, Poznań 1968 (PŚST X, 2).
- Leviticus 1–16*, a new translation with introduction and commentary by J. Milgrom, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1991 (AB 3).
- List do Filemona. List do Kolosan*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz B. Adamczewski, Częstochowa 2006 (NKB.NT XII).
- List do Filipian*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz J. Flis, Częstochowa 2011 (NKB.NT XI).
- List do Galatów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. E. Szymanek, Poznań–Warszawa 1978 (PŚNT VI, 2).
- List do Hebrajczyków. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, oprac. S. Łach, Poznań 1959 (PŚNT X).
- List do Rzymian. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. K. Romaniuk, Poznań–Warszawa 1978 (PŚNT VI, 1).
- Listy do Koryntian. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. E. Dąbrowski, Poznań 1965 (PŚNT VII).
- Listy do Tesaloniczan i Pasterskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. J. Stępień, Poznań–Warszawa 1979 (PŚNT IX).
- Listy katolickie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. F. Gryglewicz, Poznań 1959 (PŚNT XI).

- Listy więzienne Świętego Pawła. Do Filipian – Do Kolosan – Do Filemona – Do Efezjan. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, oprac. A. Jankowski, Poznań 1962 (PŚNT VIII).
- Majewski M., *W stronę Ziemi Obiecanej. Komentarz do Księgi Wyjścia*, Kraków 2011.
- Mark*, a new translation with introduction and commentary by C. S. Mann, Garden City (NY) 1986 (AB 27).
- Matera F. J., *Galatians*, Collegeville (MN) 1992 (SPS 9).
- Matthew*, introduction, translation and notes by W. F. Albright, C. S. Mann, Garden City (NY) 1978 (AB 26).
- McKane W., *Proverbs. A new approach*, London 1980 (Old Testament Library).
- Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, ed. W. R. Farmer, S. Mc Evenue, A. J. Levoratti, D. L. Dungan, red. naukowy wydania polskiego W. Chrostowski, T. Mieszkowski, P. Pachciarek, Warszawa 2000.
- Moloney J., *The Gospel of John*, Collegeville (MN) 1998 (SPS 4).
- Mussner F., *Der Galaterbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977³ (HTKNT IX).
- Nolland J., *Luke 1–9: 20*, Dallas (TX) 1989 (WBC 35 A).
- Numbers 1–20*, a new translation with introduction and commentary by B. A. Levine, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993 (AB 4).
- Oberlinner L., *Die Pastoralbriefe. Erster Timotheusbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1994 (HTKNT XI, 2/1).
- Oberlinner L., *Die Pastoralbriefe. Zweiter Timotheusbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1995 (HTKNT XI, 2/2).
- O’Brien P. T., *Colossians, Philemon*, Milton Keynes 1987 (WBC 44).
- Paul S. M., *Amos. A commentary on the Book of Amos*, Minneapolis 1991 (Hermeneia).
- Pesch R., *Das Markusevangelium*, 1. Teil, *Einleitung und Kommentar zu Kap. 1, 1– 8, 26*; Freiburg–Basel–Wien 1977² (HTKNT II, 1); 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 8, 27 –16, 20*; Freiburg–Basel–Wien 1977 (HTKNT II, 2).
- Pierwszy List do Koryntian*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz M. Rosik, [Częstochowa 2009] (NKB.NT VII).
- Pierwszy List św. Piotra*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz S. Hałas, Częstochowa 2007 (NKB.NT XVII).
- Proverbs, Ecclesiastes*, introduction, translation and notes by R. B. Y. Scott, Garden City (NY) 1965 (AB 18).
- Prümm K., *Diakonia Pneumatos. Der Zweite Korintherbrief als Zugang zur apostolischen Botschaft*, Bd. I, Rom–Freiburg–Wien 1967.

- Psalms*, introduction, translation and notes by M. Dahood, Garden City (NY), vol. I, 1–50, 1983, vol. II, 51–100, 1983, vol. III, 101–150, with an Appendix: *The grammar of the Psalter*, 1984 (AB 16–17A).
- Ravasi G., *Hiob. Dramat Boga i człowieka*, t. I, tłum. B. Rzepka, Kraków 2004; t. II, tłum. K. Stopa, Kraków 2005 (Zgłębiać Biblię).
- Ravasi G., *Il Libro dei Salmi. Commento e attualizzazione*, vol. I–II, Bologna 1986; vol. III, Bologna 1988⁴ (Lettura Pastorale della Bibbia).
- Ravasi G., *Kohelet. Najbardziej oryginalna i „skandaliczna” księga Starego Testamentu*, tłum. J. Skrzypnik, Kraków 2003 (Zgłębiać Biblię).
- Revelation*, introduction, translation and commentary by J. M. Ford, Garden City (NY) 1975 (AB 38).
- Richard E. J., *First and Second Thessalonians*, Colledgeville (MI) 1995 (SPS 11).
- Romans*, a new translation with introduction and commentary by J. A. Fitzmyer, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1993 (AB 33).
- Sabourin L., *The Gospel according to St. Luke. Introduction and commentary*, Bombay 1984.
- Sabourin L., *The Gospel according to St. Matthew*, vol. I, *General introduction. Commentary I: 7–7: 21*, Bombay 1982; vol. II, *Commentary 7: 28–28: 20*, Bombay 1983.
- Schelle K. H., *Die Petrusbriefe, Der Judasbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1961 (HTKNT XIII, 2).
- Schlier H., *Der Römerbrief*, Freiburg–Basel–Wien 1977 (HTKNT VI).
- Schnackenburg R., *Das Johannesevangelium*, 1. Teil, *Einleitung und Kommentar zu Kap. 1–4*, Freiburg–Basel–Wien 1979⁴ (HTKNT IV, 1); 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 5–12*, Freiburg–Basel–Wien 1977² (HTKNT IV, 2); 3. Teil, *Kommentar zu Kap. 13–21*, Freiburg–Basel–Wien 1976² (HTKNT IV, 3).
- Schnackenburg R., *Die Johannesbriefe*, Freiburg–Basel–Wien 1965³ (HTKNT XIII, 3).
- Schneider G., *Die Apostelgeschichte*, 1. Teil, *Einleitung. Kommentar zu Kap. 1, 1–8, 40*, Freiburg–Basel–Wien 1980 (HTKNT V, 1); 2. Teil, *Kommentar zu Kap. 9, 1–28, 31*, Freiburg–Basel–Wien 1982 (HTKNT V, 2).
- Schürmann H., *Das Lukasevangelium*, 1. Teil, *Kommentar zu Kap. 1, 1–9, 50*, Freiburg–Basel–Wien 1969 (HTKNT III, 1); 2. Teil, *Erste Folge: Kommentar zu Kapitel 9, 51–11, 54*, Freiburg–Basel–Wien 1994 (HTKNT III, 2/1).
- Second Isaiah*, introduction, translation and notes by J. L. McKenzie, Garden City (NY) 1986 (AB 20).
- Selwyn E. G., *The First Epistle of St. Peter. The Greek text with introduction, notes and essays*, London 1946.
- Smith R. L., *Micah–Malachi*, Waco (TX) 1984 (WBC 32).
- Spicq C., *Les Épitres de Saint Pierre*, Paris 1966 (Sources Bibliques).

- Sprüche, Prediger*, übers. und erkl. von H. Ringgren, W. Zimmerli, Göttingen 1980³ (ATD 16/1).
- Stern D. H., *Komentarz żydowski do Nowego Testamentu*, tłum. A. Chwojdrak, Warszawa 2005².
- Strecker G., *The Johannine Letters. A commentary on 1, 2 and 3 John*, ed. H. W. Attridge, trans. L. M. Maloney, Minneapolis 1996 (Hermeneia).
- The Acts of the Apostles*, introduction, translation and notes by J. Munck, Garden City (NY) 1967 (AB 31).
- The Book of Daniel*, a new translation with notes and commentary on chapters 1–9 by L. F. Hartman, introduction and commentary on chapters 10–12 by A. A. Di Lella, Garden City (NY) 1985 (AB 23).
- The Epistles of James, Peter and Jude*, introduction, translation and notes by B. Reicke, Garden City (NY) 1980^{2/9} (AB 37).
- The Epistles of John*, a new translation with introduction and commentary by R. E. Brown, Garden City (NY) 1983 (AB 30).
- The Gospel according to John I–XII*, introduction, translation and notes by R. E. Brown, Garden City (NY) 1966 (AB 29).
- The Gospel according to John XIII–XXI*, introduction, translation and notes by R. E. Brown, Garden City (NY) 1970 (AB 29A).
- The Gospel according to Luke I–IX*, introduction, translation and notes by J. A. Fitzmyer, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1981 (AB 28).
- The Gospel according to Luke X–XXIV*, introduction, translation and notes by J. A. Fitzmyer, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1985 (AB 28A).
- The Wisdom of Ben Sira*, a new translation with notes by P. W. Skehan, introduction and commentary by A. A. Di Lella, New York 1987 (AB 39).
- The Wisdom of Solomon*, a new translation with introduction and commentary by D. Winston, Garden City (NY) 1978 (AB 43).
- Tobit*, a new translation with introduction and commentary by C. A. Moore, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1996 (AB 40A).
- To the Hebrews*, translation, comment and conclusions by G. W. Buchanan, Garden City (NY) 1983^{2/7} (AB 36).
- Viard A., *Saint Paul Épître aux Galates*, Paris 1964 (Sources Bibliques).
- Watts J. D. W., *Isaiah 1–33*, Waco (TX) 1987 (WBC 25).
- Watts J. D. W., *Isaiah 34–66*, Waco (TX) 1987 (WBC 25).
- Wenham G. J., *Genesis 1–15*, Dallas (TX) 1991 (WBC 1).
- Wolff H. W., *Hosea. A commentary on the Book of the Prophet Hosea*, trans. G. Stansell, Philadelphia 1986⁴ (Hermeneia).

- Wolff H. W., *Joel and Amos. A commentary on the Books of the Prophets Joel and Amos*, trans. W. Janzen, ed. S. D. McBride Jr., C. A. Muenchow, Philadelphia 1977 (Hermeneia).
- Zimmerli W., *Ezekiel 1. A commentary on the Book of the Prophet Ezekiel chapters 1–24*, ed. L. J. Greenspoon, trans. R. E. Clements, Philadelphia 1979 (Hermeneia).
- Zimmerli W., *Ezekiel 2. A commentary on the Book of the Prophet Ezekiel chapters 25–48*, ed. L. J. Greenspoon, P. D. Hanson, trans. J. D. Martin, Philadelphia 1983 (Hermeneia).

Opracowania

- Adamczyk D., *Biblijny traktat o grzechu*, Szczecin 2012.
- Adamczyk D., *Stworzenie – Opatrzność – ewolucja. Przyczynek do dialogu nauki i wiary*, Szczecin 2009.
- Bardski K., *Nasładowanie Jezusa w miłości do Kościoła*, „Pastores” 21 (2003) nr 4, s. 7–16.
- Bartnicki R., *Będą dwoje jednym ciałem. Matężństwo w świetle Nowego Testamentu*, Warszawa 2007.
- Bednarz M., *Jezus Sługą Pańskim według Nowego Testamentu*, Tarnów 2001 (Wydział Teologiczny w Tarnowie Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie. Rozprawy Naukowe, 4).
- Bogacz R., *Misja Chrystusa w świetle hapax legomenów*, Kraków 2006 (List do Hebrajczyków, 2).
- Bonora A., *Człowiek obrazem Boga w Starym Testamencie*, tłum. J. Warzecha, Comp 2 (1982) nr 2, s. 3–15.
- Borda M., *Kazanie na Górze (Mt 5–7) proklamacją Prawa Nowego Ludu Bożego*, [w:] „*Bądźcie miłosierni, jak Ojciec wasz jest miłosierny*” (Łk 6, 36), red. T. M. Dąbek, Kraków 2002, s. 45–74.
- Ból A., *Charakter relacji pomiędzy małżeństwem a przymierzem Chrystusa z Kościołem na podstawie Ef 5, 21–33*, [w:] „*Utwierdzaj twoich braci*” (Łk 22, 32), red. T. M. Dąbek, Kraków 2003, s. 159–181.
- Chmiel J., *Człowiek obrazem Boga. U podstaw antropologii biblijnej*, „Znak” 29 (1977) nr 4 (274), s. 363–370.
- Chmiel J., *Lumière et charité d’après La Première Épître de Saint Jean*, Rome 1971 (Studia Ecclesiastica, 10; Biblica, 2; Dissertationes, 9).

- Chrostowski W., *Prorok wobec dziejów. Interpretacje dziejów Izraela w Księdze Ezechiela 16, 20 i 23 oraz ich reinterpretacja w Septuagincie*, Warszawa 1991.
- Congar Y., *Człowiek i przebóstwienie w teologii prawosławnej*, tłum. L. G. [L. Grygiel] i St. G. [S. Grygiel], „Znak” 20 (1968) nr 7–8 (169–170), s. 841–865.
- Daniélou J., *Teologia judeochrześcijańska. Historia doktryn chrześcijańskich przed soborem nicejskim*, tłum. S. Basista, Kraków 2002 (Myśl Teologiczna, 39).
- Dąbek T. M., *Aniołowie opiekunami Kościoła w Apokalipsie*, RBL 37 (1984) nr 4, s. 305–313.
- Dąbek T. M., *Biblijna rzeczywistość ciała po zmartwychwstaniu*, AnCraC 16 (1984), s. 395–407.
- Dąbek T. M., *Duch, dusza i ciało w 1 Tes 5, 23*, RBL 40 (1987) nr 4, s. 288–296.
- Dąbek T. M., „*Kto chce pójść za Mną, niech się zaprze samego siebie, niech weźmie krzyż swój i niech Mnie naśladuje*” (Mk 8, 34), [w:] *Agnus et Sponsa. Prace ofiarowane o. prof. Augustynowi Jankowskiemu OSB*, red. T. M. Dąbek, T. Jelonek, Kraków 1993, s. 33–46 (Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie. Wydział Teologiczny. Studia, 2).
- Dąbek T. M., „*Magnificat*” *wzorem modlitwy chrześcijańskiej*, „*Salvatoris Mater*” 7 (2005) nr 3–4 (27–28), s. 190–201.
- Dąbek T. M., „*Nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy bowiem jesteście jednym w Chrystusie Jezusie*” (Ga 3, 28). *Biblia o godności i powołaniu kobiet*, Kraków 2012 (Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury, 4).
- Dąbek T. M., „*Nawracajcie się!*” *Metanoia w Nowym Testamencie*, Katowice 1996 (AL 18).
- Dąbek T. M., *Przybrane synostwo Boże według św. Pawła*, „*Polonia Sacra*” 3 (21) 1999 nr 5 (49), s. 65–75.
- Dąbek T. M., *Udział uczniów Jezusa w Jego władzy sędziowskiej. „Zasiądziecie na dwunastu tronach, aby sędzić dwanaście pokoleń Izraela (Mt 19, 28)*, [w:] *Lex Tua Veritas. Księga pamiątkowa dedykowana Jego Magnificencji Księdzu Profesorowi Janowi Maciejowi Dyduchowi z okazji 70. rocznicy urodzin*, red. P. Majer, A. Wójcik, Kraków 2010, s. 103–111 (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. Wydział Teologiczny. Studia, 17).
- Dąbek T. M., *Zachowywanie prawa przejawem miłości Boga i bliźniego w Starym i Nowym Testamencie*, [w:] *Servabo legem Tuam in toto corde meo. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Józefowi Krzywdzie CM, dyrektorowi Instytutu Prawa Kanonicznego UPJPII z okazji 70. rocznicy urodzin*, red. A. Zakręta, A. Sosnowski, Kraków 2013, s. 63–79 (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. Wydział Teologiczny. Studia, 19).

- Dupont J., *Nouvelles études sur les Actes des Apôtres*, Paris 1984 (LD 118).
- Dziadosz D., *Geneza biblijnych tradycji o patriarchach w Rdz 12–36*, „Zeszyty Naukowe Stowarzyszenia Biblistów Polskich” 5 (2008), s. 233–275.
- Dziadosz D., *Monarcha odrzucony przez Boga i lud. Proces redakcji biblijnych tradycji o Saulu*, Przemysł 2006.
- Dziadosz D., *Tak było na początku... Izrael opowiada swoje dzieje. Literacka i teologiczna analiza wiodących tradycji Księgi Rodzaju*, Przemysł 2011.
- Dziadosz D., *Teologiczna struktura relacji o ogrodzie Eden (Rdz 2, 4b–25)*, [w:] *Ex Oriente Lux. Księga Pamiątkowa dla Księdza Profesora Antoniego Troniny w 65. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2010, s. 162–196.
- Dziadosz D., *Teologiczna struktura relacji o ogrodzie Eden (Rdz 2, 4b–25)*, „Studia Gdańskie” 27 (2010), s. 15–45.
- Eckmann A., *Przebóstwienie człowieka w pismach wczesnochrześcijańskich*, Lublin 2003 (Źródła i Monografie. Towarzystwo Naukowe KUL, 249).
- Ehrlich E., *Stan badań nad Ps 29*, RBL 27 (1974), s. 198–204.
- Ehrlich E., *Określenia Boga w I Księdze Psalmów*, RBL 30 (1977), s. 37–54.
- Evdokimov P., *Prawosławie*, tłum. J. Klinger, Warszawa 1964¹, 2003³.
- Figura M., *Chrystus i Kościół – wielka tajemnica (Ef 5, 32). Sakramentalność małżeństwa chrześcijańskiego*, tłum. L. Balter, Comp 18 (1998) nr 1, s. 71–83.
- Filipiak M., *Biblia o człowieku. Zarys antropologii biblijnej Starego Testamentu*, Lublin 1979.
- Filipiak M., *Problematyka społeczna w Biblii*, Warszawa 1985.
- Gelin A., *Les Pauvres de Yahwé*, Paris 1953³ (Témoins de Dieu, 14).
- Génuyt F., *La Porte et le Pasteur (Jn 10, 1–21). Étude sémiotique*, [w:] Association Catholique Française pour L'Étude de la Bible, *Les paraboles évangéliques. Perspectives nouvelles*, XIIe Congrès de l'ACFEB, Lyon 1987, publié sous la direction de J. Delorme, Paris 1989, s. 375–387 (LD 135).
- Gibek A., *Uzdrowienie ze ślepoty pod Jerychem. Analiza egzegetyczno-teologiczna perykop synoptycznych*, Kraków 2014.
- Geniusz A., *Praca według św. Pawła*, „Zeszyty Historyczno-Teologiczne. Rocznik Collegium Ressurrectionianum” 2006 nr 12, s. 97–116.
- Gilbert M., *Mądrość Salomona*, t. I–II, tłum. S. Kobiałka, Kraków 2002 (Myśl Teologiczna, 37–38).
- Głuchowski A. R., *Zagadnienie potępienia w perykopie Mt 11, 20–24*, Kraków 2001.
- Gołębiewski M., *Człowiek obrazem i podobieństwem Boga*, AK 79 (1987) t. 109 z. 2 (471), s. 264–278.

- Gorczyca J., *Etos naśladowania Boga*, [w:] *Dzieci jednego Boga. Praca zbiorowa uczestników seminarium naukowego w Spertus College of Judaica w Chicago (1989)*, red. W. Chrostowski, Warszawa 1991, s. 242–254.
- Gryglewicz F., *Teologia hymnów Łukaszej ewangelii dzieciństwa*, Lublin 1975 (Rozprawy Wydziału Teologiczno-Kanonicznego KUL, 40).
- Gryglewicz F., *Życie chrześcijańskie w ujęciu św. Jana*, Katowice 1984 (AL 10).
- Gryz K., *Antropologia przeobstwienia. Obraz człowieka w teologii prawosławnej*, Kraków 2009.
- Gryz K., *Męskość i kobiecość jako znamiona obrazu Bożego w człowieku według Jana Pawła II*, „Polonia Sacra” 12 (30) 2008 nr 23 (67), s. 19–41.
- Grzesiak T., *Uczynki wobec Chrystusa i bliźnich*, [w:] „*Bądźcie miłosierni, jak Ojciec wasz jest miłosierny*” (Łk 6, 36), red. T. M. Dąbek, Kraków 2002, s. 83–102.
- Grzyska U., *Elementy paschalnej radości w Magnificat. Studium egzegetyczno-teologiczne*, Kraków–Radom 1998.
- Hałas S., *Biblijne słownictwo miłości i miłosierdzia na zderzeniu kultur. Określenia hebrajskie i ich greckie odpowiedniki*, Kraków 2011 (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. Wydział Teologiczny. Studia, 18).
- Haręzga S., *Błogosławieństwa Apokalipsy*, Katowice 1992 (AL 17).
- Herrmann T., *Miłość braterska*, [w:] *Egzegeza Ewangelii św. Jana. Kluczowe teksty i tematy teologiczne*, red. F. Gryglewicz, Lublin 1992², s. 253–260.
- Holc P., *Ubodzy skarbem Kościoła. Chrystocentryczna interpretacja Ewangelii według św. Wincentego a Paulo*, [w:] *O bogactwach Kościoła*, red. M. Chojnacki, J. Morawa, A. A. Napiórkowski, Kraków 2014, s. 91–113.
- Hryniewicz W., *Teologia prawosławna o przeobstwieniu człowieka*, [w:] W. Granat, *Ku człowiekowi i Bogu w Chrystusie. Zarys dogmatyki katolickiej*, t. I, Lublin 1972, s. 406–412.
- Hryniewicz W., *Hermeneutyczne znaczenie idei bogoczołowieczeństwa w świetle antropologii prawosławnej*, STV 12 (1974) z. 1, s. 263–272.
- Jakubiec C., *Pradzieje biblijne. Teologia Genesis I–II*, Poznań 1968 (Sprawy Biblijne, 21).
- Jankowski A., *Biblijna teologia przymierza*, Kraków 1997.
- Jankowski A., *Christianorum «Nova creatura» quo modo ad propriae nationis cultum humanitatemque referatur*, [w:] *Fede e cultura alla luce della Bibbia. Atti della Sessione plenarna 1979 della Pontificia Commissione Biblica*, Torino 1981, s. 203–216.
- Jankowski A., *Eschatologia Nowego Testamentu*, Kraków 2007 (Myśl Teologiczna, 54).
- Jankowski A., „*Jam jest Alfa i Omega*” (Ap 22, 13). *Dopowiedzeń chrystologii biblijnej wydanie drugie, rozszerzone*, Kraków 2000.

- Jankowski A., *Kerygmat w Kościele apostołskim. Nowotestamentowa teologia głoszenia słowa Bożego*, Częstochowa 1989.
- Jankowski A., *Królestwo Boże w przypowieściach*, Kraków 2008⁵.
- Jankowski A., *Proces doczesnego upodabniania się wiernych do Chrystusa według św. Pawła*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 10 (1997), s. 131–140.
- Jankowski A., *Trwajcie mocno w wierze (1 Kor 16, 13). Wołanie Nowego Testamentu o prawowierność*, Kraków 1999.
- Jankowski A., „*Wzór macie w nas*” (Flp 3, 17). *Kształtująca się osobowość Apostoła Pawła w świetle jego Listu do Filipian*, RBL 15 (1962), s. 265–276.
- Jasnos R., *Teologia Prawa w Deuteronomium*, Kraków 2002.
- Jaubert A., *Approches de l'Évangile de Jean*, Paris 1976 (Parole de Dieu).
- Jelonek T., *Biblia w kulturze świata*, Kraków 2007.
- Jelonek T., „*Zgromadzenie pierworodnych zapisanych w niebiosach*” (Hbr 12, 23a). *Przyczynek do eklezjologii Nowego Testamentu*, AnCrac 10 (1978), s. 68–85.
- Jezierska E. J., *Bóg Ojciec wobec Syna Pierworodnego i synów przybranych (Rz 4, 25 i 2 Kor 4, 11)*, [w:] *Agnus et Sponsa. Prace ofiarowane o. prof. Augustynowi Jankowskiemu OSB*, red. T. M. Dąbek, T. Jelonek, Kraków 1993, s. 148–158 (Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie. Wydział Teologiczny. Studia, 2).
- Kasiłowski P., „*Bądźcie doskonali jak doskonały jest Ojciec wasz Niebieski*” (Mt 5, 48). *Naśladowanie Ojca w Ewangelii Mateusza*, [w:] *Ty, Panie, jesteś naszym Ojcem (Iz 64, 7). Biblia o Bogu Ojcu*, red. F. Mickiewicz, J. Warzecha, Warszawa 1999, s. 187–204 (RSB 5).
- Kiernikowski Z., *Posługiwanie ojcostwu Boga. Konferencje wygłoszone podczas rekolekcji Księży Biskupów. Częstochowa 22–25 listopada 1999*, Warszawa 2001.
- Kiernikowski Z., *W mocy słowa i sakramentu. Biblijne inspiracje współczesnego duszpasterstwa*, Warszawa 2011 (RSB 40).
- Kiejza K., *Zadania uczniów Jezusa w świetle Kazania na górze (Mt 5–7)*, [w:] *Miłość wytrwa do końca. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Stanisława Pisarka w 50. rocznicę święceń kapłańskich i 75. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2004, s. 176–190.
- Kijas Z., *Przebóstwienie człowieka i świata*, Kraków 1999.
- Kl'uska B., *Uczeń ikoną Chrystusa. Studium egzegetyczno-teologiczne Mowy pożegnalnej J 13, 31 – 16, 33*, Lublin 2007 (Studia Biblica Lublinensia, 3).
- Korzec C., *Niech panuje [...] nad wszystkimi zwierzętami”. Rdz 1, 26 – biblijna koncepcja zoosfery człowieka*, [w:] *Ex Oriente Lux. Księga Pamiątkowa dla Księdza Profesora Antoniego Troniny w 65. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2010, s. 261–281.

- Kotecki D., *Duch Święty w zgromadzeniu liturgicznym w świetle Apokalipsy św. Jana*, Warszawa 2006 (RSB 26).
- Kotecki D., *Kościół w świetle Apokalipsy św. Jana*, Częstochowa 2008 (Series Biblica Paulina, 6).
- Krawczyk R., *Starotestamentowa idea „obrazu Bożego” w człowieku*, RTK 31 (1984) z. 1, s. 19–30.
- Kudasiewicz J., „*Mężowie, miłujcie żony, jak Chrystus umiłował Kościół*” (Ef 5, 25–33), „*Vox Patrum*” 8–9 (1985), s. 81–88.
- Kudasiewicz J., *Pieśń nad pieśniami chrześcijańskiego małżeństwa* (Ef 5, 21–33), [w:] *U źródeł mądrości*, red. S. Haręzga, Rzeszów 1997, s. 211–246.
- Kudasiewicz J., „*Bądźcie Świętymi, bo Ja jestem Święty, Pan, Bóg wasz!*” (Kpl 19, 2), „*Przegląd Homiletyczny*” 7 (2003), s. 77–87.
- Kułaczkowski J., *Wierność jako istotna cecha przymierza małżeńskiego a duszpasterstwo Rodzin*, „*Rocznik Teologii Katolickiej*” IX (2010), s. 138–153.
- Kułaczkowski J., *Znaczenie „bojaźni Jahwe” w formacji mądrościowej człowieka w ujęciu Księgi Przysłów*, „*Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*” 45 (2002) nr 3–4 (179–180), s. 3–19.
- Kupczak J., *Teologiczna semantyka płci*, Kraków 2013 (Myśl Teologiczna, 78).
- Kuras B., *Święty Paweł o chrześcijańskiej czystości*, Katowice 1987 (AL 13).
- Kuras B., *Czy nie wiecie, że jesteście świątynią?*, [w:] *Agnus et Sponsa. Prace ofiarowane o. prof. Augustynowi Jankowskiemu OSB*, red. T. M. Dąbek, T. Jelonek, Kraków 1993, s. 159–167 (Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie. Wydział Teologiczny. Studia, 2).
- Langkammer H., *Metanoia i pójście za Jezusem w orędziu ewangelicznym*, RT 43 (1996) nr 1, s. 111–125.
- Launderville D., *Ezekiel's Throne-Chariot vision: Spiritualizing the model of divine royal rule*, CBQ 66 (2004), s. 361–377.
- Laurentin R., *Les Evangiles de l'Enfance du Christ. Vérité du Noël au-delà des mythes*, [Paris] 1982.
- Ledwoń I. S., *Jezus – Bóg, jakiego nie ma w żadnej religii*, [w:] *O bogactwach Kościoła*, red. M. Chojnacki, J. Morawa, A. A. Napiórkowski, Kraków 2014, s. 147–176.
- Legasse S., *L'Appel du riche (Marc 10, 17–31 et parallèles). Contribution à l'étude des fondements scripturaires de l'état religieux*, Paris 1966 (Verbum Salutis, 1).
- Léon-Dufour X., *Jésus le bon Pasteur*, [w:] Association Catholique Française pour L'Étude de la Bible, *Les paraboles évangéliques. Perspectives nouvelles*, XIIe Congrès de l'ACFEB, Lyon 1987, publié sous la direction de J. Delorme, Paris 1989, s. 361–373 (LD 135).

- Lévêque J., *Job et son Dieu. Essai d'exégèse et de théologie biblique*, vol. I–II, Paris 1970.
- Linke W., *Literacka ojczyzna Tobiasza. Tło kulturowe Tb jako klucz teologicznej lektury księgi*, Warszawa 2013 (Lingua Sacra. Monografie, 2).
- Łach J., *Dziecię się nam narodziło. W kręgu teologii Ewangelii dziecięctwa Jezusa*, Częstochowa 2001.
- Łach J., *Konstytucja Królestwa Bożego (Mt 5–7; Łk 6, 20–49)*, [w:] *Ksiądz Rektor Jan Łach – kapłan i biblista. Księga pamiątkowa z okazji 75 rocznicy urodzin i 50 rocznicy święceń kapłańskich*, red. R. Bartnicki, Warszawa 2004, s. 69–435.
- Łach J., *Określanie Boga Ojcem w Ewangelii św. Mateusza*, [w:] *Ty, Panie, jesteś naszym Ojcem (Iz 64, 7). Biblia o Bogu Ojcu*, red. F. Mickiewicz, J. Warzecha, Warszawa 1999, s. 70–80 (RSB 5).
- Łach J., *Przymioty głosicieli Królestwa*, [w:] *Słowo pojednania. Księga pamiątkowa z okazji siedemdziesiątych urodzin Księdza Michała Czajkowskiego*, red. J. Warzecha, Warszawa 2004, s. 141–149.
- Łach J., *Wezwani do naśladowania Boga*, [w:] *Verbo Domini servire. Opuscula Ioanni Cantio Pytel septuagenario dedicata*, red. F. Lenort, T. Siuda, Poznań 2000, s. 129–136 (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Wydział Teologiczny. Opuscula Dedicata, 2).
- Martin F., „*Mężczyznę i niewiastę stworzył ich*”. *Teologiczne orędzie Rdz 1*, tłum. M. Wyrodek, ComP 16 (1996) nr 1, s. 66–89.
- Martin R. P., *Carmen Christi. Philippians II.5–11 in recent interpretation and in the setting of early Christian worship*, Cambridge 1967 (Society of the New Testament Studies Monograph Series, 4).
- Matura T., *La radicalisme évangélique. Aux sources de la vie chrétienne*, Paris 1978 (LD 97).
- Matysiak B. W., *Ubody w tradycji mądrościowej Izraela na tle starożytnego Bliskiego Wschodu*, Olsztyn 2001.
- Mazur R., *La retorica della Lettera agli Efesini*, Milano–Jerusalem 2010.
- Metropolita Jeremiasz [Jan Anchimiuk], *Apostol Paweł wzorem naśladowania Chrystusa*, „*Biblia i Ekumenizm*” 4 (2009), s. 17–21.
- Mickiewicz F., *Naśladowanie mistrza w działalności Jezusa i św. Pawła*, ComP 25 (2005) nr 5, s. 68–84.
- Mickiewicz F., *Wspólnota uczniów Jezusa. Powołanie – formacja – posłannictwo*, Ząbki 2008.
- Misztal W., „*De imitatione Patris*” u św. Pawła, „*Polonia Sacra*” 5 (23) 2001 nr 8 (52), s. 241–267.
- Misztal W., *Duchowość chrześcijan w świetle Listów Pawłowych. Związki z Bogiem*, Kraków 2010 (Myśl Teologiczna, 64).

- Miształ W., *Odnowienie i udzielenie pełni życia w Świętym Duchu Ojca i Chrystusa. Studium na podstawie listów św. Pawła Apostoła*, Kraków 2002.
- Miształ W., *Przez Chrystusa, ku Chrystusowi, z Chrystusem spod panowania grzechu i śmierci do pełni życia. Duchowość biblijna*, Kraków 2007.
- Napiórkowski A. A., *Misterium Communionis. Eklezjalny paradygmat dziejów zbawienia*, Kraków 2006 (Myśl Teologiczna, 53).
- Napiórkowski A. A., *Miłosierdzie Boga. Jana Pawła II teocentryczna i antropocentryczna wizja dziejów zbawienia*, [w:] A. A. Napiórkowski, P. Warchoń, *Czy św. Faustyna i św. Jan Paweł II zostaną doktorami Kościoła? Polscy święci apostołami Bożego miłosierdzia*, Niepokalanów 2014, s. 81–96.
- Niewczas B. J., *Wezwanie do naśladowania Chrystusa według Mt 16, 24 i tekstów paralelnych*, [w:] *Z problematyki etosu biblijnego*. red. J. Łach, Warszawa 1980, s. 194–230 (Studia z Biblistyki, 2).
- Odasso G., *Biblia i religie. Biblijne perspektywy teologii religii*, tłum. S. Obirek, Kraków 2005 (Myśl Teologiczna, 52).
- Ordon H., „Powiedziano przodkom... a ja wam powiadam” (Mt 5, 21–48). *Antytezy Kazania na górze*, RT 51 (2004) z. 1, s. 79–92.
- Ormanty S., *Perspektywy teologiczne Ewangelii według św. Marka. Wybrane zagadnienia*, Tarnów 2006.
- Osiek C., *The bride of Christ (Ephesians 5: 22–33): a problematic wedding*, „Biblical Theology Bulletin” 32 (2002) nr 1, 29–39.
- Paciorek A., *Darmowość Królestwa Bożego w logiach Jezusa*, [w:] *Ewangelia o Królestwie*, oprac. red. B. Szier-Kramarek, Lublin 2009, s. 191–213 (Scripturae Lumen, 1).
- Pikor W., *Soteriologiczna metafora wody w Księdze Izajasza*, Lublin 2009 (Studia Biblica Lublinensia, 4).
- Pindel R., *Naśladować Chrystusa-Sługę*, Kraków 2007.
- Pindel R., *W obronie prawdy Ewangelii. Analiza literacko-retoryczna Ga 1, 11 – 2, 21*, Kraków 2001.
- Pisarek S., *Cierpliwa wytrwałość. „Hypomonē” „Hypoménein” w Nowym Testamencie*, Katowice 1992.
- Polok B., *Małżeństwo Ozeasza znakiem miłości Boga do Izraela? (Analiza tekstu Oz 2, 16–25)*, „Scriptura Sacra” 1 (1997) nr 1, s. 7–22.
- Popielewski W., *Od sztuki życia do bojaźni Pańskiej. Pojęcie mądrości w Księdze Przysłów*, [w:] „*Żyjemy dla Pana*” (Rz 14, 8). *Studia ofiarowane S. Prof. Ewie J. Jezierskiej OSU*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2006, s. 319–329 (RSB 23).
- Potocki S., *Biblijne wezwania do naśladowania Chrystusa*, „Homo Dei. Przegląd Teologiczno-Duszpasterski” 74 (2004) nr 2, s. 61–71.

- del Pozo Abejón A., *Małżeństwo na horyzoncie Nowego Przymierza*, tłum. L. Balter, Comp 18 (1998) nr 1, s. 3–12.
- Pytel J. K., *Człowiek obrazem Boga w Nowym Testamencie*, Comp 2 (1982) nr 2 (8), s. 16–23.
- Rakocy W., *Czy radykalizm Ewangelii pozbawia radości życia chrześcijanina?*, [w:] *O bogactwach Kościoła*, red. M. Chojnacki, J. Morawa, A. A. Napiórkowski, Kraków 2014, s. 285–297.
- Ratzinger J., *Duch liturgii*, tłum. E. Pieciul, Poznań 2002.
- Rogowski R. E., *Theosis. Człowiek powołany do przeobstwienia*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 1 (1995), s. 59–71.
- Romaniuk K., *O naśladowaniu Jezusa (Mt 8, 18–22; Łk 9, 57–60)*, CT 60 (1990) nr 1, s. 5–13.
- Romaniuk K., *Powołanie w Biblii*, Katowice 1975 (AL 2).
- Romaniuk K., *Uczniowie i Apostołowie Pańscy (Kapłaństwo hierarchiczne)*, [w:] K. Romaniuk, A. Jankowski, *Kapłaństwo w Piśmie Świętym Nowego Testamentu*, Kraków 2010³, s. 147–35.
- Romaniuk K., Jankowski A., *Kapłaństwo w Piśmie Świętym Nowego Testamentu*, Kraków 2010³.
- Rosik M., *Ku radykalizmowi Ewangelii. Studium nad wspólnymi logiami Jezusa w Ewangeliach według św. Mateusza i św. Marka*, Wrocław 2000.
- Rumianek R., *Problem odpowiedzialności według Ez 18, 2*, [w:] *Miłość jest z Boga. Wokół zagadnień biblijno-moralnych. Studium ofiarowane ks. prof. dr. hab. Janowi Łachowi*, red. M. Wojciechowski, Warszawa 1997, s. 359–366.
- Rumianek R., *Orędzie Księgi Ezechiela*, Warszawa 1999.
- Rumak J., *Mistyka świętego Pawła Apostoła*, Assisi 1977.
- Schönborn Ch., *Przeobstwienie, życie i śmierć*, tłum. W. Szymona, Poznań 2001.
- Skierkowski M., *Poznać, umiłować i naśladować Jezusa*, AK 95 (2003) t. 140 z. 3 (565), s. 403–415.
- Sławiński H., *Naśladowanie Chrystusa ukrzyżowanego według synoptyków*, „Studia Włocławskie” 2 (1999), s. 253–265.
- Strine C. A., *Ezekiel's image problem: the mesopotamian cult statue induction ritual and the imago dei anthropology in the Book of Ezekiel*, CBQ 76 (2014), s. 252–272.
- Sujecka E. A., *Symbolika małżeństwa w Księdze Ozeasza*, red. R. Bartnicki, Warszawa 1994, s. 243–315 (Studia z Bibliistyki, 7).
- Suski A., *Kodeks małżeński w Liście do Efezjan*, [w:] *Z problematyki etosu biblijnego*, red. J. Łach, Warszawa 1980, s. 231–291 (Studia z Bibliistyki, 2).
- Synowiec J., *Początki świata i ludzkości według Księgi Rodzaju*, Kraków 2001³.

- Szarlej J., *Epifanie biblijne*, Katowice 2002.
- Szłaga J. B., *Maryja pierwszą Uczennicą nowego Prawa*, „Salvatoris Mater” 3 (2001) nr 1, s. 13–20.
- Szłaga J., *Małżeństwo jako przymierze*, [w:] *W posłudze słowa Pańskiego. Księga pamiątkowa poświęcona ks. prof. dr. hab. Józefowi Kudasiwiczowi z okazji 70-lecia urodzin*, red. S. Bielecki, H. Ordon, H. Witczyk, Kielce 1997, s. 129–135.
- Szymik S., „*Widzę, że jesteście bardzo religijni*” (Dz 17, 22). *Captatio benevolentiae jako środek retoryczny*, [w:] *Ex Oriente Lux. Księga Pamiątkowa dla Księdza Profesora Antoniego Troniny w 65. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2010, s. 509–519.
- Świerczek E., *Na początku stworzenia. Egzegetyczno-teologiczna interpretacja Rdz 1–3*, Kraków 1992 (Biblia dla Wszystkich).
- Trilling W., *Stworzenie i upadek według Rdz 1–3*, tłum. E. Schulz, Warszawa 1980.
- Tronina A., *Hiob jako ideal etycznej prawości (Hi 31)*, AK 154 (2010), s. 61–69.
- Turkiel J., *Bojaźń Boża w Syr 1–2*, „*Studia Koszalińsko-Kołobrzskie*” 6 (2001), s. 163–173.
- Vaz A., *Małżeństwo w świetle biblijnej metafory oblubieńczej*, tłum. L. Balter, Comp 18 (1998) nr 1, s. 13–25.
- Wiater E., „*Jedno jest Ciało i jeden Duch*” (Ef 4, 4). *Duch Święty a jedność Kościoła w świetle Listu do Efezjan*, Kraków 2009.
- Witaszek G., *Amos. Prorok sprawiedliwości społecznej*, Lublin 1996.
- Witaszek G., *Mysł społeczna proroków*, Lublin 1998.
- Witaszek G., *Sprawiedliwość społeczna a odpowiedzialność indywidualna (Ez 18)*, RBL 49 (1996) nr 3, s. 154–164.
- Włodyga P., *Oblubieniec i Oblubienica. Metafora małżeńska Jeremiasza*, Kraków 2003.
- Wojciechowski M., *Jezus jako Święty w pismach Nowego Testamentu*, Warszawa 1996 (RSB 2).
- Wojciechowski M., *Pouczenia Tobita dla Tobiasza (Tb 4, 1–21)*, [w:] *Miłość wytrwa do końca. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Stanisława Pisarka w 50. rocznicę święceń kapłańskich i 75. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2004, s. 426–438.
- Woźniak J., *Prehistoria przysięgi haj Jahwe*, [w:] *Studium Scripturae anima theologiae. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Stanisławowi Grzybkowi*, red. J. Chmiel, T. Matras, Kraków 1990, s. 368–373.
- Woźniak R. J., *Różnica i tajemnica. Objawienie jako teologiczne źródło ludzkiej sobości*, Poznań 2012.
- Wronka S., *Jak drzewo zasadzone nad płynącą wodą (Ps 1, 3). Antropologiczny wymiar metafory drzewa w Biblii*, Kraków 2013.

- Wypych S., *Przymierze i jego odnowa. Studium z teologii biblijnej Starego Testamentu*, [Kraków 2003].
- Zawadzki R., *Antytezy Kazania na Górze (Mt 5, 21–48) we współczesnej egzegezie*, CT 67 (1998) nr 1, s. 23–68.
- Zdziałek R. S., *Chryścianologia św. Pawła*, t. 1, *Aspekt ontyczny*, Kraków 1989 (Chryścianologia Nowego Testamentu, 1).
- Zdziałek R. S., *Przybrane synostwo Boże chrześcijan – efektem stwórczej funkcji Ducha Świętego (Rz 8, 14)*, „Studia Sandomierskie” 15 (2008) z. 2–3, s. 195–213.
- Zwijacz E. N., *Obraz Ludu Bożego według Księgi Liczb*, Kraków 2010.
- Żywica Z., *Biblijny fenomen „Bożego obrazu” kobiety w androcentrycznej historii Izraela*, CT 74 (2004) z. 2, s. 121–139.

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE	5
STARY TESTAMENT	7
1. Człowiek obrazem Boga	9
2. Idea świętości Izraela na wzór świętości Boga	19
3. Wezwania do naśladowania Boga w Pięcioksięgu i księgach historycznych	41
4. Wezwania proroków do odpowiedzi na Bożą wierność i miłość	58
5. Wezwania do naśladowania Boga w księgach poetyckich i mądrościowych	77
NOWY TESTAMENT	95
1. Chrześcijanin jako nowy człowiek	97
2. Chrystus wzywa do naśladowania Ojca	109
3. Chrystus powołuje uczniów, by szli za Nim	119
4. Chrystus utożsamia się ze słabymi ludźmi	137
5. Uczeń naśladowcą mistrza	143
6. Wezwania św. Pawła do naśladowania Boga i Chrystusa	149
7. Inne teksty apostołskie wzywające do naśladowania oraz ukazujące ostateczną nagrodę	160
PODSUMOWANIE	167
WYKAZ SKRÓTÓW	169
BIBLIOGRAFIA	171

